

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ

ΕΦΟΡΟΥ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΠΙΤΟΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

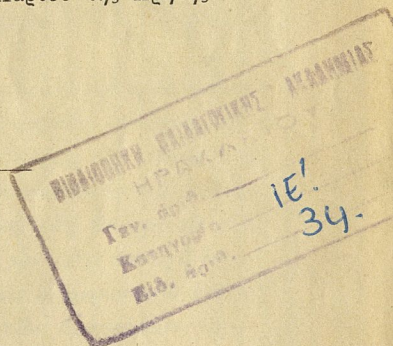
ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ ΤΩΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ

ΜΕΤΑ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

ΥΠΟ ΣΠΥΡ. Π. ΔΑΜΠΡΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΕΘΝ. ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

30 εικόνων ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ ἐνὸς Χάρτου τῆς Κρήτης

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

1909

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἔκδοσις τοῦ μικροῦ τούτου βιβλίου δὲν προήλθεν ἐκ πρωτοβουλίας τοῦ συγγραφέως. Ἡ ἐν Ἀθήναις τελευταῖον συσταθεῖσα Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Ἐταιρεία ἀνέθηκεν εἰς αὐτὸν τῆ εἰσηγήσει μου τὴν σύνταξιν αὐτοῦ κατὰ τὸν παρελθόντα Ἀπρίλιον, διαβλέπουσα τὸ ὑπὲρ τῆς ἱστορίας τῆς μεγάλης νήσου διαφέρον, ἀδξηθὲν εὐλόγως εἴπερ ποτὲ, ἐν αἷς ἡμέραις ἀποφασίζεται ἐπὶ χροσαῖς ἐλπίσιν ἢ ὀριστικῇ αὐτῆς τύχῃ.

Ὁ δὲ σκοπὸς, δι' ὃν προορίζεται τὸ βιβλίον, καὶ ὁ εὐρὸς κύκλος τῶν ἀναγνωστῶν, πρὸς ὃν ἀπευθύνεται ἐπέβαλλον τὴν συντομίαν καὶ τὴν ἀπλότητα τοῦ περιοχομένου. Ἐξ ἄλλου δὲ ὁ βραχύτατος χρόνος, ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ παρασκευασθῇ, ἀπέκλειε πᾶσαν ἐπιστημονικὴν ἀξίωσιν αὐτοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐλαττώνει τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου συντεταγμένου οὐχ ἦτιον ἐπὶ βάσεων καθαρῶς ἐπιστημονικῶν ὑπὸ συγγραφέως ἄριστα παρασκευασμένου πρὸς τὸ ἔργον καὶ ἀπὸ μακροῦ παρακολουθοῦντος τὰς εἰς τὴν πάτριον αὐτοῦ νήσον ἀναφερομένας ἀρχαιολογικὰς ἀνακαλύψεις καὶ ἱστορικὰς ἐρεῦνας.

Εἶνε δὲ τὸ βιβλιάριον τοῦτο τόσῳ μᾶλλον εὐπρόσδεκτον, καθ' ὅσον ὁ χρόνος τῆς συντάξεως ἀκριβοῦς ἱστορίας τῆς Κρήτης δὲν ἔφθασεν ἀκόμη. Ἄς παρατηρήσῃ τις πόσα νέα πράγματα ἐγνώσθησαν τελευταῖον καὶ εὐρίσκονται ἐν τῷ βιβλίῳ, καὶ θὰ ἐννοήσῃ ἀμέσως τί μέλλει νὰ προστεθῇ ἀκόμη εἰς τὰς διαφόρους σελίδας τῶν κρητικῶν τυχῶν, ὧν οὐχὶ συνεχῆ ἱστορίαν, ἀλλ' ὀλίγα μόνον ἀποσπάσματα ἔχομεν σήμερον πρὸ ἡμῶν. Ἡ προϊστορικὴ ἐποχὴ καθ' ἡμέραν διὰ τῶν ἀδιακόπων ἐργασιῶν ἀναπλάττεται, ἢ περίοδος τῶν ἱστορικῶν χρόνων εἶνε ἑλλιπεστάτη ἀκόμη, διότι αἱ μὲν εἰδήσεις τῶν ἀρχαίων εἶνε πάνυ ὀλίγαι, ἀνασκαφαὶ δὲ ἐν πολλαῖς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων

τῆς Κρήτης δὲν ἔγιναν ἀκόμη, ἐξ ὧν ἐλπίζεται καὶ μάλιστα ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἢ συμπλήρωσις τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων. Τῆς δ' Ἐνετοκρατίας τὸ κολοσιαῖον ὕλικόν εὐρίσκεται ἀκόμη ἀνεξεξέριστον ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις τῆς Βενετίας, καὶ μόνις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ τῶν λαμπρῶν ἐργασιῶν τοῦ κ. Gerola καὶ ὀλίγων ἄλλων ἀρχίζει νὰ διαλευκαίνεται. Καὶ δι' αὐτὴν δὲ τὴν Τουρκοκρατίαν εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῶσι τὰ διάφορα ἀρχεῖα ἐν Κρήτῃ, Ἑλλάδι καὶ Τουρκίᾳ καὶ νὰ μελετηθῶσι τὰ σχετικὰ διπλωματικὰ ἔγγραφα.

Ἡ πολὺπλοκος αὐτὴ ἐργασία πολλῶν ἀνθρώπων καὶ μακρῶν ἐτῶν ὀφείλει νὰ προηγηθῆ, διὰ νὰ προετοιμάσῃ τὸ ὕλικόν τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης, τὸ δ' ἔργον τοῦτο πρέπει νὰ ἐλκύσῃ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν ἔρευναν τῶν ἐπιστημόνων καθ' ἃ ἐν μέρει ἔργινε τοῦτο διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου προκηρῦξεως τοῦ Κοσμοροζείου διαγωνισμοῦ τοῦ 1924 τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐπαναστάσεων τῶν Κρητῶν. Ἄλλ' ἕως οὗ ὅμως ἐπιτελεσθῆ τὸ ὄλον μέγα ἔργον, ὀρθὸν εἶνε νὰ διασωθῶσι ἐν τῷ ἔθνει τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἔχουσιν ἤδη ἐξακριβωθῆ.

Αὕτη ὑπῆρξεν ἡ ἰδέα ἢ πείσασα τὸν συγγραφεὰ νὰ ταποκρυῖν προθύμως εἰς τὴν πρόσκλησιν τῆς Ἐταιρείας καὶ νὰ συμπήξῃ τὸ μικρὸν τοῦτο ἐγχειρίδιον, ὅπερ παρουσιάζει σήμερον τόσον ἐμπρόσωπον εἰς τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν ἢ Ἐκδοτικὴ Ἐταιρεία.

Ἐν Ἀθήναις, τῇ 15 Ἰουνίου 1909.

ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελίς
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	γ'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1

ΤΜΗΜΑ Α'

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

I. Νεολιθική ἐποχή	3
II. Μινωϊκὸς πολιτισμὸς	5
1. Μινωϊκὸν Κράτος καὶ πολιτικὰ αὐτοῦ σχέσεις	5
2. Συναρισμοί, οἰκίαι, ἀνάκτορα	8
3. Αἱ τέχναι:	15
α'. Γραφικὴ	15
β'. Πλαστικὴ	17
γ'. Κεραμευτικὴ	19
δ'. Μεταλλουργία	20
ε'. Σφραγιδογλυφία	22
4. Ἡ Γραφή	24
5. Ὀπλισμὸς καὶ ἐνδυμασία	26
6. Θρησκεία καὶ λατρεία	28
7. Παρακμὴ καὶ πτώσις τοῦ Μινωϊκοῦ Κράτους	31
III. Μυθικὴ καὶ Ὀμηρικὴ ἐποχὴ	34
1. Ζεὺς ὁ Κρηταγενὴς	35
2. Μίνως, Ραδάμανθος, Δαίδαλος, Θησεύς, Ἀριάδνη, Λαβύρινθος	36
3. Ἰδομενεὺς	37

ΤΜΗΜΑ Β'

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I. Ἡ Δωρικὴ Κρήτη	39
1. Ἡ ἀποίκησις	39
2. Αἱ τάξεις	40
3. Πολιτεία, Ἀρχαί	41
4. Ἀγωγή τῶν παιδίων	43

	Σελ.
5. Ἀνδρεία	45
6. Κρήτη καὶ Σπάρτη	46
7. Πολιτικὴ κατάστασις	46
8. Ἀγῶνες τῶν Λυκτίων	50
9. Συγκρητισμός, Κρηταιεῖς	51
10. Ἐριδες περὶ τοῦ Δικταίου Ἱεροῦ	51
11. Νομοθεσία, πνευματικὴ ἀνάπτυξις, καλὰ τέχνη, θρησκεία	52
12. Μεταβολὴ πολιτεύματος, Μισθοφόροι Κρητες, ἠθικὴ κατὰπτωσις	56
II. Ρωμαϊκὴ κατάκτησις	58
1. Ἐπεμβάσεις τῶν Ρωμαίων, Στρατεία τοῦ Μ. Ἀντωνίου	58
2. Ἐκστρατεία τοῦ Μετέλλου καὶ κατάκτησις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων	60
3. Ἡ Κρήτη ρωμαϊκὴ ἐπαρχία. Χριστιανισμός	62

ΤΜΗΜΑ Γ'

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

1. Κατάκτησις Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων	65
2. Ἀπόπειραι Βυζαντινῶν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου	66
3. Ἡ Θεόλετος Κρήτη	67
4. Στρατεία εἰς Κρήτην Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ	68
5. Πολιορκία τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ καὶ ἄλωσις αὐτοῦ	70
6. Ἡ Κρήτη Ἑλληνικὴ, θρίαμβος Νικηφόρου	73
7. Δευτέρα Βυζαντιακὴ περίοδος. — Τὰ 12 Ἀρχοντοπούλλα	75

ΤΜΗΜΑ Δ'

ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ

I. Ἐνετοὶ καὶ Γενοῦται	78
II. Αἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐπαναστάσεις	80
1. Ἐπανάστασις Ἁγιοστεφανιτῶν	80
2. Ἐπανάστασις Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν	81
3. Ἐπανάστασις Σκορδιλῶν, Μελισσηνῶν καὶ Δρακοντοπούλλων	82
4. Κτίσις τῶν Χανίων, Ἐπανάστασις Χορτατσῶν	83
5. Ἐπανάστασις Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ συνθήκη	84
6. Ἐπανάστασις Βάρδα Καλλέργη, Λέοντος Καλλέργη καὶ Καφοκαλυβῶν, Ψαρομηλίγγων	87
7. Δημοκρατία Ἁγίου Τίτου	89
8. Ἐπανάστασις Καλλεργῶν. Κατάπαυσις ἐπαναστάσεων	92

III. Διοικήσις καὶ διοργανώσις τῆς νήσου. Πνευματικὴ κίνησις	Σελ. 95
IV. Οἱ δύο τελευταῖοι αἰῶνες τῆς Ἐνετοκρατίας	100

ΤΜΗΜΑ Ε'

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

1. Ἐκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης. Πολιορκία τοῦ Χάνδακος	105
2. Διοικήσις, φρουρά, φορολογία, θρησκεία, τυραννία, φρόνημα ἔθνικόν	113
3. Ἐπανάστασις Δασκαλογιάννη	119
4. Παραμοναὶ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21. Γιαννίτσαροι	124
5. Ἐκρηξις τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 21. Σφαγαὶ καὶ μάχαι	126
6. Αἰγυπτιακαὶ στρατεῖαι εἰς Κρήτην	131
7. Γραμποῦσα καὶ δευτέρα περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως	135
8. Αἰγυπτιακὴ Διοικήσις. Τὰ εἰς Μουρνιὲς συμβάντα	140
9. Ἐπανάστασις Χαρέτη καὶ Βασιλογεώργη	141
10. Τὸ ζῆνημα τοῦ Μαυρογένη	142
11. Προίμια καὶ ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866	143
12. Πρώτη περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως. Μουσταφᾶ Πασᾶς	144
13. Ἐκστρατεία Μουσταφᾶ εἰς Ρέθυμνον. Ἄλωσις Ἀρχαδίου	149
14. Δευτέρα περίοδος ἐπαναστάσεως. Ὁμὲρ Πασᾶς καὶ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Σφακίων	153
15. Ἐκστρατεία Λασιθίου	154
16. Νέα ἐκστρατεία κατὰ τῶν Σφακίων	155
17. Τρίτη περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀαλῆ Πασᾶς καὶ Χουσεῖν Ἀνῆ Πασᾶς. Τὸ σύστημα τῶν πύργων	156
18. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878 καὶ ἡ σύμβασις τῆς Χαλέπας	158
19. Τὰ γεγονότα τοῦ 1889 καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1896	159
20. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1897—Ἑλληνικὴ κατοχὴ—Εὐρωπαϊκὴ ἐπέμβασις. Ἀὐτονομία	161
21. Σφαγαὶ Ἡρακλείου. Ἀπελευθέρωσις	164

ΤΜΗΜΑ ΣΤ'

Αἱ ΔΥΟ ΑΡΜΟΣΤΕΙΑΙ ΚΑΙ Ἡ ΕΝΩΣΙΣ 166

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Ἡ Κρήτη ἀπὸ τῆς Ἰδης βλεπομένη.
2. Σχέδιον Ἀνακτόρων Κνωσσοῦ.
3. Θρόνος Μίνωος ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Κνωσσοῦ.
4. Ἱερὸν Κνωσσοῦ. Ἡ Θεὰ τῶν ὄφρων.
5. Ταυρομαχία ἐκ τοιχογραφίας ἀνακτόρου Κνωσσοῦ.
6. Πινακίδες ἐνεπίγραφοι.
7. Λάραξ Ἁγ. Τριάδος.
8. Ἡ Ἰδὴ ἐν Κρήτῃ.
9. Ἄγαλμα Κισάμου ἀρχαϊκῆς τέχνης.
10. Ἀσπίς Ἰδαίου Ἄντρου.
11. Ἀραβικὸς στρατός.
12. Κρῆς τοξότης μεσαιωνικῶν χρόνων.
13. Ἐνδυμασία Κρητὸς μεσαιωνικῶν χρόνων (Gerola II. πιν. 10. 1).
14. Ἐνδυμασία Κρητῶν μεσαιων. χρόνων (Gerola II. πιν. 8. 1).
15. Ἐνδυμασία Κρητικῆς οἰκογενείας (Gerola II. πιν. 17. 2α).
16. Μητροπολιτικὸς ναὸς Ἁγ. Τίτου ἐν Γόρτυνι.
17. Ἐνετικὸν Καστέλλιον τοῦ λιμένος Χάνδακος.
18. Ἐνετικὴ Λέσχη (Loggia) Χάνδακος.
19. Κρήνη Μοροζίνη ἐν τῇ Πλατείᾳ τοῦ Δουκινοῦ Παλατίου.
20. Πύλη Ἁγ. Γεωργίου (Δαζαρέτου) Χάνδακος.
21. Φρούριον Σπιναλόγγα.
22. Δασκαλογιάννης ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770.
23. Πύργος Σωπατέρα ἐν τῇ μονῇ Ὁδηγητρίας.
24. Μιχ. Κόρακας.
25. Μονὴ Ἀρκαδίου μετὰ τὴν ἀνατίναξιν.
26. Πρίγκιψ Γεώργιος.
27. Ἀλέξανδρος Ζαΐμης.
28. Χωροφυλακὴ Κρήτης.
29. Πολιτοφυλακὴ Κρήτης.
30. Ἐκτελεστικὸν Κρήτης.

ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΥ ΠΑΡΑΛΙΣΙΟΥ

Ἔτος 184
Κατῆν. C. A. S. S. P. A.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης δὲν θὰ ἀρχίζῃ πλέον ἀπὸ μύθων καὶ θεογονιῶν.

Αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἀνακαλύψεις τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ μάλιστα αἱ τῆς τελευταίας δεκαετίας ἐν Κρήτῃ ἔρριψαν τὸν ἱστοριοδίφην χλιετηρίδας ὅλας πρὸς τὰ ὀπίσω, ἐπέχυσαν ἀκτῖνας φωτὸς εἰς τὸ σκοτεινὸν παρελθὸν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καὶ διήνοιξαν εὐρεῖς ὄριζοντας ἱστορικοὺς ἀγνώστους καὶ ἀνεπίστους πρὸ ὀλίγων ἀκόμῃ ἐτῶν.

Αἱ πρῶται ἱστορικαὶ σελίδες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους θὰ γράφονται εἰς τὸ ἐξῆς ἐπὶ τῶν ἔρειπιῶν καὶ τῶν ἄλλων λειψάνων τῆς λεγομένης προϊστορικῆς ἐποχῆς τῶν ἀνακαλυφθέντων μάλιστα ἐν Κρήτῃ.

Λεῖπουνσιν ἀκόμῃ τὰ ὀνόματα τῶν λαῶν καὶ τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα ἔδρασαν κατὰ τοὺς παναρχαίους αὐτοὺς χρόνους, μᾶς λείπει ἀκόμῃ καὶ ἡ σειρὰ τῶν πολιτικῶν γεγονότων, καὶ θὰ μᾶς λείπωσιν ἴσως καιρὸν πολὺν ἀκόμῃ, ἐφ' ὅσον δὲν ἀναγνωσθῶσι τὰ πολυάριθμα γραπτὰ μνημεῖα τὰ εὐρεθέντα κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Κρήτης. Ἐχομεν ὅμως αὐτὰ τὰ πράγματα, διὰ τῶν ὁποίων δυνάμεθα ἀσφαλῶς νὰ ἀναπλάσωμεν καὶ ἀναπαραστήσωμεν πολλὰς φάσεις τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ πολιτισμοῦ.

Ὅλου αὐτοῦ τοῦ κόσμου τοῦ προϊστορικοῦ καὶ τοῦ λαμπροῦ πολιτισμοῦ τοῦ διὰ τῆς βίας καὶ ἐπιδρομῆς πολεμίων καταλυθέντος μόνον ἀμυδρὰς τινὰς ἀναμνήσεις διέσωσαν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί, ἐν δὲ μόνον ὄνομα ἐπέπλευσε τὸ τοῦ ἰσχυροῦ καὶ σοφοῦ βασιλέως καὶ νομοθέτου Μίνωος, ὡς συμπήξαντος κράτος ἰσχυρὸν καὶ θαλασσοκρατήσαντος κατὰ τὴν ἑλληνικὴν θάλασσαν.

Ὁ μέγας τῆς ἀρχαιότητος ἱστορικὸς Θουκυδίδης ἐδέχετο ὡς ἱστορικὴν ἀλήθειαν τὴν ὑπαρξίν τοῦ Μίνωος καὶ τοῦ θαλασσοῦ αὐτοῦ Κράτους. Ἡ μετὰ τῶν μύθων ὅμως τοῦ Μινωαύρου Θησέως Λαβυρίνθου ἀνάμειξις τοῦ ὀνόματος τοῦ Μίνωος κατέστησε καὶ τοῦτον καὶ τὸ Κράτος του σχεδὸν μυθικά, ἕως ὅτου ἡ νεωτέρα ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη ἐξέθαπεν ἐκ τῶν ἐγκάτων τῆς γῆς τὰ λείψανα τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, καὶ παρουσίασεν ἀναμφισβητήτους πλέον ἀποδείξεις τῆς ἀληθείας τῶν παλαιῶν αὐτῶν ἀναμνήσεων.

Ἡ μυθολογικὴ καὶ ἡρωϊκὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία ἀπετέλει τὴν ἀφετηρίαν τοῦ ἱστορικοῦ, θὰ ἔρχεται εἰς τὸ ἐξῆς κατόπιν μακροῦς περιόδου λαμπροῦ πολιτισμοῦ, καὶ θὰ ἀποτελῇ τὸν πρῶτον Μεσαίωνα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου θὰ ἔρχεται ὡς Ἀναγέννησις ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

ΤΜΗΜΑ Α΄

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

I. ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ὑπὸ τὸ ἔδαφος τῶν ἀρχαιοτέρων ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ ἀνευρέθησαν κατέχοντα πάχος πολλῶν μέτρων τὰ λείψανα τῆς λεγομένης νεολιθικῆς ἐποχῆς. Ἐπίσης εἰς τὴν Σητεῖαν εὐρέθη οἰκία νεολιθικὴ, καὶ ἐσκορπισμένα λείψανα τῆς ἰδίας ἐποχῆς παρατηρήθησαν εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς Κρήτης.

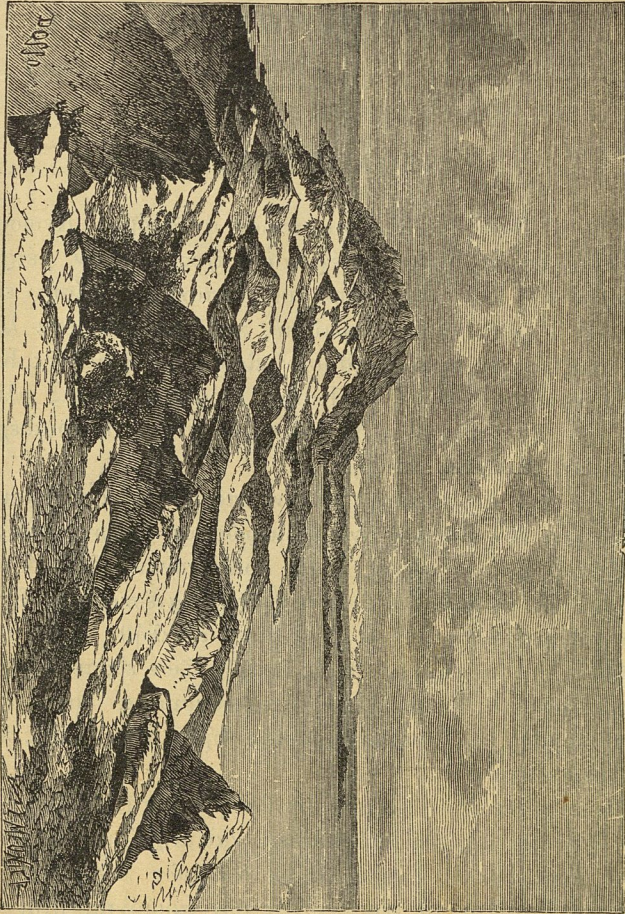
Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Κρήτῃ διήρκεσε πολλὰς χιλιετηρίδας πρὸ τῆς τετάρτης π. Χ. χιλιετηρίδος, ὅτε τὴν διαδέχεται ἡ λεγομένη Μινωϊκὴ ἐποχὴ.

Κατὰ τὴν ἀρχαιοτάτην αὐτὴν ἐποχὴν οἱ ἄνθρωποι εἶχον ἀποκτήσει ἤδη βαθμὸν τινα ἐξημερώσεως. Ἔζων κατὰ κοινωνίας, καὶ ἤσκουν τέχνας τινὰς πρωτογόνους. Ἠγνόουν τὴν χρῆσιν τῶν μετάλλων, καὶ ἀντὶ τούτων κατεσκευάζον ἐργαλεῖα καὶ σκευὴ ἐκ λίθου, ἐξ οὗ καὶ λιθίνῃ ἀπεκλήθη ἡ ἐποχὴ.

Οἱ ἄνθρωποι τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἔζων εἰς πενιχρὰς καλύβας ἐκ χώματος ἢ καὶ λίθων κατεσκευασμένας κατὰ πόλεις ἢ συνοικισμοὺς καὶ ἐτρέφοντο ἐκ τῆς θήρας τῆς ἀλμύρας καὶ τῆς κτηνοτροφίας.

Τὰ σπουδαιότερα λείψανα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἶναι τὰ λιθινὰ τῶν ἐργαλεῖα σφῦραι καὶ πελέκεις καὶ μαχαίρια κατεσκευαζόμενα μετὰ πολλῆς δυσκολίας ἐκ σκληρῶν πυριτικῶν λίθων. Ἐπειτα ἔρχονται τὰ κεραμευτικά των προϊόντα, ἧτοι ἀγγεῖα πήλινα πρωτόγονα κατεσκευασμένα ἐκ χονδροῦ πηλοῦ. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἰλείωνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ τὰ ἐστίλβωνον δι' εἰδικῶν ἐργαλείου καὶ τὰ ἔψηναν εἰς τὸ πῦρ τῆς ἐστίας, ὅπου ὁ καπνὸς διεπέρα τὸν ὑγρὸν εἰσέτι πηλὸν καὶ

ἔδιδεν εἰς αὐτὰ μέλαν ἢ φαιὸν χρῶμα. Πολλάκις ἐκόσμον τὴν ἐπιφάνειαν τῶν πηλίνων ἀγγείων χαράσσοντες δι' αἰχμηροῦ ἔργαλείου γραμμὰς καὶ κύκλους καὶ στιγμὰς, τὰ ὁποῖα ἐπλή-

Εἰκ. 1. — Ἡ Κρήνη ἀπὸ τῆς ἴδους βλεπομένη

ρον δια λευκῆς γῆς, καὶ οὕτως ἀπετέλουν λευκὰ κοσμήματα. Ἐκ τῶν ὀστέων τῶν ζώων τὰ ὁποῖα ἔτρωγον κατεσκευάζον μικρὰ ἔργαλεῖα καὶ κοσμήματα.

II. ΜΙΝΩΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν διαδέχεται κατὰ τὴν τετάρτην π. Χ. χιλιετηρίδα ἡ λεγομένη Μινωϊκὴ ἐποχὴ, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τοῦ τελευταίου μέρους τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος κατὰ τὸ 1200 π. Χ., ὅτε τίθενται οἱ ἡρωϊκοὶ χρόνοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος καὶ ἡ ἀνάσθησις τῶν Δωριέων.

Ὁλόκληρον τὴν περίοδον τῶν τριῶν περίπου χιλιετηρίδων κατέχει ἡ Μινωϊκὴ ἐποχὴ ὑποδιαιρουμένη ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων εἰς Πρωίμον, Μεσαίαν καὶ Ὀψιμον Μινωϊκὴν ἐποχὴν.

Ὁ πολιτισμὸς τῆς μακρᾶς αὐτῆς περιόδου εἶχε κέντρον καὶ ἀφετηρίαν τὴν Κρήτην, ἐπειδὴ τὰ ἐνταῦθα εὐρεθέντα λείψανα αὐτῆς εἶναι καὶ ἀρχαιότερα καὶ μεγαλοπρεπέστερα καὶ πλέον πρωτότυπα τῶν ἀλλαχοῦ εὐρεθέντων. Ἐντεῦθεν ὠνομάσθη καὶ Κρητικὴ ἐποχὴ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Μίνως ἐθεωρήθη ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ ἔλαβε τὸ ὄνομα τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς.

1. Μινωϊκὸν Κράτος καὶ πολιτικαὶ αὐτοῦ σχέσεις.

Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν κατακρήθη πυκνότητα. Δεκαετίες ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι γενόμεναι εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Κρήτης κατέδειξαν, ὅτι πόλεις πολλαὶ καὶ συνοικισμοὶ πυκνοὶ ἦσαν ἰδρυμένοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ εἰς τὰ μεσόγεια καὶ εἰς τὰ παράλια μέρη τῆς νήσου καὶ εἰς αὐτὰς ἀκόμη τὰς ἀγόνους καὶ βραχῶδεις νησίδας περὶ τὴν Κρήτην, λόγου χάριν τὴν Ψεῖραν καὶ τὸν Μόχλον. Αἱ ἑκατὸν πόλεις τῆς Κρήτης, τὰς ὁποίας ἀναφέρουσι μετὰ θαυμασμοῦ τὰ Ὀμηρικὰ ποιήματα, θὰ ἔχωσι τὴν ἀρχὴν τῶν ἀπὸ τῆς παναρχαίας αὐτῆς ἀκμῆς τοῦ Κρητικοῦ Κράτους.

Αἱ πόλεις καὶ οἱ συνοικισμοὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης φαίνονται ἀτείμιστοι, τὸ ὁποῖον δεικνύει, ὅτι τὸ Κράτος ἦτο τόσον ἰσχυρόν, ὥστε οὐδένα φόβον ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως διέτρεχον.

Πλεῖστοι τῶν πόλεων καὶ τῶν συνοικισμῶν τοῦ Μινωϊκοῦ

Κράτους ἔκειντο παρὰ τὴν θάλασσαν ἢ ἐπὶ νησιδίων τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι δὲν εἶχον φοβὸν ἐπιθέσεως ἐκ τῆς θαλάσσης, ἦτοι ὅτι τὸ Κράτος αὐτὸ ἐθαλασσοκράτει.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων ἐπικυροῦται ἡ ἀρχαία παράδοσις περὶ τῆς θαλασσοκρατίας τοῦ Μίνως. Ἐπίσης ἔπεται ὅτι ὅλαι αὐταὶ αἱ πόλεις καὶ οἱ συνοικισμοὶ ὑπήγοντο εἰς ἓν Κράτος, διότι ἄλλως θὰ ἐλάμβανον ἀμυντικὰ μέτρα κατ' ἀλλήλων, καὶ εὐρίσκεται πάλιν ἀληθῆς ἡ μαρτυρία τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου, ὅτι ὁ Μίνως καὶ ὁ Ραδάμανθυς *ἤγαγον εἰς μίαν συντέλειαν* τὰ κατὰ τὴν νῆσον ἔθνη.

Τὸ Μινωικὸν Κράτος ἔχον κέντρον τὴν Κρήτην ἐπεξετείνετο, ὡς φαίνεται, εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου πελάγους καὶ ἴσως καὶ εἰς μέρη τινὰ τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου. Οὕτως ἐρμηνεύονται αἱ παραδόσεις τῶν ἀρχαίων περὶ κατοχῆς τῶν Κυκλάδων ὑπὸ τοῦ Μίνως καὶ τοῦ φόρου, τὸν ὅποιον ἐτέλουν οἱ Ἀθηναῖοι εἰς αὐτόν. Ἐπιμαρτυρεῖ δὲ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ Κράτους τοῦ Μίνως καὶ ὁ πλοῦτος καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν εὐρισκομένων ἐν Κρήτῃ λειψάνων.

Κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τοῦ Κρητικοῦ αὐτοῦ Κράτους ὑπῆρχον καὶ ἄλλα ἰσχυρὰ Κράτη ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῇ, τὰ ὅποια θὰ ἦλθον βεβαίως εἰς πολλὰς σχέσεις φιλικὰς καὶ ἐχθρικὰς πρὸς αὐτό. Ἰδίως φαίνεται ὅτι τὸ Αἰγυπτιακὸν Κράτος ἀπὸ τῶν πρώτων Δυναστειῶν, ἦτοι ἀπὸ τῆς τετάρτης πρὸ Χριστοῦ χιλιετηρίδος θὰ ἦλθεν εἰς στενὴν ἐπαφὴν πρὸς τὸ Κρητικόν. Καὶ τοῦτο τὸ ἀπέδειξαν λαμπρῶς αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Κρήτης.

Εἰς τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τῆς Αἰγύπτου εἰς τοὺς τάφους καὶ τὰς ἱερογλυφικὰς ἐπιγραφὰς ἀναφέρονται καὶ παρίστανται λαοὶ κατοικοῦντες τὰς νήσους τὰς πέραν τῆς θαλάσσης τῆς Αἰγύπτου, ὀνομαζόμενοι **Κεφτι** ἢ **Κεφτιού**. Οὗτοι ἄλλοτε μὲν ἀναφέρονται ὡς φίλοι τῶν Αἰγυπτίων Βασιλέων φέροντες δῶρα πλούσια ὡς φόρον σεβασμοῦ ἢ ὑποτελείας, ἄλλοτε τοῦναντίον περιγράφονται ὡς πολέμιοι καὶ ἐπιδρομεῖς εἰς τὴν χώραν τῶν Φαραώ. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ εἰκονίζονται εἰς τὰ Αἰγυπτιακὰ μνημεῖα ὑπὸ τύπον ἰδιαίτερον μὲ ἐνδυμασίαν καὶ ὄπλισμόν ἐντελῶς

διάφορα τῶν Αἰγυπτιακῶν καὶ τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας. Ἀνεγνωρίσθη ἤδη, ὅτι ἀναμφιβόλως οἱ Κεφτι αὐτοὶ εἶναι οἱ Κρήτες τοῦ Μινωικοῦ Βασιλείου. Τὰ ἐθνολογικὰ χαρακτηριστικά, ἡ ἐνδυμασία καὶ ὁ ὄπλισμός των εἶναι ἀπαράλλακτα πρὸς τὰ ἀνακαλυφθέντα εἰς τὰ Κρητικὰ μνημεῖα, καὶ αὐτὰ δὲ τὰ δῶρα, τὰ ὅποια προσφέρουσι πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους Δυνάστας εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς τὰς Κρητικὰς ἀνασκαφάς.

Αὐτούσια προϊόντα τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ εὐρέθησαν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Αἰγύπτου, καὶ τὰνάπαλιν Αἰγυπτιακὰ τινα μνημεῖα εὐρέθησαν εἰς τὰς ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφὰς στρωμάτων Μινωικῶν.

Τὰ Κρητικὰ μνημεῖα τὰ εὐρεθέντα ἐν Αἰγύπτῳ καὶ τὰ Αἰγυπτιακὰ τὰ εὐρεθέντα ἐν Κρήτῃ, ἐν ᾧ δεικνύουσι σαφεστάτην τὴν διαφορὰν τῶν δύο συγχρόνων πολιτισμῶν καὶ τὴν πρωτοτυπίαν ἑκατέρου, μᾶς δεικνύουσι τὴν συνάφειαν καὶ τὴν ἐπικοινωνίαν, εἰς ἣν ἤρχοντο οἱ δύο αὐτοὶ πολιτισμοί. Ἡ συνεύρεσις δὲ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ στρώματος τῶν προϊόντων τῶν δύο Κρατῶν μᾶς παρέχει πολῦτιμον ὁδηγὸν πρὸς χρονολόγησιν τῶν διαφορῶν περιόδων τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ ἐκ τῶν χρονολογημένων κατὰ Δυναστείας Αἰγυπτιακῶν μνημείων. Οὕτω λ. χ. ἀγαλμάτιον Αἰγυπτιακὸν ἐκ λίθου διωρίτου εὐρεθὲν ἐν τῇ κεντρικῇ αὐλῇ τοῦ Ἀνακτόρου Κνωσοῦ μᾶς δίδει χρονολογίαν μικρὸν τι ἀρχαιότεραν τοῦ 2000 π. Χ. Πῶμα πυξίδος ἐξ ἀλαβάστρου εὐρεθὲν ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ Ἀνακτόρῳ φέρει δέλτον τοῦ Αἰγυπτίου βασιλέως τῶν Ὑξῶς Κυὰν καὶ ἀνάγεται εἰς τὸν 17^{ον} ἢ 18^{ον} π. Χ. αἰῶνα.

Μικροτέρα ἦτο ἡ σχέση καὶ συνάφεια τοῦ Κρητικοῦ Κράτους πρὸς τὰ ἄλλα προελληνικὰ Κράτη τῆς Ἀσίας, τὸ Ἀσσυριακὸν π. χ. καὶ τὸ Χεταϊκόν.

Οἱ Φοίνικες, οἱ ὅποιοι ἀκόμη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐθεωροῦντο ὡς οἱ πρῶτοι ἀποικιστὰὶ καὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ εἰς Ἑλλάδα, ἀποδεικνύεται νῦν, ὅτι οὐδεμίαν εἶχον πολιτικὴν σημασίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, καὶ μόνον κατὰ τὸ τέλος τῆς Κρητικῆς περιόδου ἀναφαίνονται περιτρέχοντες τὰς θαλάσσας ὡς ἔμπο-

διακρίνεται ἐν τὸ μεγαλύτερον, τὸ κέντρον τῆς οἰκίας τὸ μέγαρον, ὅπου συνήθως διέτριβεν ἡ οἰκογένεια περὶ τὴν κοινήν ἐστίαν, ἐν ᾧ τὰ ἄλλα τὰ μικρότερα ἐχρησίμευον ὡς θάλαμοι, ἀποθήκαι, ἐργαστήρια καὶ δι' ἄλλας καθημερινὰς ἀνάγκας.

Αἱ ὁδοὶ ἦσαν πλακόστρωτοι ἢ λιθόστρωτοι, καὶ ἄλλοτε μὲν εἶχον ἀρκετὸν πλάτος καὶ ἦσαν εὐθεῖαι, συνηθέστερον ἦσαν στεναὶ καὶ σκολιαὶ καὶ ἐνίοτε ἀνηφορικαὶ ἀναλόγως τῆς φύσεως τοῦ ἐδάφους. Ἐνίοτε παρατηρεῖται εἰς τὸ ἐν ἄκρον ὄχετος ὑπόγειος κεκαλυμμένος διὰ πλακῶν, ἵνα διοχετεύῃ ἐκτὸς τοῦ συνοικισμοῦ τὰ ὄμβρια καὶ ἀκάθαρτα ὕδατα.

Αἱ ἰδιωτικαὶ οἰκίαι ἐκτίζοντο διὰ λίθων λογάδων μικρῶν καὶ μεγάλων καὶ ἀφθόνου πηλοῦ· οἱ τοῖχοι ἐκαλύπτοντο διὰ πηλοῦ μετ' ἀχύρων καὶ ἔπειτα ἠλείφοντο διὰ στρώματος ἀσβέστου, τὸ ὁποῖον ἐνίοτε ἐκοσμεῖτο διὰ χρωμάτων. Ἐγνώριζον καὶ μετεχειρίζοντο καὶ τὴν τοιχοδομίαν διὰ πλίνθων ὤμων καὶ σπανιώτερον ὀπτῶν. Μεγάλῃ χρῆσις ἐγένετο καὶ τῆς ξυλείας, οὐχὶ μόνον εἰς κατασκευὴν τῆς στέγης καὶ τῶν κουφωμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ οἰκοδομικῇ. Συνήθως τὰ ἀνώγεα μέρη, διότι εἶχον συχνὰ καὶ τοιαῦτα, ἦσαν κατεσκευασμένα ξύλινα καὶ συχνὰ ἐνέβαλλον καὶ ξυλίνας δοκοὺς ἐντὸς τῆς λιθοδομίας. Αἱ στέγαι τῶν οἰκιῶν ἦσαν ἐπίπεδοι καλυπτόμεναι δι' ἀργίλου κτυπητῆς.

Πολυτελέστερα βεβαίως θὰ ἦσαν τὰ οἰκήματα εὐπορωτέρων κατοίκων, τῶν ζώντων εἰς τὰ μεγάλα κέντρα. Σαφεστάτην εἰκόνα τοιούτων οἰκημάτων λαμβάνομεν ἐκ τῶν μικρῶν ἐκ πορσελλάνης ὁμοιωμάτων τῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Κνωσοῦ. Τὰ οἰκήματα ταῦτα εἶναι διώροφα ἢ τριώροφα, φαίνονται ἐκτισμένα διὰ ξεστῶν λίθων τετραγώνων κατὰ τὸν ἰσοδομικὸν ρυθμόν. Καὶ τὸ μὲν ἰσόγειον πάτωμα εἶχε μόνον τὴν θύραν ἐν τῷ μέσῳ, τὸ δεύτερον ὅμως καὶ τὸ τρίτον πάτωμα εἶχον παράθυρα πρὸς τὴν ὁδόν, ἕκαστον τῶν ὁποίων διὰ σταυροειδοῦς κατασκευάσματος διηρεῖτο εἰς τέσσαρας πίνακας. Ὑπὲρ τὴν ἐπίπεδον στέγην φαίνεται ἐνίοτε ὑπερέχον ὄπαιον πρὸς φωτισμόν.

Ἀνάκτορα. Μεγαλοπρεπῆ ἦσαν τὰ Βασιλικά Μέγαρα τῶν Κρητῶν Ἡγεμόνων. Δύο τοιαῦτα εἶναι ἄξια ἵνα ἐλκύσωσι

τὴν προσοχὴν μας, τὸ τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ τῆς Φαιστοῦ. Ἡ μεγάλη διαφορὰ μεταξύ τῶν ἀπλῶν ἰδιωτικῶν οἰκημάτων καὶ τῶν πολυπλόκων καὶ κολοσιαίων ἀνακτόρων ἐξηγεῖται κάλλιστα ἐκ τῶν τότε πολιτικῶν σχέσεων καὶ τοῦ μοναρχικοῦ καὶ πατριαρχικοῦ πολιτεύματος. Ἀνώτατος καὶ ἀπόλυτος ἄρχων ἦτο ὁ Βασιλεὺς ἔχων τὴν ἰσχὺν παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὅπως παρ' Ὀμήρῳ ὁ εὐρυκρεῖων Ἀγαμέμνων εἶχε τὸ σκῆπτρον παρὰ τοῦ Διός. Αὐτὸς ἦτο ἡ κορυφὴ τῆς Πολιτείας, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ λαοῦ ἐν πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ ὁ ἀνώτατος δικαστὴς καὶ ρυθμιστὴς τῆς κοινωνικῆς εὐκοσμίας. Θὰ ἦτο πρὸς τούτους καὶ ὁ ἀνώτατος θρησκευτικὸς λειτουργός. Ἡ κατοικία ἄρα τοῦ Ἡγεμόνος ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν ὑψηλὴν θέσιν καὶ νὰ δεικνύῃ τὴν ὑπερ τοὺς ἄλλους ὑπεροχὴν.

Τὸ ἀνάκτορον ἐχρησίμευε καὶ ὡς τόπος συνελύσεως τῶν ἀρίστων καὶ τῶν εὐγενῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἀπετέλουν τὸ Συμβούλιον τοῦ Ἡγεμόνος, ἦτο ὁ τόπος τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, τῶν ὁποίων θὰ προΐστατο ὁ Βασιλεὺς, καὶ ἐν αὐτῷ θὰ ἐτελοῦντο ἀγῶνες θρησκευτικοὶ καὶ ἄλλαι ἱεροπραγαίαι. Ἐπειτα θὰ ἦτο κατοικία πολυαρίθμου προσωπικοῦ αὐλικῶν καὶ θεραπόντων καὶ δούλων καὶ τεχνιτῶν ἀκόμη. Ἐπρεπε νὰ ἔχη χῶρον πρὸς συλλογὴν καὶ φύλαξιν τῶν δώρων καὶ τῶν δασμῶν τῶν ὑπηκόων καὶ τῶν καρπῶν τῶν ἄλλων εἰσοδημάτων τῶν βασιλικῶν κτημάτων. Τὸ ἀνάκτορον πρὸ παντὸς εἶχε τὰς μεγάλας αἰθούσας διὰ τὰς ἐπισήμους παρουσιάσεις καὶ ὑποδοχάς, καὶ τὰ ἰδιαίτερα διαμερίσματα τῆς Βασιλείσης καὶ τῶν ἄλλων γυναικῶν.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους τὸ ἀνάκτορον ἦτο μέγα οἰκοδόμημα. Τὸ ἀνάκτορον Κνωσοῦ κατέχει χῶρον 20 χιλ. Τ. Μ. πλὴν τῶν παραρτημάτων αὐτοῦ. |

Τὰ σχέδια τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ εἶναι ἐν τοῖς κυρίοις περίπου τὰ αὐτά, δι' ὃ ἀρκούμεθα εἰς σύντομον περιγραφὴν τοῦ Κνωσίου.

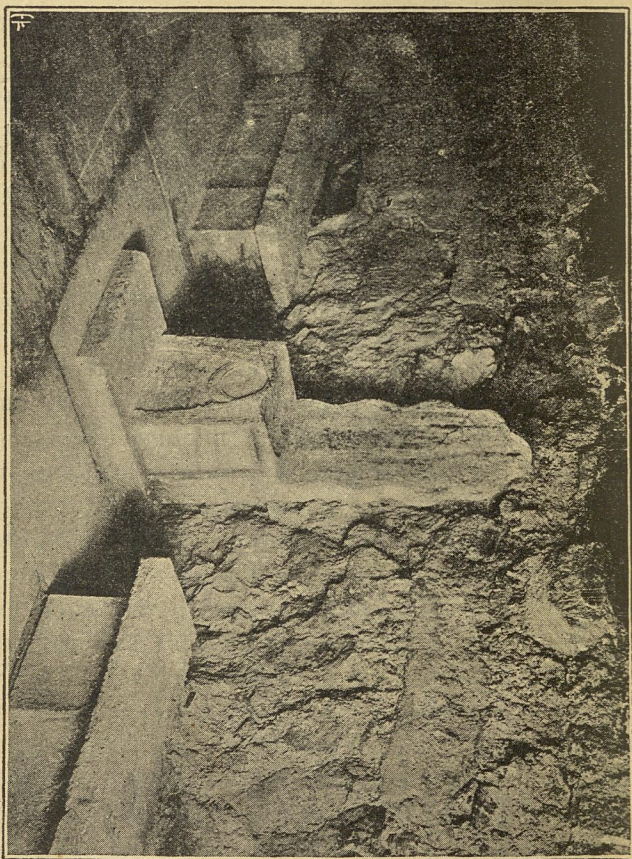
Τὸ ἀνάκτορον εἶναι ἐν μέγα τετράγωνον ἔχον ἐν τῷ μέσῳ μεγάλην αὐλὴν τὴν κεντρικὴν ὀρθογωνίου σχήματος καὶ πλακόστρωτον μὲ διαστάσεις μέτρων 60 × 37. Ἡ κεντρικὴ αὐλὴ 1

(ἴδε σχέδιον εἰκ. 2) ἐχρησίμευε πρὸς συγκοινωνίαν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ πολυσυνθέτου οἰκοδομήματος καὶ φωτισμῶν τῶν διαμερισμάτων. Ἄλλη αὐλὴ πλακόστρωτος ὑπῆρχεν ἔξωθεν τοῦ ἀνακτόρου κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν (2). Ἐκ ταύτης εἰσήρχετο τις διὰ τῆς στοᾶς 3 εἰς τὸ ἀνάκτορον. Παρὰ τὴν δυτικὴν αὐλὴν εὐρίσκονται αἱ ἀποθήκαι τοῦ ἀνακτόρου εἴκοσι καὶ μία τὸν ἀριθμὸν ἀνοιγόμεναι εἰς ὥραϊον καὶ πλακόστρωτον διάδρομον 7. Ἐντὸς τῶν ἀποθηκῶν αὐτῶν ὑπῆρχον τοποθετημένοι μεγάλοι πήλινοι πίθοι παρὰ τοὺς τοίχους κατὰ σειρὰν, τῶν ὁποίων πλεῖστοι σώζονται ἀκόμη κατὰ χώραν, ὅπου ἐφυλάσσοντο οἱ καρποὶ καὶ τὰ ὑγρὰ προϊόντα τῶν βασιλικῶν κτημάτων, ἢ ἀπεθηκεύοντο οἱ φόροι τῶν ὑπηκόων πρὸς συντήρησιν τοῦ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ πολυαρίθμου προσωπικοῦ. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δαπέδου ἐκάστης ἀποθήκης καὶ τοῦ διαδρόμου εἶναι κατεσκευασμένοι λάκκοι βαθεῖς ἐπιμελῶς ἐκτισμένοι ὀρθογωνίου σχήματος καὶ διὰ μεγάλων πλακῶν γύψου καὶ τινες διὰ μολύβδου ἐπενδυμένοι. Ἀπετελοῦντο οὕτως πολυαριθμὰ κιβώτια ὑπὸ τὸ ἔδαφος, εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἐφυλάσσοντο διάφορα σκεύη καὶ ἄλλα χρήσιμα πράγματα πιθανῶς καὶ πολύτιμα. Ἦσαν τὰ κεκρυμμένα θησαυροφυλάκια τοῦ ἀνακτόρου.

Εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου εὐρίσκεται ἡ αἰθουσα τοῦ θρόνου ἢ τὸ βασιλικὸν λουτρόν. Εἶναι δύο δωμάτια συνεχῆ (8, 9) τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον (9) εἶναι πλακόστρωτον καὶ ἔχει εἴσοδον ἀπὸ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς διὰ τεσσάρων πυλῶν καὶ ἔχει θρανία κατὰ τοὺς δύο τοίχους καὶ ἀπετέλει τὸν πρόδομον τοῦ ἄλλου δώματος (8), ἐν τῷ ὁποίῳ σώζεται κατὰ χώραν ὁ ἀπλοῦς ἀλλὰ κομψὸς μονόλιθος ἕξ ἀλαβάστρου (γύψου) Θρόνος (εἰκ. 3) παρ' αὐτὸν εὐρίσκονται πάλιν κτιστὰ ἐδώλια, ἵνα κάθηνται οἱ περὶ τὸν βασιλέα, ἀντικρὺ δὲ εὐρηται ἡ δεξιαμενὴ ἐπεστρωμένη καὶ ἐπενδεδυμένη κατὰ τοὺς τοίχους διὰ μεγάλων γυψίνων πλακῶν, εἰς τὴν ὁποίαν κατέρχεται τις διὰ κτιστῆς κλιμακίδος. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων τούτων ἦσαν κεκοσμημένοι διὰ τοιχογραφιῶν, τῶν ὁποίων ἐσώθησαν ἀρκετὰ τμήματα, δεικνύοντα δένδρα καὶ γρῦπας ἐκατέρωθεν τοῦ θρόνου.

Παραπλεύρως τῆς αἰθούσης τοῦ θρόνου ὑπῆρχεν ἱερὸν (12)

ἀνοιγόμενον εἰς τὴν κεντρικὴν αὐλήν, εἰς δὲ τὸ πλησίον κείμενον δωμάτιον ἐντὸς δύο μεγάλων ὑπογείων θηκῶν εὐρέθησαν φυλαγμένα τὰ περίφημα ἐκ πορσελλάνης ἱερὰ εἶδωλα καὶ ἄλλα πράγματα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἀνακτόρου (εἰκ. 5).

Εἰκ. 5. — Θρόνος Μίνως ἐν τῇ ἀνακτόρῳ Κνωσοῦ.

Εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ἀνακτόρου ἔχομεν τὴν μεγάλην εἴσοδον, εἰς τὴν ὁποίαν κατέληγεν ἡ ἀπὸ τῆς Ἀμνισοῦ τοῦ ἐπινείου τῆς προϊστορικῆς Κνωσοῦ ὁδὸς ἔχουσα πρὸ τοῦ ἀνακτόρου μέγα προπύλαιον (15). Κατὰ τὴν βορείαν πτέρυγα

εὐρέθη ἄλλο λουτρόν (18) ὅμοιον πρὸς τὸ ἀνωτέρω περιγραφὴν καὶ τὸ τῆς Φαιστοῦ καὶ Τίρυνθος. Βαθέα καὶ κτιστὰ ὑπόγεια φρέατα εὐρέθησαν κατὰ τὴν πτέρυγα ταύτην (19, 20), τὰ ὁποῖα τινὲς ἠρμήνευσαν ὡς τὰς ὑπογείους φυλακὰς τοῦ Μίνως.

Ἡ μεγαλοπρεπεστέρα πτέρυξ τοῦ ἀνακτόρου εἶναι ἡ ἀνατολική, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται καὶ τὰ ἐπίσημα μέγαρα τὰ πρὸς ὑποδοχὰς (H) καὶ τὸ μέγαρον τῆς Βασιλίσσης (J. M.). Τὰ διαμερίσματα ταῦτα εὐρίσκοντο εἰς τὴν καταφερῆ πλευρὰν τοῦ λόφου Κεφάλαι, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κεῖται τὸ ἀνάκτορον, καὶ συνίσταντο ἀπὸ τρεῖς ὀρόφους, ἦτοι τὸ ἰσόγειον καὶ δύο ἀλλεπάλληλα ἀνώγεια. Σήμερον σώζεται τὸ ἰσόγειον καὶ τὸ δεύτερον πάτωμα ἀνακαινισθὲν καὶ στερεωθὲν, τοῦ τρίτου φαίνεται μόνον τμημα τῆς λιθίνης κλίμακος, ἣτις ἔφερον εἰς αὐτὸ. Ἀξιοθαύμαστοι εἶναι αἱ αἴθουσαι αὗται, ἡ μεγαλοπρεπὴς καὶ ὄντως βασιλικὴ εὐρεῖα καὶ ἀνετος λιθίνη κλιμαξ (D) καὶ τὸ μέγαρον τῆς Βασιλίσσης μετὰ τοῦ λουτροῦ αὐτῆς, διατηροῦντος ἀκόμη καὶ τὸν πῆλινον λουτήρα, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ ἔλαβε τὸ τελευταῖον τῆς λουτροῦ ἡ τελευταία Βασίλισσα τοῦ ἀνακτόρου πρὸ τῆς καταστροφῆς.

Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου εὐρέθη μικρὸν ἱερὸν (R) σώζον κατὰ χώραν τὰ εἶδωλα καὶ τὰ σκευῆ, ὅπως τὰ ἀφήκαν οἱ τελευταῖοι κάτοικοι τοῦ ἀνακτόρου ἐν τῷ μέσῳ εἶναι ὁ στρογγύλος βωμὸς γήινος ἀσβεστωμένος, παρὰ δὲ τὸν βόρειον τοῖχον ἡ ἱερὰ κλίνη, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι τοποθετημένα τὰ εἶδωλον τῆς θεᾶς μετὰ τὴν περιστερὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, τὰ ἱερὰ κέρατα καὶ οἱ διπλοὶ ἀναθηματικοὶ πέλεκεις καὶ τέσσαρα ἀνθρωπόμομφα εἰδώλια εἰκονίζοντα τοὺς λατρευτάς.

Τὸ ἀνάκτορον, ὡς εἶπομεν, εἶναι ἐν πολύπλοκον καὶ πολυσύνθετον οἰκοδόμημα μετὰ δώματα πάμπολλα μικρὰ καὶ μεγάλα εἰς δύο καὶ τρία πατώματα μετὰ διαδρόμους πολλοὺς καὶ ἀδιεξόδους μερικούς. Διὰ τοῦτο ὑπεστηρίχθη μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι εἶναι αὐτὸς ὁ περίφημος τῶν ἀρχαίων Λαβύρινθος ὁ ὑπὸ τοῦ Δαιδάλου κτισθείς, καὶ ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Μινωικοῦ Κράτους ἡ ἀνάμνησις καὶ ἡ παράδοσις τοῦ πολυπλόκου ἀνακτόρου ἐγέννησε τὸν περὶ τοῦ Λαβυρίνθου

λόγον. Ἡ ἰδέα αὕτη ὑπεστηρίχθη καὶ γλωσσικῶς διότι Λαβύρινθος ἠρμηνεύθη ὅτι σημαίνει τὸν οἶκον τοῦ διπλοῦ πελέκως, ὅστις ἐκαλεῖτο *λάβρυς*, εὐρίσκονται δὲ πράγματι διπλοὶ πελέκεις χαραγμένοι ἐπὶ τῶν ὀγκολίθων τοῦ Κνωσίου ἀνακτόρου καὶ τῶν τετραγώνων στύλων.

Τὸ ἀνάκτορον Φαιστοῦ μὴ ὑπολειπόμενον τοῦ Κνωσίου κατὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν μεγαλοπρέπειαν κεῖται εἰς τὴν κορυφὴν λόφου περιβλέπτου καὶ ἔχει θεῶν θαυμασίαν. Τὸ ὠραιότερον μέρος τοῦ Φαιστείου ἀνακτόρου εἶναι ἡ μεγαλοπρεπὴς κλίμαξ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν καὶ ὁ θεατρικὸς χώρος, ἐν ᾧ θὰ ἐγίνοντο πρὸ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ ἱεροτελεστία καὶ ἀγῶνες ἱεροὶ ἐνώπιον πολλῶν θεατῶν καὶ τῆς Βασιλικῆς Αὐλῆς.

Καὶ τὰ δύο ἀνάκτορα, ὡς καὶ τὸ μικρότερον τῆς Ἁγίας Τριάδος παρὰ τὴν Φαιστὸν κατεστράφησαν διὰ τοῦ πυρός, ἀφ' οὗ πρῶτον ἐληλατήθησαν ἐπιμελῶς ὑπὸ πολεμίων, διὰ τοῦτο καὶ ὀλίγα πράγματα εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν ἀνακτόρων ὁ χρυσοὺς καὶ ὁ ἄργυρος καὶ οἱ πολύτιμοι λίθοι καὶ τὰ μεταλλικὰ ἄλλα πράγματα θὰ ἐγένοντο λεία τῶν ἐπιδρομῶν.

Ἡ οἰκοδομικὴ τῶν ἀνακτόρων, τὸ σχέδιον αὐτῶν, ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ποικίλη διακόσμησις δεικνύουσι μεγάλην ἀρχιτεκτονικὴν ἀνάπτυξιν, ἡ ὁποία θὰ ἐχρειάσθη αἰῶνας πολλούς, ἵνα φθάσῃ εἰς τοιαύτην τελειότητος βαθμίδα. Καὶ πράγματι τὰ ἀνασκαφέντα ἀνάκτορα ἀνήκουσιν εἰς τὴν Ὀψιμον Μινωϊκὴν ἐποχὴν κτισθέντα μεταξὺ τοῦ 18 καὶ 16 αἰῶνος π. Χ. καὶ ἀποτελοῦσι τὸ τελευταῖον στάδιον τῆς ἐξελίξεως ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς, καὶ δεικνύουσι λαόν, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἤδη διανύσει μακρὰν περίοδον ἐξημερώσεως, πολιτισμοῦ καὶ καλλιτεχνικῆς ἀναπτύξεως. Ἄς ἀναφέρωμεν ὡς τελευταῖον ἄλλ' οὐχὶ ἀσήμαντον τεκμήριον ἐξημερώσεως τὸ δίκτυον τῶν ὑπογείων ὑπονόμων ὑπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔφερον ἐκτὸς τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἴσως καὶ τῆς πόλεως τὰ ἀκάθαρτα ὕδατα, μέτρον ἐξυγιαντικόν, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἐπίστυε τις εὐκόλως διὰ τόσον παλαιὰν ἐποχὴν, ἂν δὲν τὸ ἔβλεπεν.

Ὑπὸ τὰ ἀνασκαφέντα ἀνάκτορα Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ εὐρέθησαν ἀρκετὰ λείψανα ἀρχαιοτέρων ἀνακτόρων ἐπίσης μεγα-

λοπρεπῶν, τὰ ὁποῖα ἀνήκουσιν εἰς τὴν λεγομένην Μεσαίαν Μινωϊκὴν ἢ Καμαραϊκὴν ἐποχὴν πρὸ τοῦ 20 αἰῶνος π. Χ. Τινὰ μάλιστα τῶν μερῶν τῶν ἀρχαιοτέρων αὐτῶν ἀνακτόρων διετηρήθησαν καὶ μεταρρυθμισθέντα συμπεριελήφθησαν εἰς τὰ νεώτερα, ὅπως π. χ. αἱ ἀποθῆκαι μετὰ τοῦ διαδρόμου ἐν Κνωσῷ.

3. Αἱ Τέχναι : α' γραφικὴ, β' πλαστικὴ, γ' κεραμεικὴ, δ' μεταλλοτεχνία, ε' σφραγιδογλυφία.

Τὸν πολιτισμὸν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς μᾶς δεικνύουσι καὶ τὰ προϊόνα τῶν τεχνῶν τὰ εὐρεθέντα ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς, τὰ ὁποῖα κατεσκευάζοντο εἴτε πρὸς πρακτικὴν τινα χρῆσιν, εἴτε καὶ ἐκ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος.

α'. Γραφικὴ.

Ὁμιλοῦντες προηγουμένως περὶ τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ ἀνεφέραμεν τὰς τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἐκόσμουσαν τοὺς τοίχους τῶν μεγάρων, τῶν διαδρόμων καὶ τῶν στοῶν. Μολονότι τὰ σωθέντα τεμάχια εἶναι ἐλάχιστον μέρος τῶν ὑπαρχόντων ποτὲ ἐκεῖ, πάλιν εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ καταρτίσωσι πινακοθήκη.

Ὁ τρόπος τοῦ ζωγραφεῖν κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν ἦτο ἡ λεγομένη νωπογραφία (fresco), ἐξωγράφουν δηλ. ἐπὶ τοῦ ἔξ ἀσβέστου χρίσματος τῶν τοίχων, ὅτε τοῦτο ἦτο ἀκόμη νωπὸν, καὶ οὕτως τὰ χρώματα ἐμποτιζόντα τὸ κονίαμα ἀπετέλουν τὴν γραφὴν ἀνεξίτηλον· τὰ χρώματα, τὰ ὁποῖα μετεχειρίζοντο ἦσαν τὸ λευκόν, τὸ ἐρυθρόν, τὸ κίτρινον, τὸ καστανόχρουν, τὸ κυανοῦν τὸ χρυσοειδές, τὸ μέλαν. Τὸ σχέδιον καὶ τὸ περίγραμμα εἶναι ὡς τὰ πολλὰ ἀκριβῆ, λείπει μόνον ἡ προοπτικὴ, οἱ κανόνες τῆς ὁποίας ἦσαν ἀκόμη ἄγνωστοι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν.

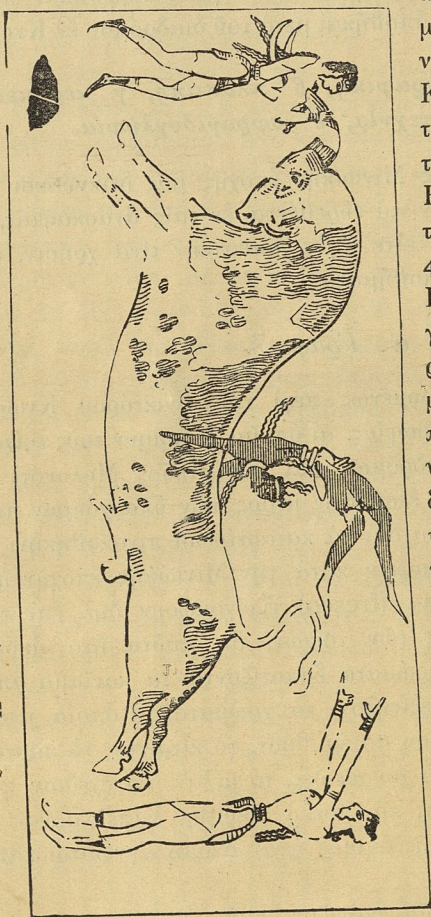
Τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα εἰκόνιζον ἦσαν ποικιλώτατα, σκηναὶ τοῦ καθημερινοῦ βίου, θρησκευτικαὶ τελεταί, θυσίαι καὶ σπονδαί, πομπαὶ καὶ πανηγύρεις· ἔπειτα τοπία μετὰ δένδρων καὶ θάμνων· αἱ σκηναὶ αὐταὶ ἐποικίλλοντο διαφοροτρόπως διὰ τῆς παρεμβολῆς ἢ πλαισιώσεως πλουσίων καὶ κομψῶν κοσμη-

μάτων. Ἐνίοτε ἡ φυσικότης καὶ ἀκρίβεια τῶν εἰκονιζομένων ἀντικειμένων ἐγείρει τὸν θαυμασμόν.

Ὡς κάλλιστα δείγματα τῆς γραφῆς τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς ἀναφέρομεν τὸν λεγόμενον Ρυτοφόρον νεανίσκον τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ, τὴν πομπὴν τῶν νέων τῶν φερόντων τὰ δῶρα πρὸς τὴν Βασίλισσαν, τὸν πίνακα τῆς ταυρομαχίας (εἰκ. 4) ἐκ τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ, καὶ τὴν τοπογραφίαν τοῦ ἀνακτόρου Ἁγίας Τριάδος μὲ τὸν αἴλουρον ἐπιπίπτοντα κατὰ τοῦ πτηνοῦ. Διὰ τὴν σημασίαν δὲ τῶν εἰκονιζομένων θρησκευτικῶν σκηνῶν καὶ τὴν καλὴν διατήρησιν εἶναι ἀξία ἰδίας μνείας ἡ περίφημος σαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Τριάδος, τῆς ὁποίας δημοσιεύομεν μίαν τῶν μακροτέρων πλευρῶν, ἐν ἣ παρίσταται σπονδὴ καὶ προσφοραὶ ζῶων καὶ πραγμάτων πρὸς τιμὴν τοῦ ἐν τῇ λάρ-

νακι τεθαμμένου ἐπισήμου νεκροῦ (εἰκὼν 5).

Πλὴν τῶν καθ' αὐτὸ γραφῶν εὐρέθησαν ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Κνωσοῦ (καὶ ἐν δεῖγμα ἐκ Ψείρας) ἀρκετὰ δείγματα **ἀναγλύφου γραφικῆς**. Ἡ εἰκὼν κατεσκευάζετο εἰς χαμηλὸν ἀνά-

Εἰκ. 4. — Ταυρομαχία ἐκ τοιοῦτογραφίας ἀνακτόρου Κνωσοῦ.

γλυφον ἐξ ἀσβέστου καὶ ἐκολλᾶτο εἰς τὸν τοῖχον, κατόπιν δὲ ὁ ζωγράφος ἐπεξεργάζετο τὰς λεπτομερείας διὰ χρωμάτων. Λαμπρὸν δεῖγμα τοῦ εἶδους τούτου εἶναι ἡ εἰς φυσικὸν μέγεθος ἀλλ' ἀτυχῶς κολοβὴ εἰκὼν Ἡγεμόνος Κνωσοῦ, φέροντος στέμμα ἐξ ἀνθέων κρίνου καὶ ἄνω περὰ ταῶ. Τοιοῦτον εἶναι καὶ ἡ θαυμασία διὰ τὴν τελειότητα καὶ φυσικότητα κεφαλὴ ταύρου προερχομένη ἐκ μεγάλης ἀναγλύφου ταυρομαχίας τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ.

β' Πλαστική.

Πολυαριθμότερα καὶ σημαντικώτερα εἶναι τὰ λείψανα τῆς πλαστικῆς τὰ εὐρεθέντα ἰδίως εἰς τὰ Ἀνάκτορα Κνωσοῦ καὶ Ἁγ. Τριάδος. Ἡ πλαστικὴ τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς στερεῖται τῶν ἀτελειῶν τῆς γραφικῆς καὶ παρουσιάζει τελειότητα τέχνης καὶ ἰκανότητα συλλήψεως καὶ ἐπεξεργασίας ἀπιστεῦτου. Ἀναφέρονται τὰ ἐκ πορσελλάνης κατεσκευασμένα ἱερὰ εἶδωλα Κνωσοῦ (εἰκ. 5), τὸ ἐλεφάντινον ἀγαλμάτιον Κνωσοῦ τὸ εἰκονίζον κυβιστήρα, καθ' ἣν στιγμήν ἔχει ἐκτελέσει τὸ ἐπικίνδυνον ἄλμα ἐπὶ τοῦ ταύρου ἡ φυσικότης τοῦ μικροῦ αὐτοῦ πλαστικοῦ ἀριστουργήματος, ἡ ἀνατομικὴ ἀκρίβεια τοῦ σώματος εἶναι ὅ,τι τέλειον δύναται νὰ κατασκευάσῃ χεὶρ ἀριστοτεχνικῆ.

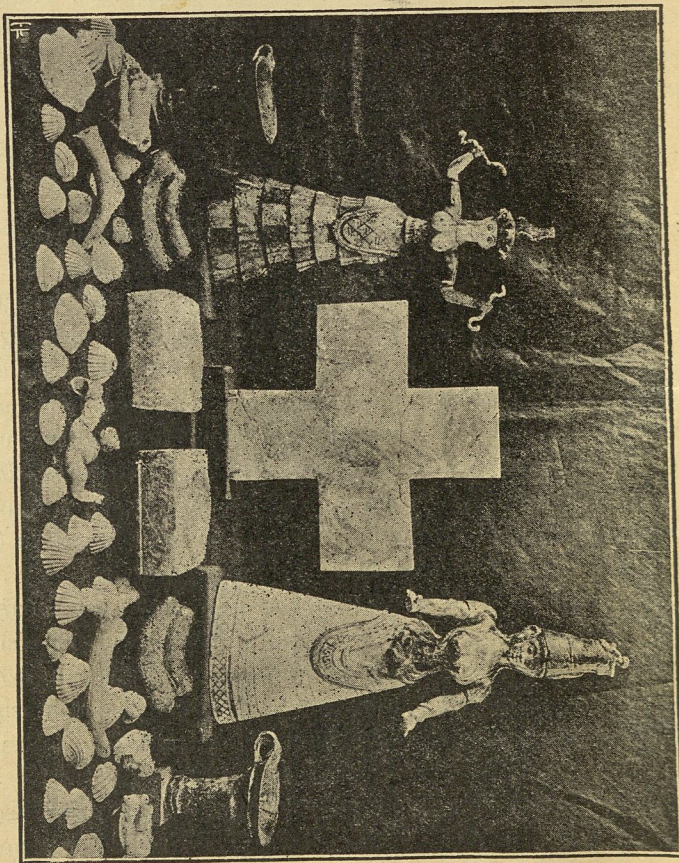
Ὁ γλύπτης τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς μεταχειρίζεται ποικιλωτάτας ὕλας, ἐλέφαντα, χαλκόν, χρυσόν, πηλόν, διάφορα εἶδη λίθων ἀπὸ τοῦ μαλακοῦ ἐγχωρίου στεατίτου μέχρι τοῦ σκληροτάτου λιπαρίτου λίθου, τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν μεγάλα τεμάχια ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Φαιστοῦ ἀκατέργαστα εἰσέτι κομισθέντα ἐκ τῶν Λιπαρίων νήσων.

Ἄξια ἰδίας μνείας εἶναι καὶ τὰ τρία ἐκ στεατίτου περίφημα ἀγγεῖα τῆς Ἁγ. Τριάδος. Τὸ ἐν ἔχει ἀνάγλυφον παράστασιν πολεμιστῶν ἢ ἐργατῶν λιχνιστῶν, τὸ ἄλλο εἶναι κωνικὸν ποτήριον μὲ στρατιωτικὴν παράστασιν, καὶ τὸ τρίτον εἶναι μέγα ρυτόν, ἐφ' οὗ κατὰ ζώνας εἰκονίζονται ἀγωνιζόμενοι πυγμάχοι, παλαισταὶ καὶ ταυρομάχοι.

Ἐξοχον δεῖγμα πλαστικῆς τελειότητος καὶ ἀκριβείας εἶναι

καὶ τὸ ἐν σχήματι κεφαλῆς ταύρου ρυτὸν τὸ εὐρεθὲν πέρυσιν εἰς τὸ μικρὸν ἀνάκτορον Κνωσοῦ, καὶ τὸ ἄλλο ἐν σχήματι κεφαλῆς λεαίνης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου.

Ἡ κατεργασία τῶν λίθων πρὸς κατασκευὴν ἀγγείων καὶ

Εἰκ. 5. — Τερόν Κνωσοῦ. Ἡ Θεὰ τῶν ὄφρων.

σκευῶν εἶναι ἤδη ἀκμαία κατὰ τὴν πρώϊμον Μινωϊκὴν ἐποχὴν, ὅπως μᾶς δεικνύει ἡ πλουσία σειρά τῶν κομποτάτων ἐκ χρωματιστῶν μαρμάρων σκευῶν τῶν εὐρεθέντων κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἰς τὴν νησίδα Μόχλον ἐν Σητεία, ἐγνώριζον δὲ καὶ τὴν

χοῆσιν τοῦ τόρνου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, ἐν ᾧ δὲν εἶχον εὖρει ἀκόμη τὸν κεραμεικὸν τροχόν.

Οἱ γλύπται εἶχον τὰ ἐργαστήρια αὐτῶν καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς ἀνακτόροις. Εἷς ἐν ἐκ τῶν δωματίων τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ εὐρέθη μέγα καὶ κομψὸν ἀγγεῖον ἐξ ἀλαβάστρου, παρ' αὐτὸ δὲ ἕτερον ἡμιτελές, ὅπως τὸ ἀφῆκε κατὰ χώραν ὁ τεχνίτης.

γ'. Κεραμευτική.

Ἡ τέχνη τοῦ κατασκευάζειν ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἐκ πηλοῦ ὀπτοῦ, ἡ ὁποία ἦτο γνωστὴ ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς ἔκαμε προόδους μεγάλας κατὰ τὴν Μινωϊκὴν περίοδον, ὅτε εὐρέθησαν καὶ ἐρησιμοποιήθησαν ὁ κεραμεικὸς τροχὸς καὶ ἡ κάμινος. Τοῦ μὲν πρώτου ἡ ἐφεύρεσις ἐγένετο κατὰ τὴν Μεσαίαν Μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ ἐπέτυχον δι' αὐτοῦ σχήματα εὐρυθμὰ καὶ κανονικὰ ἀντὶ τῶν πρότερον ἀκανονίστων, διὰ δὲ τῆς καμίνου κατώρθωσαν τὴν τελείαν ὀπτησιν καὶ στερεότητα τῶν πηλίων ἀντικειμένων μετὰ τὴν ἰσχυρὰν καὶ σταθερὰν θερμοκρασίαν τῆς καμίνου.

Τὰ λείψανα τῆς κεραμευτικῆς τὰ εὐρεθέντα κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εἰς Μινωϊκὰ στρώματα εἶναι ἄπειρα. Καὶ μολονότι εἶναι ἔργα τῆς καθημερινῆς ἀνάγκης καὶ χειρωνακτικά, ἔχουσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν γνῶσιν καὶ ἐξακριβῶσιν τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων, διότι εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα λείψανα, δι' ὧν ἐξακριβοῦνται αἱ διάφοροι ἐποχαὶ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ.

Ὅχι μόνον τὰ σχήματα καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας τῶν πηλίων ἀντικειμένων ἐτελειοποιήθησαν κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν, ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ χρωμάτων διακόσμησις ἐγενικεύθη. Ἰδίως κατὰ τὴν Μεσαίαν Μινωϊκὴν ἐποχὴν ἔλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν ἡ χρωματιστὴ διακόσμησις καὶ ἀπετελέσθη ὁ ὠραῖος πολυχρωμικὸς ῥυθμὸς τῆς ἐποχῆς ταύτης ὁ λεγόμενος Καμαραϊκός.

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἤκμαζε καὶ ἡ μεταλλοτεχνία, ὁ ἀγγειοπλάστης τῆς Καμαραϊκῆς ἐποχῆς ἐμιμήθη ἐν τῷ πηλῷ τὰ μεταλλικὰ πρότυπα καὶ προσεπάθησε διὰ τῆς λεπτότητος τῶν τοιχωμάτων τῶν ἀγγείων, διὰ τοῦ σχήματος καὶ διὰ

τῆς στιλπνότητος τῆς ἐπιφανείας νὰ κατασκευάζῃ ἀγγεῖα εἰς ἄκρον κομψὰ καὶ λεπτὰ καὶ στίλβοντα ὡσεὶ μεταλλικά. Σειρὰ τοιούτων ἀγγείων εὐρέθη προερχομένη ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ καὶ ἀλλαχόθεν.

Τὰ κοσμήματα τὰ γραφόμενα ἐπὶ τῶν Καμαραϊκῶν ἀγγείων εἶναι συνηθέστερον ἄνθη καὶ φυτὰ καὶ πολυσύνθετα διακοσμητικὰ σχήματα, οὐχὶ ζῶα οὐδὲ ἄνθρωποι.

Ὁ πολυχρωμικὸς αὐτὸς ρυθμὸς ἐγκαταλείπεται κατὰ τὴν ὄψιμον Μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ ἐπικρατεῖ ἡ διὰ καστανόχρου ἢ μέλανος χρώματος διακόσμησις, τὰ κοσμήματα λαμβάνονται ἐκ τοῦ φυτικοῦ βασιλείου καὶ συχνότατα εἶναι θαλάσσιοι ὀργανισμοὶ ἰχθύες καὶ πολύποδες, τευθίδες καὶ τρίτωνες, ναυτίλοι καὶ κογχύλια καὶ κοράλλια καὶ ἄλλα τοιαῦτα. Τὰ λαμπρότερα δείγματα τοῦ ρυθμοῦ τούτου εἶναι μεγάλοι καὶ κομποὶ ἀμφορεῖς εὐρεθέντες πρὸ πάντων εἰς τὸ ἀνάκτορον Κνωσοῦ, ἀποτελέσαντες τὸν λεγόμενον ἀνακτορικὸν ρυθμὸν.

δ'. Μεταλλουργία.

Κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν ἐγνώσθη καὶ κατὰ μικρὸν ἐγενικεύθη ἡ χρῆσις τῶν μετάλλων, ἡ ὁποία ἦτο ἄγνωστος κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς τὰ μέταλλα ἦσαν ἀκόμη σπανιότερα καί, ὡς φαίνεται, πολυδάπανα, καὶ τοῦτο βλέπομεν εἰς τὰ μικρὰ τριγωνικὰ ἐγχειρίδια τῆς Πρωΐμου ἐποχῆς, ὕστερον ὅμως διὰ τῆς εὐρέσεως νέων μεταλλείων καὶ τοῦ ἐμπορίου τὰ μέταλλα ἐγένοντο τῆς πρώτης ἀνάγκης καὶ πάγκοινα.

Τὰ ἐκ τῶν μετάλλων κατασκευαζόμενα ὄπλα καὶ σκευὴ καὶ ἐργαλεῖα ἐκβάλλουσι καὶ καθιστῶσιν ἄχρηστα τὰ ἐκ λίθου τέως ὑπάρχοντα.

Τὰ γνωστότερα μέταλλα τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ χαλκός, ὁ χρυσός, ὁ ἄργυρος, ὁ μόλυβδος καὶ ὁ κασίτερος, τὸν ὁποῖον ἀναμειγνύοντες μὲ τὸν χαλκὸν κατ' ἀναλογίαν 10 μερῶν χαλκοῦ καὶ ἐνὸς μέρους κασιτέρου κατεσκευάζον μείγμα μεταλλικὸν τὸ κρατέρωμα (μπρόντζον), τὸ ὁποῖον διὰ τὸ εὖωνον καὶ

τὸ στερεὸν κατέστη τὸ εὐχρησιτότατον καὶ χρησιμώτατον τῶν μετάλλων κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν.

Ἡ Μινωϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ἄρα ἡ ἐποχὴ τῆς χρήσεως τῶν μετάλλων καὶ μάλιστα τοῦ χαλκοῦ (καθαροῦ ἢ μεμειγμένου) καὶ διὰ τοῦτο καλεῖται καὶ *χαλκῆ ἐποχῆ*.

Ὁ σίδηρος ἦτο ἀκόμη ἄγνωστος κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν ἢ τόσον σπάνιος καὶ δυσεύρετος, ὥστε δυνάμεθα γενικῶς νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ Μινωϊκὴ ἐποχὴ στερεῖται τοῦ σιδήρου, ἐν ᾧ τὸν χρυσὸν καὶ τὸν ἄργυρον ἐγνώριζον ἀπὸ πολλοῦ χρόνου, καὶ ἐχρησιμοποιοῦν τὰ μέταλλα ταῦτα κατασκευάζοντες πολῦτιμα κοσμήματα καὶ διακοσμοῦντες τὸν ὄπλισμὸν καὶ τὴν ἐνδυμασίαν.

Ἡ μεταλλουργία ἐν Κρήτῃ ἦτο λίαν διαδεδομένη κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὴν κατόπιν μυθικὴν ἐποχὴν ἀναφέρονται ὡς διδάξαντες τοὺς Κρήτας τὴν μεταλλοτεχνίαν οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι καὶ οἱ Τελχῖνες.

Πόθεν οἱ Κρήτες ἐπορίζοντο τὰ μέταλλα καὶ μάλιστα τὸν ἄφθονον χαλκὸν δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη. Ἴσως εἶχον εὐρεθῆ μεταλλεῖα ἐν αὐτῇ τῇ νήσῳ, ἀλλὰ πιθανώτερον φαίνεται ὅτι εἰσῆγον αὐτὰ ἔξωθεν διὰ τοῦ ἐμπορίου, τὸ ὁποῖον ἐξήσκουν θαλασσοποροῦντες καὶ θαλασσοκρατοῦντες κατὰ τὸ Αἰγαῖον καὶ τὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Εἶπομεν προηγουμένως ὅτι τεμάχια μεγάλα λιπαρίτου λίθου εὐρέθησαν εἰσαχθέντα ἐκ τῶν μακρῶν κειμένων Λιπαρίων νήσων, ἀφθονώτατα δὲ εὐρίσκονται καὶ τὰ τεμάχια τοῦ ὄψιανου λίθου εἰσαγόμενα ἐκ τῆς Μήλου· ἐπίσης ἔξωθεν εἰσήχθησαν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τὰ διάφορα πολύχρωμα μάρμαρα τὰ εὐρεθέντα κατὰ τὰς ἀνασκαφάς. Τὸ ἴδιον ἄρα θὰ συνέβαινε καὶ διὰ τὰ μέταλλα.

Ἐκ τοῦ χαλκοῦ καὶ τοῦ κρατερώματος κατεσκευάζαν ὄπλα ἀμυντικὰ καὶ ἐπιθετικὰ κράνη, κνημίδας, μήτρας, ἐγχειρίδια, ξίφη, αἰχμᾶς δοράτων, ἔπειτα σκευὴ οἰκιακὰ ὑδρίας καὶ χύτρας καὶ τρίποδας καὶ λέβητας καὶ λεκάνας καὶ πρόχους καὶ φιάλας καὶ ποτήρια, τὰ τεκτονικὰ καὶ γεωργικὰ ἐργαλεῖα. Πάντα τὰ ἀναγκαῖα τεχνικὰ μέσα ἦσαν ἐν χρήσει καὶ ἡ σφρηλασία καὶ ἡ χώνευσις τῶν μετάλλων καὶ τὰ ἄλλα ἐφευρέθησαν κατὰ μικρὸν καὶ ἐφηρομόσθησαν μετὰ πολλῆς ἐμπειρίας καὶ δεξιότητος.

Ἰδίως ἢ τῶν πολυτίμων μετάλλων κατεργασία ὑποβοηθουμένη ὑπὸ τῆς τάσεως, τὴν ὁποίαν ἔχουσιν οἱ πρωτόγονοι ἄνθρωποι ἄνδρες καὶ γυναῖκες περὶ τὸ κοσμεῖσθαι διὰ πολυτίμων καὶ λαμπρῶν πραγμάτων, ἔφθασεν εἰς μεγάλην τελειότητα, ἐξευρέθη δὲ καὶ ἡ ἐμπαιστικὴ διακόσμησις. Ὡς πρόχειρα παραδείγματα ἀναφέρομεν τὰ περίφημα ἐγχειρίδια τῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν καὶ τὰ περίφημα χρυσᾶ κύπελλα τὰ εὐρεθέντα εἰς Βαφειὸν τῆς Λακωνικῆς, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἔργα Κρητικῆς τέχνης εἰσαχθέντα ἐκ Κρήτης ἢ κατασκευασθέντα ὑπὸ Κρητῶν τεχνιτῶν. Ὡραῖα χρυσᾶ κοσμήματα εὐρέθησαν καὶ εἰς τοὺς τάφους Ἁγ. Τριάδος, Καλυβίων (παρὰ τὴν Φαιστὸν) καὶ Κνωσοῦ, ἦτοι δακτύλιοι καὶ περιδέραια καὶ τὰ ὅμοια.

Τὰ μέταλλα θὰ ἐκρησίουμεν κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ ὡς ἡ συνηθεστέρα καὶ προχειριότερα ἀνταλλακτικὴ μονάς, ἀφ' οὗ νόμισμα δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν. Εἰς ἓν τῶν δωματίων τοῦ ἀνακτόρου Ἁγ. Τριάδος εὐρέθησαν τοποθετημένα εἰς δύο στήλας 19 ἀντικείμενα *χαλκᾶ* ἔχοντα σχῆμα τετραγώνου μὲ τὰς πλευρᾶς κοιλαινομένης πρὸς τὰ ἔντος καὶ ζυγίζοντα ἕκαστον περὶ τὰς 25 ὀκάδας. Αὐτὰ εἶναι τὰ *χαλκᾶ τάλαντα*, ἦτοι μονὰς βάρους ὠρισμένη, τὰ ὁποῖα ἐκρησιμποιοῦν διὰ τὸ ἐμπόριον τῆς ἀνταλλαγῆς, ἦτοι ἐπεῖχον θέσιν νομίσματος. Πιθανῶς ὁ χαλκὸς εἰσῆγετο ἔξωθεν εἰς τοιαῦτα τάλαντα ὠρισμένου βάρους, ὥστε νὰ ἔχη καὶ ὠρισμένην ἀξίαν. Τινὰ τῶν τάλαντων τούτων φέρουσι καὶ σύμβολα χαρακτά. Ἄλλα πολυτιμότερα μέταλλα ὁ χρυσὸς καὶ ὁ ἀργυρὸς θὰ ἐκόπτοντο διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν εἰς μικρότερα τεμάχια, καὶ ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Κνωσοῦ εὐρέθησαν μικροὶ βῶλοι ἀργύρου. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου μέχρι τῆς κοπῆς τοῦ κυρίου νομίσματος ἡ ἀπόστασις δὲν εἶναι μεγάλη, καὶ ἐν τούτοις μόνον κατὰ τὸν 7 π. Χ. αἰῶνα οἱ Ἕλληνες ἔκοψαν τὸ πρῶτον νόμισμα.

ε'. Σφραγιδογλυφία.

Δὲν εἶναι ἀνάξιον τοῦ κόπου νὰ εἰπωμέν τινα καὶ διὰ τὴν σφραγιστικὴν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς, διότι πρᾶγμα παράδοξον, ἢ χρῆσις τῶν σφραγίδων ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένη κατὰ τὴν

ἐποχὴν αὐτὴν, καὶ τὰ δείγματα τῶν σφραγίδων τὰ εὐρεθέντα εἰς τὰ Μινωϊκὰ στρώματα εἶναι ἄπειρα.

Κατὰ τὴν Πρωϊμὸν Μινωϊκὴν ἐποχὴν κατεσκευάζον κομψὰς σφραγίδας ἐξ ἐλεφαντόδοντος, τὸν ὁποῖον εἰσῆγον ἐξ Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς καὶ ἐκ μαλακῶν λίθων μάλιστα τοῦ ἐγχωρίου στεαίτου. Αἱ παραστάσεις τῶν σφραγίδων αὐτῶν εἶναι γεωμετρικὰ σχήματα ἅπλᾳ ἢ σύνθετα καὶ ἐνίοτε ζῶα καὶ ἄνθρωποι. Τὰ σχήματα ἐπίσης τῶν σφραγίδων εἶναι ποικίλα. Εἰς τὴν Μεσαίαν Μινωϊκὴν ἐποχὴν μετεχειρίζοντο σφραγίδας μὲ τρεῖς καὶ τέσσαρας ἐπιφανείας φερούσας παραστάσεις διαφόρους καὶ γράμματα τοῦ εἰκονογραφικοῦ Κρητικοῦ ἀλφαβήτου.

Ἀφ' οὗ προεχώρησεν ἡ μεταλλοτεχνία, ἤρχισαν μάλιστα κατὰ τὴν Ὀψιμὸν Μινωϊκὴν ἐποχὴν νὰ ἐπεξεργάζονται καὶ τοὺς σκληροὺς πολυτίμους ἢ ἡμιπολυτίμους λίθους πρὸς κατασκευὴν σφραγίδων καὶ ἄλλων κοσμημάτων, τὸν φυσικὸν ἢ ὀρειτὴν κρύσταλλον, τὸν σάρδιον, τὸν ἀμέθυστον, τὸν ὄνυχα, τὸν σαρδόνυχα, τὸν αἱματίτην, τὸν χαλκηδόνιον, τὸν ἀχάτην καὶ οὕτως ἔχομεν μικρὰ κομφοτεχνήματα ἐκ τῶν λίθων τούτων μὲ παραστάσεις οὐχὶ πλέον ἅπλᾳ κοσμήματα, ἀλλὰ μὲ μορφὰς ζῶων καὶ ἀνθρώπων, σκηνὰς τοῦ καθημερινοῦ βίου, τῆς θήρας, θρησκευτικὰς καὶ ποικίλα ἄλλα θέματα, ἐπεξεργασμένα μὲ πολλὴν τέχνην καὶ λεπτότητα. Τὰ μικρὰ ταῦτα προϊόντα τῆς Μινωϊκῆς σφραγιστικῆς ἐκαλοῦντο ἄλλοτε *νησιωτικοὶ λίθοι*, διότι εἰς τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος τὸ πρῶτον παρατηρήθησαν, ὑπὸ τοῦ λαοῦ δὲ καλοῦνται συνήθως *γαλόπετρες* διὰ τὴν γνωστὴν δεισιδαιμονίαν περὶ αὐτῶν. Σήμερον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν ἐξηκριβώθη τελείως ὅτι ἦσαν σφραγίδες τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς, ἀφ' οὗ εὐρέθησαν κατὰ σωροὺς ἐν Κρήτῃ πῆλινα ἀποτυπώματα τοιούτων σφραγίδων δεικνύοντα τὴν χρῆσιν αὐτῶν. Εἰς Ζάκρον Σητείας καὶ εἰς Ἁγ. Τριάδα εὐρέθησαν σωροὶ τοιούτων πηλίνων ἀρχαίων σφραγισμάτων, τὰ ὁποῖα πιθανώτατα εἶναι τὰ μόνα σωθέντα λείψανα φθορείσης ἀλληλογραφίας!

Σφραγίδες κατεσκευάζοντο καὶ ἐκ μετάλλων χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ χαλκοῦ· περίφημοι εἶναι οἱ χρυσοὶ δακτύλιοι τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Κρήτης οἱ φέροντες χαρακτὰς παραστάσεις πρὸς σφρά-

γισιν. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ σφραγιδες φερόμεναι διὰ τὴν πρακτικὴν ἀνάγκην τῆς σφραγίσεως μετέπιπτον εὐκόλως καὶ εἰς τὴν τάξιν ἀπλῶν κοσμημάτων, ὅπως σήμερον οἱ σφραγιστικοὶ δακτύλιοι φέρονται καὶ διὰ τοὺς δύο σκοποὺς.

4. Ἡ Γραφή.

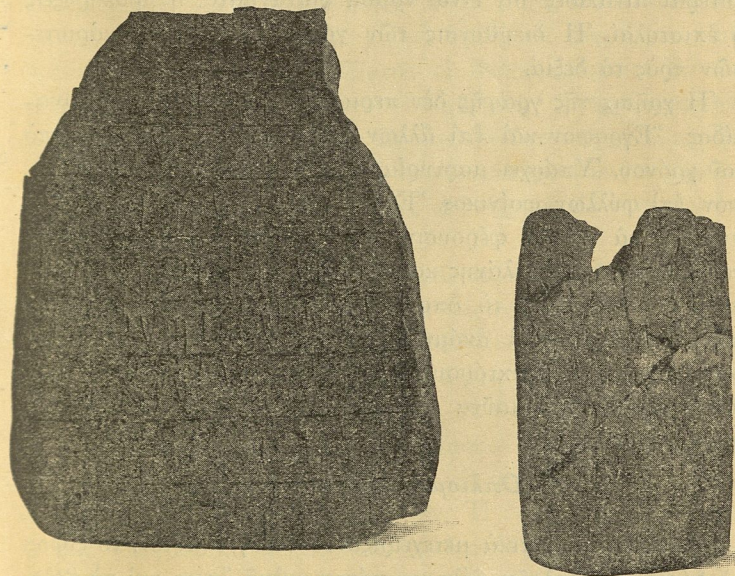
Πρὸ τῶν κρητικῶν ἀνασκαφῶν ὑπῆρχεν ἀμφιβολία, ἂν ἐγνώριζον οἱ κάτοικοι τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος γραφήν. Ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Ἔβανς εἶχε παρατηρήσει εἰς σφραγιδας τῆς Κρήτης γράμματα καὶ σύμβολα καὶ εἶχεν ὑποστηρίξει τὴν ὑπαρξιν γραφῆς. Τὴν ἰδέαν ταύτην ἐπεκύρωσαν λαμπρῶς αἱ ὀλίγον κατόπιν ἀρξάμεναι ἀνασκαφαὶ τῆς Κρήτης, καὶ σήμερον τὰ ἐπιγραφικὰ μνημεῖα τῆς Μινωϊκῆς Κρήτης εἶναι πολυάριθμα.

Δύο εἴδη γραφῆς ἀνεγνωρίσθησαν. Ἐν μὲν τὸ λεγόμενον ἰδεογραφικὸν ἢ εἰκονογραφικόν, τοῦ ὁποίου τὰ στοιχεῖα εἶναι εἰκόνες, ὅπως εἰς τὸ Ἱερογλυφικὸν τῆς Αἰγύπτου, καὶ τὸ εἰκονογραφικὸν αὐτὸ εἶδος εἶναι τὸ ἀρχαιότερον· τὸ ἀλφάβητον αὐτὸ εὐρίσκεται πρὸ πάντων εἰς τὰς σφραγιδας τῆς Μεσαίας ἐποχῆς καὶ εἰς ὀλίγα ἄλλα μνημεῖα. Τὰ σύμβολα αὐτὰ εἶναι μέρη τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, χεῖρες καὶ πόδες, ὀφθαλμός, κεφαλή, ἔπειτα εὐρίσκονται ζῶα διάφορα, δένδρα, ἐργαλεῖα, ἀστέρες καὶ ἀριθμοῦνται τὸ ὅλον μέχρι σήμερον περὶ τὰ 100. Τινὰ τούτων ὁμοιάζουσι πρὸς Αἰγυπτιακά, ἄλλα τινὰ πρὸς Χεταϊκά, τὰ πλεῖστα εἶναι πρωτότυπα.

Τὸ ἄλλο εἶδος τὸ συνηθέστερον εἶναι τὸ λεγόμενον γραμμικὸν ἀλφάβητον· τὰ στοιχεῖά του δηλ. ἀποτελέσθησαν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ γραμμῶν εὐθειῶν ἢ καμπύλων. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἤρχισε νὰ ἀναφαίνεται κατὰ τὸ τέλος τῆς Μεσαίας ἐποχῆς (20 π. Χ. αἰών), ἐπεκράτησε δὲ κατὰ τὴν Ὀψιμον ἐποχὴν καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ ἐγένετο κοινοτάτη. Τὰ γράμματα αὐτὰ βλέπομεν ἐπὶ τῶν ὀγκολίθων τῶν ἀνακτόρων Κνωσοῦ καὶ Φαιστοῦ χαραχθέντα ὑπὸ τῶν λατόμων ἢ λιθοξῶων, ἀλλὰ πρὸ πάντων εὐρίσκονται ἐπὶ πηλίνων πινακίδων κατεσκευασμένων πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν πολυάριθμοι εἰς τὸ ἀνάκτορον Κνωσοῦ, ἀρκεταὶ εἰς τὸ τῆς Ἀγ. Τριάδος, καὶ ἄλλαι

τινὲς εἰς διάφορα ἄλλα σημεῖα τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Κρήτης. Αἱ πινακίδες εἶναι τετράγωνοι ὀρθογώνιοι ἢ συνηθέστερον ἐπιμήκεις γλωσσοειδεῖς καὶ φέρουσι τὰ γράμματα χαραγμένα διὰ ὀξέος ἐργαλείου, ὅτε ὁ πηλὸς ἦτο ἀκόμη μαλακός, συνήθως μὲν εἰς τὴν μίαν μόνον πλευράν, ἐνίοτε ὅμως εἶναι καὶ ὀπισθόγραφοι.

Τὰ στοιχεῖα τοῦ γραμμικοῦ ἀλφαβήτου εἶναι ἕως τώρα περὶ τὰ 70 καὶ φαίνεται ὅτι εἶναι συλλαβικόν, ἦτοι ἕκαστον γράμμα

Εἰκ. 6. — Πινακίδες ἐνεπίγραφοι.

ἔχει δύναμιν μιᾶς συλλαβῆς, ὅπως ἄλλα Ἀσιατικὰ ἀλφάβητα καὶ καθὼς τὸ Κυπριακόν, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔχει καὶ στοιχεῖα τινα κοινά. Τινὰ τῶν γραμμάτων ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ ἢ Φοινικικὰ, τὰ πλεῖστα ὅμως εἶναι πρωτότυπα.

Ἡ κλεις τοῦ Κρητικοῦ ἀλφαβήτου δὲν εὐρέθη ἀκόμη. Τὸ μόνον τὸ ὁποῖον κατορθώθη μέχρι τοῦδε εἶναι ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀριθμῶν τῶν εὐρισκομένων εἰς τὰς πινακίδας, οἱ ὁποῖοι ἠρμηνεύθησαν ἐκ τῆς ἀναλογίας πρὸς τὸ ἀριθμητικὸν σύστημα

τῶν Αἰγυπτιακῶν ἐπιγραφῶν. Τὸ ἀριθμητικὸν σύστημα εἶναι δεκαδικόν· αἱ μονάδες γράφονται πρὸς δεξιὰν δι' ἰσοῤῊθμον καθέτων γραμμῶν, αἱ δεκάδες δι' ὀριζοντίων, αἱ ἑκατοντάδες διὰ μηδενικῶν, καὶ αἱ χιλιάδες διὰ μηδενικῶν μὲ τέσσαρας ἔξωθεν μικρὰς κεραίας σταυροειδῶς τεταγμένας.

Ἐπειδὴ αἱ πλεῖστοι τῶν πινακίδων φέρουσιν ἀριθμοὺς ὑποτίθεται ὅτι εἶναι λογαριασμοὶ ἢ ἀποδείξεις ἢ κατάλογοι πραγμάτων, ὄπλων, δούλων, σκευῶν τοῦ ἀνακτόρου. Ἄλλαι μεγαλύτεραι πινακίδες θὰ εἶναι νόμοι, διατάγματα, ἢ προκηρῦξεις ἢ ἐπιστολαί. Ἡ διεϋθυνσις τῶν γραμμάτων εἶναι ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ.

Ἡ χρῆσις τῆς γραφῆς δὲν περιορίζετο μόνον εἰς τὰς πινακίδας. Ἐγγραφον καὶ ἐπὶ ἄλλων ὑλῶν μᾶλλον φθαρτῶν ὑπὸ τοῦ χρόνου. Ὑπάρχει μαρτυρία ὅτι οἱ παλαιοὶ Κρητες ἔγραφον ἐπὶ φύλλων φοίνικος. Ἐχομεν δύο ποτήρια ἐκ Κνωσοῦ πλήλινα, τὰ ὁποῖα φέρουσιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐπιγραφὴν γεγραμμένην διὰ μελάνης καὶ καλάμου καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον ταχυγραφικόν, τὸ ὁποῖον φανερώνει μεγάλην ἄσκησιν περὶ τὸ γράφειν, καὶ ἀκόμη εὐρέθησαν τεμάχια κονιάματος ἐκ τῶν τοίχων τοῦ ἀνακτόρου Ἁγ. Τριάδος, εἰς τὰ ὁποῖα δι' ἀκίδος ἐχάραξέ τις τοιαῦτα γράμματα, ὅπως σήμερον διὰ τοῦ μαχαιριδίου.

5. Ὀπλισμὸς καὶ ἐνδυμασία.

Ὡς ὄπλα ἐπιθετικὰ μετεχειρίζοντο τὸ ἐγχειρίδιον, τὸ ξίφος. τὸ δόρυ, τὸν διπλοῦν πέλεκυν πάντα χαλκᾶ ὅπως καὶ τὰ βέλη. Τὸ σχῆμα τῶν ἐπιθετικῶν ὄπλων δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὰ γνωστὰ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

Ἄμυντικά ὄπλα εἶχον τὸ μεταλλικὸν κράνος, ὡς βλέπομεν αὐτὸ εἰς τὸ ρυτὸν τῆς Ἁγ. Τριάδος μὲ γενειαστήρας καὶ περιανχένιον, ἀσπίδα μεγάλην, θυρεὸν τετράγωνον κοῖλον ἐπικεκαλυμμένον διὰ βοείου δέρματος, τὴν μίτραν ἵνα σκεπάζῃ τὰ μαλακὰ μέρη τῆς κοιλίας, καὶ τὸν θώρακα καὶ τοῦτον πιθανῶς μεταλλικόν.

Μεγάλη διαφορὰ παρατηρεῖται μεταξὺ τῆς ἐνδυμασίας τῶν

ἀνδρῶν καὶ τῆς τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν. Οἱ ἄνδρες κατὰ μὲν τὰ ἄλλα παρουσιάζονται γυμνοί, φέρουσι δὲ μόνον περὶ τὴν ὄσφιν περιζώμα, τὸ ὁποῖον ἢ εἶναι τεμάχιον ὑφάσματος διαπερώμενον διὰ τῶν σκελῶν καὶ κρατεῖται ἔμπρὸς καὶ ὀπίσω διὰ τῆς ζώνης, ἢ εἶναι ραπτὸν καὶ πολυτελέστερον πεποικιλμένον διὰ κεντημάτων καὶ χρυσοποίκιλτον. Εἰς τὰς τοιχογραφίας Κνωσοῦ τὸ κάτω μέρος τοῦ περιζώματος καμπυλούμενον τοξοειδῶς φαίνεται ἔνεκα τῆς ἀκαμψίας τοῦ μεταλλικόν, καὶ ἔμπροσθεν κρέματα δικτυωτόν τι μὲ βάρη κάτω, πιθανῶς ἵνα κρατῇ τὸ περιζώμα καὶ μὴ τὸ ἀφίγη νὰ ἀνεμίζηται καὶ ὑψοῦται. Ἐκτὸς τοῦ περιζώματος οἱ ἄνδρες φέρουσι ζώνην πολύτιμον, δι' ἧς ἐπετηδεύοντο νὰ σφίγγωσιν ὑπερέτρωσ τὴν ὄσφιν καὶ τὴν κάμνωσιν ὅσον τὸ δυνατὸν λεπτοτέραν. Κοσμήματα φέρουσιν οἱ ἄνδρες συχνά, ἤτοι περιδέραια καὶ περισφύρια καὶ περιβραχιόνια καὶ λίθους πολυτίμους εἰς τὸν καρπὸν τῆς χειρός.

Ἡ ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν, τοῦλάχιστον τῶν εὐπορωτέρων, ἦτο συνθετωτέρα. Περὶ τὸν θώρακα φέρουσι περικόρμιον στενόν, τὸ ὁποῖον ἰσχυρῶς πιεζόμενον δι' ἱμάντων ἢ ἄλλως πως, ἀφίγει νὰ διαγράφονται οἱ μαστοί, ἢ καὶ μένουσιν ἐντελῶς ἔξω τοῦ ἀνοικτοῦ περικορμίου, ὅπως εἰς τὰ ἐκ πορσελάνης περίφημα εἶδωλα τῆς Κνωσοῦ. Κάτω φέρουσι βαρεῖαν καὶ πλουσίαν ἐσθῆτα, ἣτις πλατύνεται πρὸς τὰ κάτω γινομένη κωδωνοειδῆς ὁμοιάζουσα πρὸς κρινολῖνον. Ἡ ἐσθῆς περικοσμεῖται δι' ὤας (φαρμαπαλᾶ) καὶ στολίδων ἀλλεπαλλήλων. Ἐκοσμοῦντο αἱ γυναῖκες καὶ διὰ πολυτίμων κοσμημάτων ἔξ εὐγενῶν μετάλλων καὶ πολυτίμων λίθων.

Ἡ πολυτέλεια τῆς ἐνδυμασίας τῶν γυναικῶν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατόπιν ἀπλότητα τῆς ἐνδυμασίας κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐποχὴν κάμνει ἔκπληξιν. Αἱ Κυραὶ τῆς Αὐλῆς τοῦ Κνωσοῦ ἀνακτόρου νομίζει τις, ὅτι εἶναι ἐνδεδυμένοι κατὰ τοὺς Παρισινοὺς συρμούς.

Οἱ ἄνδρες ἢ ἔτρεπον κόμην μακράν, ἢ ὁποῖα κατὰ πλοκάμους κατήρχετο ἐπὶ τῶν ὤμων, ἢ ἔκειρον αὐτήν. Συνήθως ἔξυρίζοντο τὸ γένειον καὶ μάλιστα τὸν μύστακα.

Αἱ γυναῖκες πάντοτε ἔτρεφον κόμην, ἣν περισσῶς περιποιοῦντο καὶ ἐσημάτιζον ποικίλας κομώσεις καὶ ἐκόσμουσαν αὐτὴν διὰ πολυτίμων κοσμημάτων.

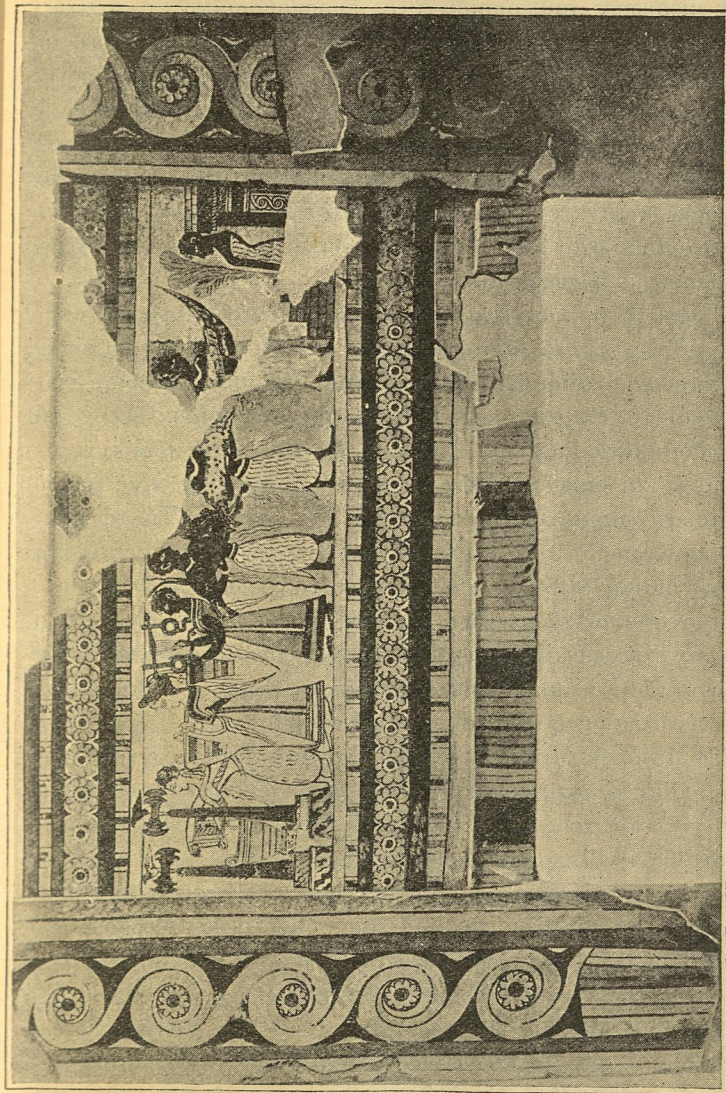
Ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἐβράδιζον συνήθως γυμνόποδες μόνον ὅτε μετέβαινον εἰς ἐξοχὴν ἢ ἤρχοντο εἰς πόλεμον ἢ θήραν ἔφερον ὑψηλὰ ὑποδήματα, τὰ ὁποῖα ἔδενον κατὰ τὴν κνήμην δι' ἱμάντων. Ἡ γυμνοποδία μάλιστα ἐντὸς τοῦ οἴκου ἦτο γενική, ὅσον καὶ ἂν μᾶς φαίνεται σήμερον παράδοξος, διὰ τοῦτο τὰ δάπεδα τῶν δωματίων καὶ τῶν αἰθουσῶν ἦσαν ἀσβεστωμένα καὶ χρωματισμένα.

6. Θρησκεία καὶ λατρεία.

Τὰ κατὰ τὴν θρησκείαν τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς διεφωτίσθησαν μέγας ἐκ τῶν Κρητικῶν ἀνασκαφῶν.

Θεὰ ἦτο ἡ κυρία θεότης τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς μία ἢ πλείονες, τῆς ὁποίας τὰ εἴδωλα εὐρέθησαν εἰς Κνωσὸν καὶ Γουρνιὰ καὶ ἀλλαχοῦ. Εἶναι ἡ Μήτηρ τῶν θεῶν, ἡ Μεγάλη Κυρία, εἶδος Κυβέλης ἢ Πέρας λατρευομένη ὑπὸ ποικίλας ιδιότητος, ὡς θεὰ τοῦ πολέμου καὶ τῆς καταστροφῆς, ὅτε φέρει τὸν διπλοῦν πέλεκυν, ὡς θεὰ τῆς γῆς καὶ τῆς εὐφορίας φέρουσα ἄνθη, ὡς δαμάζουσα θηρία ἢ κρατοῦσα ὄφεις. Ἦτο ἄρα ἡ Μινωϊκὴ θρησκεία μητριαρχική. Ἄρσενικὸς θεὸς δὲν παρουσιάζεται τοῦλάχιστον εἰς τὰ εὐρήματα τῆς Κρήτης.

Καὶ ἡ θεὰ αὐτὴ οὐχὶ συχνὰ παρουσιάζεται ὑπὸ τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν της. Συχνὰ τὰ εἴδωλα αὐτῆς εἶναι ἀπλοῖ κύλινδροι κῶνοι ἢ μόνον τὸ ἄνω ἥμισυ εἶναι ἀνθρώπινον τὸ δὲ κάτω κύλινδρος. Συνηθέστερον ἀναφαίνονται τὰ θρησκευτικὰ της σύμβολα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀπενέμετο θεία λατρεία. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ σύμβολα εἶναι ὁ διπλοῦς (ἢ τετραπλοῦς) πέλεκυς τὸ ἱερώτατον καὶ ἀγιώτατον τῶν θείων συμβόλων, ὅπως λ. χ. εἰκονίζεται εἰς τὴν λάρνακα Ἁγ. Τριάδος (εἰκ. 7) καὶ κατὰ τὰς δύο μακρὰς πλευράς. Πρὸ αὐτοῦ γίνονται σπονδαὶ καὶ θυσίαι. Τοιοῦτοι ἱεροὶ πελέκες εὐρέθησαν πολλοί, ἀξιοσημεῖωτος δὲ εἶναι ὁ εὐρεθεὶς εἰς Ἁγίαν Τριάδα σώζων καὶ τὴν λιθίνην βάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἦτο ἐμπεπηγμένος ὁ ξύλινος κίων εἰς

Εἰκ. 7. — Λάρναξ Ἁγ. Τριάδος.

τὴν κορυφὴν τοῦ ὁποίου ἦτο προσηρμοσμένος ὁ πέλεκυς. Ἄλλα ἱερὰ σύμβολα ἦσαν τὸ ζεύγος τῶν ἱερῶν κεράτων, τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται εἰς τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης εἰς τὰς σφραγίδας καὶ τὰς τοιχογραφίας, ἢ εὐρίσκονται αὐτούσια ἐκ πηλοῦ ἢ λίθου. Συνήθως κοσμοῦσι τοὺς βωμοὺς καὶ τὰ ἱερά. Ἱερὸν σύμβολον ἦτο καὶ ὁ σταυρὸς (εἰκ. 5) ὅπως παρ' Αἰγυπτίους τὸ λεγόμενον Ἄνκ τὸ κρατούμενον ὑπὸ τῶν βασιλέων. Καὶ στυλοὶ ἱεροὶ ὑπῆρχον καὶ λίθοι τινες φυσικοὶ (βαίτυλοι) καὶ δένδρα ἢ ἐλαία καὶ ἡ συκὴ καὶ ἄλλα.

Τόποι ἴδιοι πρὸς λατρείαν τῶν θεῶν ἦσαν τὰ φυσικὰ σπήλαια, ὅπως λ. χ. τὸ Δικταῖον ἄντρον (Σπήλαιον Ψυχοῦ), ὅπου εὐρέθησαν ἀναθήματα Μεσαίας καὶ Ὀψίμου Μινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ τὸ σπήλαιον εἰς Πατσὸν τοῦ Ἀμαρίου. Ἄλλα καὶ οἰκοδομήματα ἰδιαίτερα ἐκτίζοντο ὡς ἱερὰ ἐντὸς τῶν συνοικισμῶν ἢ καὶ μακρὰν αὐτῶν ἐπὶ τῶν ὄρεων, ὅπως π. χ. τὸ τοῦ Πετσοφᾶ παρὰ τὸ Παλαικάστρον τῆς Σητείας. Ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Κνωσοῦ ὑπῆρχον δύο. Ἐν τῷ ἀνακτόρῳ Φαιστοῦ εὐρέθη ἐν τῇ δυτικῇ αὐλῇ συνιστάμενον ἐκ τριῶν μικρῶν δωματίων, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μὲν δύο ἦσαν τὸ κυρίως ἱερὸν, τὸ δὲ ἄλλο ἦτο τὸ σκευοφυλάκιον αὐτοῦ. Εἰς τὰ Γουρνιά εὐρέθη τὸ Ἱερὸν ἔχον ἐν τῷ μέσῳ μικρὸν πῆλινον τρίπουν βωμὸν καὶ τὰ εἶδωλα, καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Κρήτης παρετηρήθησαν.

Τὰ Ἱερά τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς ἦσαν μικρὰ καὶ ἀπλᾶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἀνάκτορα καὶ τὰ οἰκήματα τῶν πλουσίων. Ἦσαν φαίνεται πολλάκις καὶ ὑπαιθρα, ὅτε περιέκλειον τὸ ἱερὸν δένδρον, ὅπως βλέπομεν εἰς σφραγίδας καὶ τὴν λάρνακα Ἀγ. Τριάδος. Τὸ Ἱερὸν ἦτο μόνον χώρος ἢ κατοικία τοῦ θεοῦ περιέχον τὸ εἶδωλον τὰ ἱερά του σύμβολα καὶ τὸν βωμὸν ἢ τράπεζαν τῶν προσφορῶν καὶ τῶν σπονδῶν, ὅπου ἕκαστος προσερχόμενος προσέφερε τὰ νομιζόμενα καὶ ἐπεκαλεῖτο τὴν θεῖαν ἀντίληψιν. Πλήθος ἀναθημάτων εὐρέθησαν ἐν τοῖς Ἱεροῖς πῆλινα ἢ μεταλλικὰ εἰκονίζοντα αὐτοὺς τοὺς λατρευτὰς ἢ τὰ κτήνη αὐτῶν, ὑπὲρ ὧν ἐζήτουν τὴν προστασίαν τῆς θεότητος.

Ἐπῆρχον πλὴν τῆς κυρίας θεᾶς καὶ εἰκονίζονται εἰς τὰς σφραγίδας καὶ ἄλλοι τινὲς δαίμονες ἀνθρωπόμορφοι ἢ τερα-

τόμορφοι. Οὗτοι πιθανῶς ἦσαν δευτερευούσης σημασίας δαίμονες ὑπηρετικοὶ τῆς κυρίας θεᾶς. Ἐπῆρχε καὶ θεότης ἀλεξίκακος εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Πετσοφᾶ, ὅπου πλὴν τῶν συνήθων ἀναθημάτων εὐρέθησαν καὶ ἄλλα εἰκονίζοντα χεῖρας καὶ πόδας καὶ κεφαλὰς καὶ ἡμίτομα σώματος, ἦτοι τὰ θεραπευθέντα ἢ θεραπευτέα μέλη τῇ βοηθείᾳ τῆς θεότητος, ὅπως δηλ. γίνεται σήμερον εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Τήνου καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς ἀπονεμομένη λατρεία δὲν διέφερε πολὺ τῆς γνωστῆς κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους. Θυσίαι βοῶν καὶ αἰγῶν, προσφοραὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς γῆς καρπῶν καὶ ὑγρῶν, προσερχαὶ καὶ δεήσεις ἐνώπιον τοῦ εἰδώλου τῆς θεότητος ἢ τῶν ἱερῶν αὐτῆς συμβόλων ἔμπροσθεν τῶν ναῶν ἢ ἐντὸς αὐτῶν φαίνονται εἰς τὰ εὐρεθέντα μνημεῖα.

Εἰς τοὺς νεκροὺς ἀπενέμοντο αἱ αὐταὶ τιμαί, ἐσπένδοντο χοαί, ἐγίνοντο θυσίαι καὶ προσήγοντο προσφοραὶ κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸν καὶ ἴσως ἄλλας τακτὰς ἡμέρας. Εἰς τὴν λάρνακα τῆς Ἀγ. Τριάδος εἰκονίζονται αἱ διάφοροι ἱεροπραγαίαι αἱ λαμβάνουσαι χώραν κατὰ τὴν ταφὴν ἢ κατόπιν, συνοδεύονται δὲ αἱ ἱεραὶ αὐταὶ πράξεις καὶ διὰ μουσικῆς, τῆς κρούσεως ἐπαχόρου λύρας εἰς τὴν μίαν πλευρὰν καὶ τῆς ἀπὸ διπλοῦ αὐλοῦ ἀυλήσεως εἰς τὴν ἄλλην.

7. Παρακμὴ καὶ πτώσις τοῦ Μινωϊκοῦ Κράτους.

Τίνος φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ καταγωγῆς καὶ προελεύσεως ἦτο ὁ λαός, ὅστις ἀνέπτυξε τὸν προηγουμένως περιγραφέντα πολιτισμὸν;

Αὐτὸ εἶναι τὸ δυσχερέστατον πρόβλημα τὸ ἐθνολογικόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἔλυσαν αἱ ἀνασκαφαὶ ἀκόμη. Ἐχορήγησαν στοιχεῖα ἀρκετὰ πρὸς ἔρευναν, καὶ ἰδίως μᾶς ἔδωκαν τὰ πολυάριθμα γραπτὰ μνημεῖα, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἀκόμη μάρτυρες ἄλαλοι. Ἄν ποτε κατορθωθῇ ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπιγραφῶν ἐκ τῆς γλώσσης καὶ ἴσως καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν πινακίδων θὰ λυθῇ μόνον του τὸ ἐθνολογικόν ζήτημα.

Ἐν εἶναι βέβαιον ὅτι ὁ λαὸς αὐτὸς ἀποτελεῖ ἴδιον ἔθνος, ὅτι δὲν ἦσαν οὔτε Κᾶρες οὔτε Φοίνικες, ὅτι ἦλθον μὲν εἰς συκνήν ἐπαφήν μὲ ἄλλα ἔθνη τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, ἀλλ' ὅτι διετήρησαν πλήρη τὴν ἐθνικὴν τῶν ὑπόστασιν καὶ τὸν ἰδιάζοντα πολιτισμὸν τῶν. Ὁ λαὸς αὐτὸς κατόκησεν ἐν Κρήτῃ καὶ ταῖς νήσοις καὶ εἰς πολλὰ μέρη τῆς ἑλλ. χερσονήσου καὶ ἴσως καὶ εἰς ἄλλα παράλια ἰδίως μέρη τῆς Μεσογείου· ἦτο ὁμογενής, διότι καὶ ὁ πολιτισμὸς του παρουσιάζεται τοιοῦτος, καὶ ἠκολούθησε τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τῆς βαθμιαίας προόδου καὶ ἔφθασεν εἰς τὸ σημεῖον μεγίστης ἀναπτύξεως καὶ ἀκμῆς, καὶ κατόπιν ὑπέπεσεν εἰς παρακμὴν, καὶ τελευταῖον ἐπῆλθε πτώσις καὶ καταστροφή, ἂν οὐχὶ τοῦ λαοῦ ἀλλὰ τοῦ Κράτους καὶ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκπροσωπούμενου πολιτισμοῦ.

Ποῖα γεγονότα πολιτικὰ ἐπέφερον τὰ ἀποτελέσματα αὐτὰ δὲν γνωρίζομεν. Ἡ παρακμὴ τοῦ λαοῦ παρατηρήθη ἰδίως εἰς τὸ ἀνάκτορον Κνωσοῦ, ὅπου οἱ τελευταῖοί του κάτοικοι εἶχον φθάσει εἰς κατάστασιν μεγίστης καταπτώσεως, περιορισθέντες νὰ κατοικῶσιν εἰς μέρη μόνον τινὰ τοῦ ἀνακτόρου, ἐν ᾧ τὰ ἄλλα ἦσαν ἐρείπια, καὶ ἀφῆκαν ἐκεῖ τὰ λείψανα τῆς πενιχρᾶς αὐτῶν καταστάσεως. Ἴσως καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ ἀγῶνες περὶ ἐπικρατήσεως ἔφεραν τὴν ἐξάντησιν αὐτήν. Βέβαιον εἶναι, ὅτι παρακμὴ μεγάλη προηγήθη τῆς πλήρους καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου διὰ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ σιδήρου ἐπιδρομῶν ἄλλοθεν ἔλθόντων.

Κατὰ κρανιολογικὰς τινὰς μελέτας τὰς ὁποίας ἔκαναν εἰδικοί κρανιολόγοι ἐπὶ κρανίων Μινωϊκῆς ἐποχῆς, ὁ λαὸς αὐτὸς ἦτο ὁμογενὴς κατοικῶν καθ' ὅλην τὴν Μεσόγειον, οἱ ἄνθρωποι ἦσαν ἀναστήματος ὀλίγον τι μικροτέρου τῶν σημερινῶν Κρητῶν, ἦσαν δὲ μᾶλλον δολιχοκέφαλοι παρὰ οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες καὶ Κρητες.

Ἡ ἐξωτερικὴ μορφή ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ὡς εἰκονίζονται εἰς τὰς τοιχογραφίας μᾶς παρουσιάζει τοὺς χαρακτήρας τῆς Ἀρείας φυλῆς, κανονικὰ χαρακτηριστικά, καὶ τὰ πρόσωπά των δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν Ἕλληνικά, μολονότι δὲν παρουσιάζουσι τὴν λεγομένην ἑλληνικὴν κατατομήν, διὰ τὴν ὁποίαν

ἠρέσκοντο τόσον πολὺ καὶ τὴν ἐπετήδευον κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν.

Μία πρὸ πάντων θεωρία φαίνεται μέχρι τοῦδε ἢ μᾶλλον ἐπικρατοῦσα, ὅτι ὁ λαὸς αὐτὸς εἶναι οἱ Πελασγοὶ τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ ἱστορικῶν, λαὸς ἑλληνικῆς φυλῆς ὁ νοτιώτερος, ἃς εἴπωμεν οὕτως, ἑλληνικὸς λαός.

Ἡ νοτιὰ αὐτὴ ἑλληνικὴ φυλὴ τυχοῦσα καιρῶν εὐνοϊκῶν καὶ χώρου προσφόρου πρὸς ἀνάπτυξιν ἐπολιτίσθη προωμώτερον τοῦ ἄλλου Ἑλληνικοῦ, καὶ ἀνέπτυξε δύναμιν θαλασσίαν καὶ κατὰ ξηράν, δι' ἧς ἐνωρὶς ἦλθεν εἰς συνάφειαν καὶ σχέσεις ἐμπορικὰς καὶ πολιτικὰς πρὸς ἄλλους λαοὺς πολιτισμένους τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς, Αἰγυπτίους καὶ Λίβυας, παρ' ὧν ἐδανείσθη καὶ ἐδιδάχθη τινὰ, μάλιστα κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τὴν λεγομένην Πρωῖμον Μινωϊκὴν ἐποχὴν, ἀλλ' ὅτι κατόπιν ἐπεξέτεινε τὸ Κράτος αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν Κρήτην καὶ τὰς νήσους καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλ. Χερσονήσου καὶ τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου, ἐκδιώξας ἄλλους λαοὺς κατέχοντας τὰς χώρας αὐτὰς καὶ μάλιστα τοὺς Κᾶρας τῶν νήσων. Οὕτως ἐπικυροῦται καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδου, τὴν ὁποίαν ὁ βαθύνους ἐκεῖνος ἱστορικὸς θὰ ἐμόρφωσε βασισθεὶς ἐπὶ ἀρχαιοτέρων πηγῶν, ὅτι δηλ. «ὁ Μίνως παλαιότατος ἀπ' ὅσους ἀκούομεν ἀπέκτησε ναυτικὸν καὶ ἐκυριάρχησε τοῦ μεγίστου μέρους τῆς ἑλληνικῆς θαλάσσης, ἐκυρίευσεν τὰς Κυκλάδας καὶ κατόκησεν τὰς πλείστας ἐξ αὐτῶν ἐγκαταστήσας ἐκεῖ ἡγεμόνας τοὺς υἱοὺς του».

Περιγράφοντες προηγουμένως τὰ τῆς θρησκείας καὶ τῆς λατρείας τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς εἶδομεν πόσον ταῦτα ὁμοιάζουσι πρὸς τὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἐποχῆς. Ὁ τρόπος τῆς λατρείας, αἱ θυσίαι, αἱ σπονδαί, αἱ προσφοραὶ εἶναι τὰ ἴδια· ἔπειτα αἱ δεήσεις καὶ προσευχαὶ πρὸς τοὺς θεοὺς ἢ λατρεία τῶν ἀργῶν λίθων καὶ τῶν δένδρων εὐρίσκονται καὶ εἰς τοὺς δύο. Ὁ τρόπος τῆς ταφῆς, ἢ κατόρυξις καὶ ἢ καῦσις, τὰ κτερίσματα τῶν νεκρῶν, τὰ ἄλλα νομιζόμενα πρὸς τοὺς νεκρούς, αἱ πρὸς αὐτοὺς ἀπονεμόμεναι θείαι τιμαί, αἱ χοαί, αἱ θυσίαι, αἱ προσφοραὶ δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸν ἄλλον λαόν. Αἱ ὁμοιό-

τητες αὐταὶ εἶναι σπουδαιότατα τεκμήρια φυλετικῆς συγγενείας, διότι αὐτὰ πρὸ πάντων ἐκφράζουσι τὰ ἀληθῆ μύχια αἰσθημάτων τῆς ψυχῆς, αὐταὶ εἶναι αἱ γνήσιαι ἐκδηλώσεις τοῦ χαρακτῆρος ἐκάστης φυλῆς. Ὅπου ἄρα βλέπομεν τοιαύτας ἀναλογίας καὶ ὁμοιότητας περὶ τὰ οὐσιωδέστατα τῆς ψυχῆς αἰσθημάτων μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Μινῶων πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οἱ λαοὶ αὐτοὶ ἦσαν ἕθνη ὁμόφυλα ἢ πολὺ συγγενῆ.

Καθ' ἣν ἐποχὴν τὸ Μινωϊκὸν Κράτος εἶχε περιπέσει εἰς τὴν παρακμὴν φύλα ἄλλα Ἑλληνικὰ μᾶλλον εὖρωστα καὶ ζωηρὰ εἶχον ἀρχίσει νὰ κατέρχωνται ἐκ τῶν βορείων χωρῶν τῆς Ἑλλάδος νοτιώτερον καὶ νὰ καταλαμβάνωσι τὰ νοτιώτερα τῆς Στερεᾶς καὶ τὴν Πελοπόννησον καὶ νὰ διαπεραιῶνται εἰς τὰς νήσους ἐκδιώκοντες τοὺς ἀρχαιότερους κατοίκους ἢ ὑποτάσσοντες αὐτούς. Ἡ κάθοδος αὕτη τῶν βορείων ἑλληνικῶν φύλων, ἣτις συνήθως καλεῖται κάθοδος τῶν Δωριέων, τίθεται κατὰ τὸν 12 π. Χ. αἰῶνα. Πολλοὶ τῶν ἐκδιωκομένων κατοίκων θὰ κατήρχοντο καὶ αὐτοὶ νοτιώτερον καὶ θὰ ὑπέτασσον τοὺς ἄλλους λαοὺς τοὺς ὁποίους εὕρισκον ἐνταῦθα, ἢ θὰ τοὺς ἠνάγκαζον νὰ τοὺς δεχθῶσιν. Οὕτως ἐπῆλθε γενικὴ ἀναστάσις τῶν ἑλλ. φύλων καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλ. Χερσόνησον καὶ ἀνάμειξις παντοδαπῆ. Ἐπὶ τέλους οἱ Δωριεῖς ἦλθον καὶ εἰς Κρήτην καὶ μετὰ πολυχρονίους ἀγῶνας πρὸς τοὺς ἐγχωρίους ἐγένοντο κύριοι τῆς νήσου καὶ κατέλυσαν ὀριστικῶς τὸ προηγούμενον Κράτος καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ, ἄρχεται δὲ ὁ ἀγροικότερος ἀλλ' ἀδρότερος βόρειος ἑλληνικὸς βίος καὶ ἢ Κρήτη γίνεται νῆσος Δωρική.

III. ΜΥΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΜΗΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Πρὶν διεξέλθωμεν τὰ τῆς Δωρικῆς Κρήτης εἶναι ἀνάγκη διὰ βραχείων νὰ ἀναφέρωμεν τὰς παραδόσεις τῆς μυθικῆς καὶ ἡρωϊκῆς ἐποχῆς, ὅπως διέπλασαν αὐτὰς ἐξ ἀναμνήσεων ἀμυδρῶν τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς καὶ διὰ τῆς φαντασίας των οἱ νέοι Ἑλληνες ἀποικοὶ τῆς νήσου.

1. Ζεὺς ὁ Κρηταγενής.

Ὁ Κρόνος βασιλεὺς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς Γῆς ἔνεκα χρημοῦ προλέγοντος τὴν ἐκθρόνισιν ὑπὸ τινος τῶν τέκνων του κατέπινε τὰ ἐκ τῆς Πέρας γεννώμενα τέκνα του. Ὅτε ὁμως αὕτη ἐπρόκειτο νὰ γεννήσῃ τὸν Δία ἔδωκεν εἰς αὐτὸν καὶ

Εἰκ. 8. — Ἡ Ἴδη ἐν Κρήτῃ.

κατέπινε λίθον ἀντὶ τοῦ βρέφους, τὸ ὁποῖον ἀφ' οὗ ἐγέννησεν ἐν Δίατῃ τῆς Κρήτης τὸ ἀπέκρυψεν ἐν σπηλαίῳ τῆς Ἴδης, ἐκεῖ δὲ οἱ Κορύβαντες καὶ αἱ Νύμφαι ἀνέθρεψαν αὐτὸ γαλουχοῦσαι διὰ τῆς αἰγὸς Ἀμαλθείας. Οὕτως ἀνετράφη καὶ ἠνδρώθη ὁ Κρηταγενής Ζεὺς, κατεπολέμησε καὶ ἐξεθρόνισε τὸν σκληρὸν Κρόνον, καὶ κατέλαβεν αὐτὸς τὰ σκῆπτρα γενόμενος ὁ πατὴρ ἀνδρῶν καὶ Θεῶν. Ἐβασίλευσεν ὁ Ζεὺς ἐν

Κρήτη και κατὰ τοὺς Κρήτας και ἀπέθανε και ἐτάφη εἰς τὸ παρὰ τὴν Κνωσὸν βουνὸν τὸν σημερινὸν Γιούκταν, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες τὸν ἐθεώρησαν πατέρα τῶν ἀθανάτων ἔχοντα τὴν ἔδραν του ἐν Ὀλύμπῳ και ἐν τῷ Οὐρανῷ κακολογούντες μάλιστα τοὺς Κρήτας διὰ τὸν ἀσεβῆ περὶ αὐτοῦ λόγον.

2. Μίνως, Ραδάμανθος, Δαίδαλος, Θησεύς, Ἀριάδνη, Λαβύρινθος.

Ὁ Ζεὺς μεταμορφωθείς εἰς ταῦρον ἤρπασε τὴν Εὐρώπην θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Φοινίκης Ἀγήνορος και κομίσας αὐτὴν διὰ τῆς θαλάσσης ἐπὶ τῶν νώτων του εἰς Γόρτυνα ἐτέλεσεν ἐκεῖ τοὺς γάμους του και ἐγέννησεν ἕξ αὐτῆς τὸν Μίνωα και τὸν Ραδάμανθον. Καὶ ὁ μὲν Μίνως ἐγένετο κατόπιν βασιλεὺς τῆς Κρήτης, ὁ δὲ Ραδάμανθος τῶν νήσων τῆς Ἑλλάδος ἐφημίσθησαν δὲ και οἱ δύο ὡς βασιλεῖς δίκαιοι και νομοθέται σοφοί, ἀξιωθέντες διὰ τὴν σοφίαν και δικαιοσύνην νὰ γίνωσι κριταὶ τοῦ Ἄδου.

Ὁ Μίνως ἔχων κράτος ἰσχυρὸν και θαλασσοκρατήσας κατέκτησε τὰς νήσους και κατέστησε φόρου ὑποτελεῖς τοὺς Ἀθηναίους, ὀργισθεὶς διότι ἐκ φθόνου εἶχον φρονεῦσαι κατὰ τοὺς ἀγῶνας τὸν ἀριστεύσαντα υἱὸν του Ἀνδρόγεων, τοὺς ἠνάγκασε δὲ νὰ στέλλωσι εἰς χρόνον ὄρισμένον ἑπτὰ νέους και νεάνιδας, ἵνα γίνωνται βορὰ τοῦ Μινωταύρου. Ὁ Μινώταυρος ἦτο τέρας σαρκοβόρον ἔχων κεφαλὴν ταύρου και σῶμα ἀνθρώπου, τὸν ὁποῖον ἐγέννησεν ἡ Πασιφάη ἡ σύζυγος τοῦ Μίνως κατ' ὀργὴν τοῦ θεοῦ Ποσειδῶνος. Ὁ περιφημὸς τεχνίτης Δαίδαλος εἶχεν οἰκοδομήσει τὸν Λαβύρινθον πολυσύνθετον και πολύπλοκον κατασκευάσμα, ὅπου εἶχεν ἐγκλεισθῆ ὁ Μινώταυρος.

Ἀπὸ τὸν ἀπαίσιον αὐτὸν φόρον τοῦ αἵματος ἀπήλλαξε τοὺς Ἀθηναίους ὁ ἦρωας Θησεύς ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως Ἀθηναίων Αἰγέως φρονεύσας τὸν Μινώταυρον και ἐξελθὼν τοῦ Λαβυρίνθου τῇ βοήθειᾳ τῆς θυγατρὸς τοῦ Μίνως Ἀριάδνης ἐρασθεῖσθαι αὐτοῦ.

Ὁ Μίνως ἐξεστράτευσεν εἰς Σικελίαν πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ Κράτους του και ἐκεῖ, ἀλλ' ἐφρονεῦθη δολίως, οἱ δὲ Κρήτες

ἐστρατεύσαντες διὰ νὰ ἐκδικήσωσι τὸν θάνατόν του, ἠναγκάσθησαν, ἀφ' οὗ τὰ πλοῖα των κατεστράφησαν ὑπὸ τρικυμίας νὰ ἀποικισθῶσιν εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν.

Ἄν τοὺς μύθους αὐτοὺς τοὺς περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Μίνως πλασθέντας θεωρήσωμεν ὡς ἀναμνήσεις τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς και δοκιμάσωμεν νὰ τοὺς ἐρμηνεύσωμεν ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ Κνωσίου Μεγάρου, δὲν εἶναι δύσκολον οὐδὲ ἀπίθανον νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ μὲν μυθικὸς Λαβύρινθος εἶναι ἀνάμνησις τοῦ κολοσιαίου και πολυσυνθέτου ἀνακτόρου τοῦ Μίνως, ὅτι οἱ δις ἑπτὰ παῖδες τῶν Ἀθηναίων οἱ ριπτόμενοι εἰς τὸν Λαβύρινθον ὡς βορὰ τοῦ Μινωταύρου εἶναι οἱ νέοι και αἱ νεάνιδες, τοὺς ὁποίους βλέπομεν νὰ ἐκτελῶσι τὰ ἐπικίνδυνα ἀγωνίσματα ἐπὶ τοῦ ἀγρίου ταύρου τοῦ Μίνως, ὅπου πολλοὶ ἕξ αὐτῶν θὰ εὕρισκον τὸν θάνατον διατρυπόμενοι ἢ καταπατούμενοι ὑπὸ τοῦ ἐξηγριωμένου ζῴου. Βεβαίως δὲ οἱ βασιλεῖς τῆς Κνωσοῦ διὰ τόσον ἐπικίνδυνα γυμνάσματα θὰ μετεχειρίζοντο δούλους ἢ αἰχμαλώτους ἐκγυμναζομένους πρὸς τοῦτο πρότερον. Αἱ ταυρομαχίαι αὐταὶ θὰ ἐγίνοντο ἐνώπιον τοῦ Βασιλέως και τῆς Αὐλῆς και ἐν τῷ Λαβυρίνθῳ. Ὁ ἦρωας Θησεύς ἐρασθεὶς ὑπὸ τῆς Ἀριάδνης εἶρε τὸ μέσον βοηθούμενος ὑπ' αὐτῆς νὰ φρονεῖσθαι τὸν ταῦρον τοῦ Μίνως, νὰ λυτρώσθαι τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους παῖδας και νὰ ἀπαγάγῃ και αὐτὴν τὴν Ἀριάδνην, και οὕτως οἱ Ἀθηναῖοι ἀπηλλάγησαν τοῦ φοβεροῦ αὐτοῦ φόρου.

3. Ἰδομενεύς.

Υἱὸς τοῦ Δευκαλίωνος και ἕγγονος τοῦ Μίνως ἦτο ὁ βασιλεὺς Ἰδομενεύς, ὁ ὁποῖος μετὰ τοῦ συγγενοῦς του και πιστοῦ συντρόφου Μηριόνου ἔλαβε μέρος εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον ἄγων ἐπὶ 80 πλοίων Κρήτας μαχητὰς ἐκ Κνωσοῦ, Γόρτυνος, Λύκτου, Μιλήτου, Λυκάστου, Φαιστοῦ, ἦτοι πόλεων τῆς κεντρικῆς Κρήτης, εἰς τὰς ὁποίας, φαίνεται, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην περιοριζέτο τὸ Κρητικὸν κράτος. Τὰ 80 πλοῖα εἶναι μὲν πολλὰ καθ' ἑαυτὰ, ἀλλ' ὀλίγα σχετικῶς πρὸς τὸ πλῆθος τῶν Κρητικῶν πόλεων· ἀλλ' οἱ χρόνοι, φαίνεται, τῆς ἀκμῆς και τοῦ μεγάλου θαλασσίου Κράτους τοῦ Μίνως εἶχον παρέλ-

θει, ἄλλα Κράτη ἰσχυρότερα εἶχον σχηματισθῆ ἐν τῇ Ἑλλάδι, ὅπως π. χ. τὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν Μυκῆναις, ὁ ὁποῖος καὶ διὰ τοῦτο ἀνεγνωρίσθη ὡς ἀρχιστράτηγος τῆς ἐκστρατείας. Ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ἰδομενεὸς εἰς αὐτὸν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ τελευταία πράξις τοῦ Μινωϊκοῦ Κράτους καὶ ἔλαβε χώραν 100 ἔτη μετὰ τὸν Μίνωα κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Ἡροδότου.

Κατὰ τὸν δεκαετῆ Τρωϊκὸν πόλεμον ὁ ἀναξ Ἰδομενεὺς διεκρίθη καὶ ἠρίστευσε, λήξαντος δὲ τοῦ πολέμου ἐπανῆλθε μετὰ τοῦ στρατοῦ σῶος εἰς Κρήτην. Κατὰ τὴν δεκαετῆ ὅμως ἀπουσίαν του εἶχον συμβῆ ἐν Κρήτῃ ταραχαὶ οἰκογενειακαὶ καὶ στάσεις ἐμφύλιοι, ὁ δὲ Ἰδομενεὺς ἐπανελθὼν ἐπέφερε τὴν τάξιν. Ἀποθανὼν ὁ Ἰδομενεὺς ἐτάφη παρὰ τὴν Κνωσόν, ὁ δὲ τάφος αὐτοῦ ἐδεικνύετο μετὰ τοῦ τοῦ ἐταίρου του Μηριόνου καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἐποχὴν, διότι οἱ Κρήτες τιμῆσαντες αὐτοὺς ὡς ἥρωας προσέφερον θυσίας καὶ χοὰς καὶ ἐπεκαλοῦντο τὴν βοήθειαν αὐτῶν κατὰ τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους.

ΤΜΗΜΑ Β'

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ι. Η ΔΩΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

1. Ἡ ἀποικίσεις.

Ὁ Ἰδομενεὺς εἶναι ὁ τελευταῖος βασιλεὺς καὶ γόνος τῆς Μινωϊκῆς Δυναστείας. Μετ' αὐτὸν ἀρχίζει ὁ ἐκδωρισμὸς τῆς νήσου.

Δύο Δωρικοὶ ἀποικίσεις ἀναφέρονται γενόμεναι εἰς Κρήτην. Τὴν πρώτην ὠδήγησαν ὁ Πόλλις καὶ ὁ Δελφὸς ἐκ Σπάρτης, τὴν ἄλλην ὁ Ἀλθαίμενης ἐκ τοῦ Ἄργους. Διὰ τῶν ἀποικιῶν τούτων καὶ κατόπιν πολυχρονίων ἀγώνων πρὸς τοὺς ἀνθισταμένους ἐντοπίους ἐγένετο κατὰ μικρὸν ἡ χώρα Δωρική, ἐπεκράτησεν ἡ Δωρική διάλεκτος καὶ ἀντὶ τοῦ προτέρου μοναρχικοῦ πολιτεύματος ἰδρύθη τὸ ἀριστοκρατικὸν τῶν Δωριέων πολίτευμα καὶ τὰ ἄλλα Δωρικά νόμιμα.

Οἱ ἐλθόντες εἰς Κρήτην Δωριεῖς δὲν ἦσαν καὶ τόσον πολυάριθμοι, ὥστε νὰ μηδενίσωσι τοὺς προϋπάρχοντας κατοίκους. Ἐπῆλθεν ἀνάμειξις τῶν φύλων ἴσως καὶ συμβιβασμὸς τις τῶν ἐπιδρομέων πρὸς τοὺς ἐγχωρίους τοὺς ἐκουσίως ὑποταχθέντας, ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι οἱ διὰ τῆς βίας δαμασθέντες ἀπετέλεσαν τοὺς περιοίκους καὶ τὰς πολυαρίθμους τάξεις τῶν δούλων, τοὺς ὁποῖους εὗρισκομεν ἐν Κρήτῃ.

Μεταξὺ τῶν αὐτοχθόνων φυλῶν, αἱ ὁποῖαι διετερήθησαν διακεκομμένα καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴν ἀκόμη ἐποχὴν ἀναφέρονται οἱ Ἐτεόκρητες τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης οἱ οἰκοῦντες περὶ τὴν Πραισόν.

Οἱ Δωριεῖς καταλαβόντες τὴν χώραν μέρος μὲν αὐτῆς ἀφήκαν εἰς τοὺς πρόην κατόχους, ἵνα τὸ καλλιεργῶσι δίδοντες

μικρόν τινα δασμὸν εἰς αὐτούς, τὸ δὲ λοιπὸν ἢ ἐκήρυξαν δημόσιον κτῆμα ἢ κατέσχον αὐτοὶ καὶ τὸ διενεμήθησαν κατὰ κλήρους.

Εἰς τὰς ἀποικίας αὐτὰς δὲν ἔλαβον μόνον Δωριεῖς μέρος, ἀλλὰ συνηκολούθουν καὶ Ἀχαιοὶ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ Δωριεῖς ἀπετέλουν τὸ πολεμικώτερον καὶ ἔχον τὴν μεγαλύτεραν ἐπιβολὴν στοιχεῖον ἔδωκαν τὸν δωρικὸν χαρακτήρα εἰς πάντα.

2. Αἱ τάξεις.

Συντελεσθείσης τῆς Δωρικῆς ἀποικίσεως εὐρίσκομεν τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης διηρημένους εἰς τρεῖς τάξεις, ὅπως καὶ ἐν τῇ συγγενεῖ Σπάρτῃ.

Πρώτη εἶναι ἡ τάξις τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ τῶν ἀποίκων καὶ πιθανῶς καὶ τῶν ἐγχωρίων εὐγενῶν, ὅσοι συνεφιλιώθησαν καὶ συνεχωνεύθησαν μετὰ τοὺς κατακτητάς. Αὐτοὶ ἀπετέλουν τὴν ἄρχουσαν τάξιν καὶ εἶχον τὴν διοίκησιν τῆς Πολιτείας. Διὰ τὴν διατηρήσασιν τὴν ὑπεροχὴν ἀπέναντι τῶν ἄλλων πολυπληθεστέρων κατοίκων κατεγίνοντο εἰς τὰ στρατιωτικά, ὅπως καὶ οἱ Σπαρτιαῖται. Αὐτοὶ μόνον εἶχον πλήρη τὰ πολιτικὰ δικαιώματα.

Δευτέρα ἔρχεται ἡ τάξις τῶν *περιοίκων* ἢ *ὑπηκόων*. Αὐτοὶ φαίνεται, ὅτι ἦσαν οἱ πρόφην ἐλεύθεροι κάτοικοι τῆς νήσου οἱ ὑποταχθέντες διὰ συνθηκῶν εἰς τοὺς κατακτητάς. Ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγρόται καὶ διετήρησαν τὰ κτήματά των, τὰ ὁποῖα ἐκαλλιέργουν δίδοντες μικρὸν μέρος τοῦ εἰσοδήματος εἰς τοὺς Δωριεῖς ἢ εἰς τὸ κοινόν. Κατ'ὅσον καὶ εἰς τὰς πόλεις καταγινόμενοι εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν καὶ ἤσκουν τὰς διαφόρους τέχνας. Δὲν ἐλάμβανον μέρος εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν, μόνον δὲ ἐν ἀνάγκῃ παρεῖχον τὴν βοήθειάν των εἰς τοὺς Δωριεῖς κυρίους. Δι' ἄγοντες καλῶς καὶ οὐδαμῶς καταπιεζόμενοι ὑπὸ τῶν Δωριέων οὐδεμίαν ποτε ἐπανάστασιν ἔκαμον οἱ περιοικοὶ τῆς Κρήτης κατὰ τῶν Δωριέων, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Ἀριστοτέλης.

Τελευταῖοι ἔρχονται οἱ πολυάριθμοι δοῦλοι. Οὗτοι ἦσαν οἱ βία ὑποταχθέντες καὶ διὰ τῶν ὄπλων δαμασθέντες κάτοικοι

τῆς νήσου καὶ οἱ ἐν τοῖς πολέμοις αἰχμαλωτιζόμενοι. Οἱ δοῦλοι διηροῦντο εἰς δύο κυρίως τάξεις τοὺς δούλους τοῦ Δημοσίου, καὶ οὗτοι ἐκαλοῦντο *μνωῖται*, καὶ τοὺς δούλους τῶν ιδιωτῶν τῶν ὁποίων ἐκαλλιέργουν τοὺς κλήρους καὶ ὀνομάζοντο *Κλαρῶται* ἢ *Ἀφαιμιῶται*. Οἱ Μνωῖται καλλιεργοῦντες τὰ κτήματα τοῦ δημοσίου ἀπέζων ἐξ αὐτῶν, καὶ ἔδιδον ὠρισμένον ποσοστὸν εἰς τὴν Πολιτείαν, τὸ ὁποῖον ἐξωδεύετο εἰς θυσίας καὶ ἐορτὰς ἢ ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ τὰ συσσίτια. Οἱ Κλαρῶται ἐπίσης ἔδιδον τὸ εἰσόδημα εἰς τοὺς κυρίους τοῦ κλήρου. Οἱ Δωριεῖς τῆς Κρήτης ἐφέροντο πρὸς τοὺς δούλους πολὺ ἠπιώτερον παρὰ οἱ Σπαρτιαῖται, καὶ διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐστασίαζον κατὰ τῶν κυρίων τῶν.

Ὑπῆρχον καὶ δοῦλοι διὰ χρημάτων ἀγορασθέντες (χρυσώ-νητοι) ὑπηρετοῦντες τοὺς κυρίους των εἰς τὰς οἰκίας ἐν ταῖς πόλεσιν. Ἀναφέρονται καὶ δοῦλοι *ἐργάτῳνες* ἢ *κατακαῦται* φροντίζοντες διὰ τὰς κηδείας καὶ τὴν ταφήν τῶν νεκρῶν.

3. Πολιτεία, Ἀρχαί.

Οἱ Δωριεῖς καταλύσαντες τὰς βασιλείας ἴδρυσαν ἀριστοκρατικὰ πολιτεύματα εἰς τὰς κυριώτερας πόλεις, τὰς ὁποίας κατέλαβον καὶ ἐκάστη τῶν ὁποίων ἀπετέλεσε μετὰ τῆς πέριξ χώρας ἐν Κοινὸν μίαν Πολιτείαν. Εἰς μόνον βασιλεὺς ἀναφέρεται μετὰ τὸν ἐκδωρισμὸν τῆς νήσου ὁ Ἐτέαρχος βασιλεὺς ἐν τῇ πόλει Ἀξῶ (τοῦ σημερινοῦ Μυλοποτάμου)· πιθανῶς ὁμοῦς καὶ νὰ ἦτο Κόσμος βασιλεὺς, ὅπως ὁ ἄρχων βασιλεὺς τῶν Ἀθηναίων διὰ τὰ θρησκευτικά.

Τὸ πολίτευμα, αἱ ἀρχαὶ καὶ τὰ ἄλλα νόμιμα ἦσαν τὰ αὐτὰ εἰς τὰς διαφόρους πόλεις τῆς Κρήτης, αἱ ὁποῖαι ἀπετέλουν ἴδια Κράτη ἐλεύθερα. Ἄλλ' ἐκάστη πόλις εἶχεν ἰδίους νόμους, ἰδίας ἐορτὰς, ἰδίους πολιούχους θεούς. Νομισματικὸν σύστημα ἦτο τὸ αὐτὸ καθ' ὅλην τὴν Κρήτην καὶ νομισματικὴ μονὰς ἦτο ὁ ἀργυροῦς στατήρ τοῦ Αἰγυνητικοῦ σταθμοῦ (βαρὺ δίδραχμον), ἀλλ' ἐκάστη πόλις εἶχεν ἴδιον νομισματοκοπεῖον καὶ ἰδιαιτέρους τύπους ἐπὶ τοῦ νομίσματος, συνηθέστατα τὴν εἰκόνα ἢ τὰ σύμβολα τῆς πολιούχου θεότητος. Καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ὀνόματα

τῶν σεληνιακῶν μηνῶν, δι' ὧν ἔχρονολογοῦν, παρήλασσον ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν.

Κόσμοι. Οἱ ἀνώτατοι ἄρχοντες ἐκάστης Κρητικῆς πόλεως ἔκαλοῦντο **Κόσμοι**. Ἐξελέγοντο καθ' ἕνα ἕνα ἔτος εἰς ὠρισμένην ἡμέραν ἐξ ἑνὸς τῶν ὀλίγων γενῶν ἢ φυλῶν, τὰ ὅποια ἀπετέλουν τὴν ἄρχουσαν τάξιν ἐκάστης πόλεως. Ἐν Κρήτῃ πλὴν τῶν τριῶν γνωστῶν Δωρικῶν φυλῶν ἦτοι τῶν Παμφύλων, τῶν Δυμάνων καὶ τῶν Ὑλλέων, τὰς ὁποίας εὐρίσκομεν καὶ ἐδῶ, ἀναφέρονται ἀκόμη εἰς τὰς Κρητικὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα γένη οἱ Ἐχανορεῖς, Αἰσχεῖς, Αἰθαλεῖς. Ἴσως τὰ τρία ταῦτα γένη εἶναι αἱ ἐγγώριαι εὐγενεῖς φυλαὶ ἀναγνωρισθεῖσαι ἰσότημοι πρὸς τοὺς κατακτητάς. Ἀναφέρεται καὶ φυλὴ Καμιρῖς πιθανῶς ὑπάρχουσα ἐν Ἱεραπύτνῃ. Καθ' ἕνα ἕνα ἔτος ἐλαμβάνοντο οἱ Κόσμοι ἐξ ἑνὸς τῶν γενῶν αὐτῶν κατὰ σειράν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Κόσμων ἐποικίλλε κατὰ πόλεις καὶ ἐποχάς. Κατ' ἀνώτατον ὄρον ἦσαν δέκα.

Οἱ Κόσμοι εἶχον τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν, ἐκυβέρνων τὴν Πολιτείαν, ἦσαν ἀρχιγοὶ τοῦ στρατοῦ ἐν πολέμῳ, καὶ εἶχον καὶ θρησκευτικὰ καὶ δικαστικὰ καθήκοντα. Ἀπετέλουν Συμβούλιον καλούμενον **Εὐνομίαν** διέτριβον ἐν τῷ Πρυτανείῳ τῆς πόλεως, διεπραγματεύοντο τὰς ἔξωτερας ὑποθέσεις καὶ ὑπέδεχοντο καὶ ἐξένιζον ἐκεῖ τοὺς ξένους Πρέσβεις. Εἰς τῶν Κόσμων ἐθεωρεῖτο ὡς προϊστάμενος τοῦ συλλόγου τῶν Κόσμων καὶ ἔδιδε τὸ ὄνομά του εἰς τὸ ἔτος τῆς ἀρχῆς του, ἦτο δηλ. ἐπώνυμος, καὶ εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν ἐκαλεῖτο καὶ **Πρωτόκοσμος**. Εἰς ἄλλος ἦτο **ξένιος Κόσμος**, ἦτοι ἐκανόνιζε καὶ ἐδίκασε τὰς πρὸς τοὺς ξένους ὑποθέσεις καὶ διαφορὰς τῆς πόλεως καὶ τῶν ἰδιωτῶν, εἰς ἄλλος ἐκαλεῖτο **Κόσμος Ἱεροργός**, ἦτοι ἐφρόντιζε διὰ τὰ τῆς θρησκείας.

Μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἔτους καὶ τῆς ἀρχῆς των οἱ Κόσμοι ἔδιδον εὐθύνας τῆς διοικήσεως καὶ τῶν πράξεων καὶ ἐγένετο ἡ λεγομένη **δοκιμασία** αὐτῶν, ὅτε ὅσοι ἐδοκιμάζοντο ὡς καλῶς κυβερνήσαντες ἐτιμῶντο κατατασσόμενοι εἰς τὴν Βουλὴν (τοὺς Γέροντας). Τοῦναντίον ἕνεκα κακῆς διαχειρίσεως οἱ Κόσμοι ἠδύναντο νὰ ἐκπέσωσι διὰ συστάσεως τῶν πολιτῶν καὶ πρὶν

τελειώσῃ τὸ ἔτος τῆς ἀρχῆς των. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἦτοι ἐν τῇ λεγομένῃ **Ἀκοσμία** ἐκυβέρνα τὴν Πολιτείαν ἡ Βουλὴ μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἐκλογῆς νέων Κόσμων.

Βουλὴ. Ὅπως ἐν Σπάρτῃ ἡ Γερουσία ὑπῆρχεν ἐν Κρήτῃ ἡ Βουλὴ ἀπαρτιζομένη ἐκ τῶν χρηματισάντων καὶ εὐδοκιμισάντων ὡς Κόσμων (οἱ Γέροντες). Αὕτη τῇ εἰσηγήσει τῶν Κόσμων ἐσκέπτετο περὶ πάσης σπουδαίας ὑποθέσεως, καὶ ἐξύδιδε τὸ λεγόμενον **προβούλευμα**, ὑποβαλλόμενον εἰς τὴν ἐγκρισιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ λαοῦ. Οἱ Γέροντες ἦσαν ἰσόβιοι καὶ ἀνεύθυνοι, ἐπετήρουν τοὺς Κόσμους καὶ ἀνεπλήρουν αὐτοὺς ἐν ἀκοσμία. Εἶχεν ἡ Βουλὴ καὶ ποικίλα δικαστικὰ χρέη. Ὁ προϊστάμενος τῆς Βουλῆς, ὁ πρόεδρος ἐκαλεῖτο Βουλῆς πρειγίστος.

Ἐκκλησία. Οἱ ἐλεύθεροι πολῖται ἐνήλικες γενόμενοι (δρομεῖς) ἀπετέλουν τὴν συνέλευσιν τοῦ λαοῦ τὴν Ἐκκλησίαν. Συνήρχετο ἡ Ἐκκλησία εἰς τὴν ἀγορὰν διὰ νὰ ἀκούσῃ τὰ προβουλευμὰ τῆς Βουλῆς, τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ δεχθῇ ἢ ἀπορρίψῃ ἀνευ συζητήσεως. Ἡ Ἐκκλησία συνήρχετο εἰς ὠρισμένης ἡμέρας (κυρία Ἐκκλησία), ἢ καὶ ἐκτάκτως συνεκαλεῖτο δι' ἐκτάκτους καὶ κατεπειγούσας ὑποθέσεις. Ἐν γένει ἡ Ἐκκλησία τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν δὲν εἶχε πολλὴν ἰσχὺν ἕνεκα τοῦ ὀλιγαρχικοῦ τύπου τοῦ πολιτεύματος, τὸ ὁποῖον ἔθετε τὴν ἐξουσίαν μᾶλλον εἰς τὰς χεῖρας τῶν Κόσμων καὶ τῆς Βουλῆς.

4. Ἀγωγή τῶν παιδων.

Οἱ παῖδες ἀνετρέφοντο καὶ ἐδιδάσκοντο ἐν τῷ πατρικῷ οἴκῳ μέχρι τοῦ 18 ἔτους τῆς ἡλικίας λεγόμενοι ἕως τότε **σκότιοι**, ἦτοι ἄγνωστοι ἀκόμη εἰς τὴν Πολιτείαν. Ἡ ἐν τῷ οἴκῳ ἐκπαίδευσις ἦτο ἀπλουστάτη· ἐδιδάσκοντο ὀλίγα γράμματα καὶ μουσικὴν, ἐμάνθανον τοὺς κρητικὸς νόμους εἰς στίχους, τὸν πυρρῆιον (ἐνοπλον) χορὸν καὶ ἐξήσκουν τὸ σῶμα εἰς τὰς καουχίας καὶ τὰ γυμνάσια. Εἶχον μεγίστην πειθαρχίαν, μέγαν σεβασμὸν πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς γεροντοτέρους καὶ συνείδιζον νὰ εἶναι σιωπηλοὶ καὶ βραχυλόγοι. Παρηκολούθουν τοὺς πατέρας των εἰς τὰ συσσίτια, ὅπου καθήμενοι χαμαὶ ἐλάμβανον

ἡμίσειαν μερίδα, καὶ ἦσαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῶν παιδονόμων οἱ ὄρφανοὶ παῖδες ἐλάμβανον πλήρη μερίδα.

Ἄφ' οὗ εἰσῆρχοντο εἰς τὸ 18 ἔτος τῆς ἡλικίας κατετάσσοντο εἰς τὰς λεγομένας ἀγέλας ὀνομαζόμενοι ἀγελάστοι (ἐν ᾧ πρότερον ἦσαν ἀπάγελοι). Τὴν ἀγέλην τῶν παίδων συνήθριζεν εἰς τῶν ἐπισημοτέρων νεανίσκων, ὃ δὲ πατήρ τοῦ νέου τούτου κατήρτιζε καὶ διηύθυνε τὴν ἀγέλην λεγόμενος ἀγελάτης. Οὗτος ἐγύμναζε τοὺς νέους εἰς τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις καὶ μάλιστα τὸν δρόμον, ὠδήγει αὐτοὺς εἰς τὸ κνήγιον τῶν Κρητικῶν αἰγῶν καὶ τῶν ἄλλων θηραμάτων καὶ εἰς δυσκόλους καὶ ἐπιπόνους ἐκδρομὰς, καὶ ἐσκληραγῶγει τὰ σώματα τῶν νεανίσκων διὰ τῆς αὐστηρᾶς διαίτης καὶ τῶν πόνων, τὰς δὲ ψυχὰς εἰς τὴν καρτερίαν καὶ τὴν γενναιότητα, ἔχων καὶ τὸ δικαίωμα νὰ τιμωρῇ τοὺς ἀτακτοῦντας καὶ ἀπειθοῦντας. Ἐδιδάσκοντο τὴν χρῆσιν τῶν ὄπλων καὶ μάλιστα τοῦ ἀγαπητοῦ εἰς τοὺς Κρητὰς τόξου εἰς ὠρισμένας ἡμέρας βαδίζοντες ὑπὸ αὐτὸν καὶ λύραν, ἐπήρχετο ἀγέλη κατ' ἀγέλης καὶ συνῆπτον πλαστὰς μάχας καὶ ἐρχόμενοι εἰς χεῖρας ἐμάχοντο διὰ τῶν πυγμῶν, διὰ ροπαλῶν καὶ ἐνίοτε καὶ διὰ σιδηρῶν ὄπλων. Ἀπεχωρίζοντο κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο τῶν οἰκογενειῶν τῶν καὶ εὗρισκοντο ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς πόλεως τρεφόμενοι ἐκ τοῦ δημοσίου. Ἰσχυρότατοι δεσμοὶ φιλίας καὶ ἀγάπης συνέδεε τοὺς οὕτως συντρεφομένους νέους, ἀμιλλα δὲ καὶ φιλοτιμία περὶ τὰ καλὰ ἀνεπτύσσετο μεταξὺ αὐτῶν. Ἐκαστος εὐγενὴς νεανίσκος ἐθεώρει τιμὴν νὰ ἀπαχθῇ διὰ προσποιοῦν τῆς βίας ὑπὸ πρεσβυτέρου νέου (Φιλήτορος) εἰς τὴν ἔξοχόν, ὅπου ἐπὶ τρεῖς μῆνας διέτριβον κνηγοῦντες καὶ γυμναζόμενοι, κατόπιν δὲ ὁ νεανίσκος (Κλεινός) ὠδηγεῖτο πάλιν εἰς τὴν πόλιν καὶ λαβὼν παρὰ τοῦ φίλου δῶρα βοῦν πρὸς θυσίαν καὶ ποτήριον λαμπρὸν καὶ ἱμάτιον ἐπέστρεφεν εἰς τὸν ἴδιον οἶκον.

Μετὰ τὴν τελείαν ἐξάσκησιν τῶν νέων εἰς τὰς ἀγέλας ὠρκίζοντο τὸν ὄρκον πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς πόλεως καὶ ἀπελύοντο τῶν ἀγελῶν ἐνυμφεύοντο μετὰ ταῦτα καὶ κατετάσσοντο εἰς τὰς λεγομένας ἐταιρείας ὄντες πλέον ἄνδρες τέλειοι καὶ πολῖται ἀξιόλογοι μὲ ὅλα τὰ δικαιώματα ἀλλὰ καὶ τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ

ἐλευθέρου πολίτου, ἱκανοὶ καὶ πρόθυμοι νὰ ὑπηρετῶσι τὴν *μηριδα*, ὅπως οἱ Κρητῆς ἐπὶ τὸ τρυφερότερον ἐκάλουν τὴν πατρίδα τῶν.

5. Ἀνδρεῖα.

Ὁ βίος τῶν ἐν Κρήτῃ Δωριέων, ὅπως καὶ τῶν Σπαρτιατῶν, ἦτο στρατιωτικὸς. Καὶ ἐν καιρῷ εἰρήνης οἱ Κρητῆς διηγόν, ὥσει εὗρισκοντο ἐν ἐκστρατεία· οἱ ἄνδρες συνέτρωνον εἰς συσσίτια τὰ ὅποια ἐν Κρήτῃ ἐκαλοῦντο Ἀνδρεῖα.

Τὴν δαπάνην τοῦ συσσιτίου κατέβαλλεν ἡ πόλις ἐκ τῶν προσόδων τῶν δημοσίων κτημάτων, τὰ ὅποια ἐκαλλέργουν οἱ Μνωῖται, καὶ ἐκ τῶν φόρων τοὺς ὁποίους ἐπλήρωνον οἱ περῖοικοι συνεισέφερον δὲ καὶ οἱ πολῖται μέρος τοῦ εἰσοδήματος ἐκ τῶν κλήρων, τοῦ λοιποῦ ἀφιεμένου διὰ τὴν διατροφήν τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ.

Τῶν Ἀνδρεῶν προΐσταντο οἱ ἄρχοντες λαμβάνοντες τιμῆς χάριν τετραπλῆν μερίδα. Ἡ τροφή ἦτο ἀπλουστάτη καὶ ἡ δίαιτα λιτή. Οἱ ξένοι οἱ παρεπιδημοῦντες ἐν τῇ πόλει ἐξενίζοντο ἐν τοῖς συσσιτίοις καθήμενοι ἐπὶ δύο ὑψηλοτέρων τραπέζων, ὑπηρετοῦντο πρῶτοι, καὶ ἐκοιμίζοντο εἰς ἰδιαίτερα δωμάτια καλούμενα κοιμητήρια. Ἡ φιλοξενία αὕτη εἶναι ἰδιάζουσα εἰς τοὺς Κρητὰς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μισοξενίαν καὶ ξενηλασίαν τῶν Σπαρτιατῶν. Οἶνος ὀλίγος διενέμετο εἰς τὰ συσσίτια.

Εἰς τὰ Ἀνδρεῖα ἔψαλλον ἄσματα πολεμικὰ καὶ ἐσκέπτοντο περὶ τῶν δημοσίων ὑποθέσεων, διηγοῦντο τὰς ἀνδραγαθίας τῶν ἐν πολέμῳ διακριθέντων καὶ προετρέποντο αὐτοὶ καὶ οἱ παρακαθήμενοι νέοι εἰς μίμησιν αὐτῶν.

Ἐκαστοῦ Ἀνδρείου φροντιστὴς ἦτο γυνή, ἡ ὅποια ἐτίμα τοὺς ἐπισήμους πολίτας καὶ τοὺς διαπρέψαντας εἰς τὸν πόλεμον λαμβάνουσα ὑπὸ τὰ ὄμματα πάντων ἐκ τῆς τραπέζης καὶ παραθέτουσα τὰς ἐκλεκτοτέρας μερίδας.

Μετὰ ταῦτα ἀγωγὴν ἐκτρέφόμενος ὁ παῖς καὶ τοιαῦτα παραδείγματα βλέπων καθ' ἐκάστην καθίστατο μὲν στρατιώτης γενναῖος καὶ δεινὸς ὑπερασπιστὴς τοῦ πατρίου ἐδάφους καὶ τῆς

ἐλευθερίας τῶν συμπολιτῶν του, ἀλλὰ ταυτοχρόνως καὶ ἀγέρωχος καταφρονητῆς τῶν ὑποδεστέρων τάξεων τῶν περιοίκων καὶ τῶν δούλων, τοὺς ὁποίους ἐθεώρει ὡς ὄντα ἄξια καταφρονήσεως προσωρισμένα μόνον νὰ τὸν τρέφωσι καὶ τὸν ὑπηρετῶσιν ὡς δεσπότην καὶ κύριον.

Ἄριστα χαρακτηρίζει τὴν ἀγωγὴν τοῦ Δωριέως Κρητὸς καὶ τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους περιφρόνησιν τὸ περίφημον σκόλιον τοῦ Δωριέως Κρητὸς ποιητοῦ Ὑβρία ἔχον οὕτως περίπου:

Μεγάλο πλοῦτος τὸ σπαθὶ ἔχω καὶ τὸ κοντάρι
καὶ τοῦ κορμιοῦ τὸ σκέπασμα τὸ ἄμορφο σκουτάρι.
Μ' αὐτὰ μ' ὀργώνουνε τῆ γῆς ἢ δούλοι καὶ θερίζουν,
καὶ τὸ γλυκὸ κρασί πατοῦν κ' Ἀφέντην μὲ γνωρίζουν.

Ὅποιοι δὲν ἔχουνε σπαθὶ κ' ἓνα γερὸ κοντάρι,
καὶ τοῦ κορμιοῦ των φύλακα ἓνα καλὸ σκουτάρι,
πέφτουνε καὶ μὲ προσκυνοῦν κ' Ἀφέντη μὲ φωνάζουν,
καὶ Μέγα Βασιλέα τους γονατιστοὶ μὲ κράζουν.

6. Κρήτη καὶ Σπάρτη.

Τὸ πολίτευμα τῶν Κρητικῶν πόλεων, αἱ ἀρχαί, ἢ διαίρεσις εἰς τάξεις, τὰ συσσίτια, ὁ στρατιωτικὸς χαρακτὴ τῆς πολιτείας ὁμοιάζουσι τόσον πολὺ πρὸς τὰ τῆς Σπάρτης, ὥστε ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐπίστευον ὅτι οἱ Σπαρτιαῖται τὰ ἐδανείσθησαν ἐκ τῆς Κρήτης, καὶ ἔλεγον ὅτι ὁ Λυκοῦργος ὁ νομοθέτης τῶν Σπαρτιατῶν ἔλθων εἰς Κρήτην ἐγνώρισε τὰ Κρητικὰ νόμιμα καὶ τὰ ἐνομοθέτησεν εἰς Σπάρτην. Ἄλλοι τοῦναντίον ἐνόμιζον ὅτι οἱ Κρητῆτες τὰ παρέλαβον ἐκ τῶν Σπαρτιατῶν τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ταῦτα εἶναι νόμιμα Δωρικὰ κατ' ἀρχὴν, καὶ ὅτι ὑπῆρχον τοιαῦτα καὶ πρὶν ἐγκατασταθῶσιν οἱ Δωριεῖς εἰς Σπάρτην καὶ Κρήτην, οἱ δὲ κατόπιν νομοθέται καὶ μάλιστα ὁ Λυκοῦργος μόνον μεταρρυθμίσεις τινὰς ἐπήνεγκον συμφώνως πρὸς τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς τόπους εἰς τὰ ἀρχαῖα Δωρικὰ νόμιμα.

7. Πολιτικὴ κατάστασις.

Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν Μινωϊκὴν ἐποχὴν εἶδομεν ὅτι ἀπετέλεσε Κράτος ἰσχυρὸν καὶ ἐπιβάλλον, διότι ἀπετέλει ἐν ὅλον μὲ

ἐνιαίαν διοίκησιν συγκεντρώνουσαν εἰς κοινὴν ἐνέργειαν τὰς δυνάμεις τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν πόλεων τῆς νήσου. Ἡ ἐνότις αὕτη ἐξέλιπε, ἀφ' οὗ ἐξέλιπε καὶ ἡ δυναστεία τοῦ Μίνωος, καὶ πρὶν ἢ οἱ Δωριεῖς ἐγκατασταθῶσιν ἐν Κρήτη, καὶ τοῦτο

Εἰκ. 9. — Ἄσπις Ἰδαίου Ἄντρου.

φαίνεται συνετέλεσεν, ὥστε καὶ εὐχερέστερον νὰ καταλάβωσι τὴν νήσον οἱ Δωριεῖς.

Τὸ νέον πολιτικὸν στοιχεῖον τὸ καταλαβὼν τὴν Κρήτην, οἱ Δωριεῖς διεκρίνοντο μὲν διὰ τὴν στρατιωτικὴν των ἀνατροφὴν καὶ τὴν προσωπικὴν γενναιότητα, ἀλλ' ἦτο στοιχεῖον οὕτως εἰπεῖν μικροπολιτικὸν ἔχον στενὴν τὴν ἀντίληψιν τῆς πατρίδος περιορισμένης εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῆς πόλεως καὶ μικρᾶς περὶ αὐτὴν χώρας.

Οἱ κατοικήσαντες τὴν νήσον Δωριεῖς δὲν ἦλθον ὅλοι διὰ

μιᾶς καὶ εἰς μίαν ἀποικίαν ἀλλ' εἰς περισσότερας καὶ κατὰ χρόνους διαφόρους καὶ ὠρμήθησαν ἐκ διαφόρων μερῶν. Ἐλθόντες δὲ εἰς Κρήτην ἐγκατεστάθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς νήσου χωριζόμενα δι' ὑψηλῶν ὄρεων καὶ κοιλάδων ἀπ' ἀλλήλων, καὶ κατὰ μικρὸν ἀπετέλεσαν 40 — 50 Κρατίδια ἀνεξάρτητα, ὧν ἕκαστον ἀπετελεῖτο ἀπὸ μίαν πόλιν ὠχυρωμένην καὶ τὴν περίξ τῆς πόλεως χώραν πολλὴν ἢ ὀλίγην ἀναλόγως τῆς δυνάμεως τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ ἓν μικρὸν ἐπίγειον, ὅταν ἡ πόλις δὲν ἦτο παράλιος.

Οἱ Δωριεῖς τῆς Κρήτης δὲν ἐσκέφθησαν μάλιστα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐγκαταστάσεώς των νὰ ἐνώσωσι τὰς μικρὰς αὐτὰς πολιτείας καὶ ἀποτελέσωσι μίαν μεγάλην δύναμιν ἐν Κράτος ἢ Ὅμοσπονδίαν Κρητικὴν με πρόγραμμα πολιτικὸν εὐρύτερον καὶ δρᾶσιν γενικωτέραν. Ὁ Δωριεὺς τῆς Κρήτης ἦτο εὐχαριστημένος νὰ ἔχη τὴν ἐλευθερίαν του καὶ τὴν δύναμιν νὰ κατέχη τὴν χώραν του καὶ νὰ εἶναι κύριος τῶν ὑποτελῶν του. Ὅλος ὁ ἀγὼν καὶ ἡ στρατιωτικὴ του ἀνατροφὴ αὐτὸν εἶχε τὸν σκοπὸν. Ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς δὲν εἶχον νὰ φοβηθῶσιν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας, ἐφρόντιζον μόνον νὰ εἶναι ἰσχυροὶ καὶ ἔτοιμοι νὰ ἀποκρούωσι τὰς ἐπιθέσεις τῶν γειτονικῶν πόλεων, ἂν ἐτύχαιεν αὐταὶ νὰ εἶναι ἐπίσης ἰσχυραὶ ἢ καὶ ἰσχυρότεραι.

Εἰς τὰ μεγάλα πολιτικὰ γεγονότα τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἡ Κρήτη ἔμεινεν ἀμέτοχος. Κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους προφασιζόμενοι τὴν ἀλαγόμεναι τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου δὲν ἔλαβον μέρος. Καὶ κατόπιν κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον, μολοντί αἱ συμπάθειαι των διὰ τὴν συγγένειαν ἦσαν ὑπὲρ τῶν Δωριέων, δὲν ἀνεμείχθησαν σοβαρῶς.

Μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ ἐφεξῆς ἤρχιζαν οἱ Κρητῆες νὰ φροντίζωσι περισσότερον διὰ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν, καὶ ἀπ' ἀρχῆς οἱ Κρητῆες ἠκολούθησαν τὴν μακεδονικὴν μερίδα τῆς Ἑλλάδος, ὃ δὲ Νέαρχος ὁ ναύαρχος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατὰ τὴν εἰς Ἀσίαν στρατείαν ἦτο Κρητῆς. Ἄλλ' ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἤρχισαν καὶ οἱ ξένοι νὰ ἀναμειγνύονται εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν Κρητῶν.

Ἐπὶ χίλια περίπου ἔτη κατὰ τὰ ὁποῖα ἡ νῆσος ἔμεινεν ἐλευθέρα ἀπὸ τῆς Δωρικῆς κατοχῆς καὶ ἐξῆς, αἱ διάφοροι τῆς Κρήτης πόλεις αἱ ἀποτελοῦσαι τὰ διάφορα Κρατίδια αὐτῆς εὐρίσκοντο εἰς διαρκῆ ἀνταγωνισμὸν καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ εἰς πόλεμον πρὸς ἀλλήλους. Καὶ τῶν ἐμφυλίων τούτων πολέμων ὀλίγας μόνον εἰδήσεις διέσωσαν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ.

Δύο κυρίως πόλεις ὑπερεῖχον καὶ διεκρίνοντο καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυς· ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο αὐτῶν πόλεων τότε μόνον ἔπανε πρὸς καιρὸν, ὅτε αἱ δύο αὐταὶ πόλεις ἤρχοντο εἰς συνεννόησιν καὶ προσωρινὴν συμμαχίαν μετὰ τὸν σκοπὸν νὰ καταπολεμήσωσιν ἄλλην τινὰ πόλιν. Ἡ Κυδωνία ἤρχετο ἀμέσως μετ' αὐτάς, καὶ κατὰ τὸν ἀνταγωνισμὸν τῶν δύο ἄλλων πρὸς ἀλλήλας προστιθεμένη εἰς τὴν μίαν ἔκλινε τὴν πλάστιγγα πρὸς ἐκεῖνο τὸ μέρος. Ἄλλη πόλις σημαντικὴ ἢ ἡ Λύκτος παρὰ τὴν Δίκτην δὲν εἶχε μὲν τὴν δύναμιν τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ βοηθουμένη ὑπὸ τῆς ὀχυρᾶς τῆς θέσεως καὶ τῆς ἐξαιρετικῆς γενναιότητος τῶν πολιτῶν τῆς, οἵτινες ἦσαν συγγενεῖς τῶν Σπαρτιατῶν, πολλάκις ἀντιμετώπισεν ἐπιτυχῶς τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην ἢ καὶ τὰς δύο ὁμοῦ μετὰ ἀνδρείαν ἀξιοθαύμαστον.

Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον (428 π. Χ.) οἱ Ἀθηναῖοι ὑπὸ τὸν Φορμίωνα πλεύσαντες εἰς Κυδωνίαν, ἥτις ἐφρόνει τὰ τῶν Λακεδαιμονίων, ἐβοήθησαν τοὺς Πολιχνίτας κατοικοῦντας μικρὰν πόλιν παρὰ τὴν Κυδωνίαν καὶ πολεμουμένους ὑπὸ τῶν Κυδωνιατῶν. Ὁ Φορμίων καὶ οἱ Πολιχνῖται ἐληλάτησαν τὴν χώραν τῶν Κυδωνιατῶν χωρὶς νὰ ἐπιτύχωσι τι περισσότερον.

Κατὰ τὸ 343 ὁ Φάλαικος ὁ γνωστὸς ἀρχηγὸς τῶν Φωκέων κατὰ τὸν ἱερὸν πόλεμον μισθωθείς ὑπὸ τῶν Κνωσίων εὐρισκομένων εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Λυκτίους κατεπολέμησεν αὐτούς. Τότε οἱ Λύκτιοι ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τῶν συγγενῶν των Σπαρτιατῶν, ἐστάλη δὲ ὁ βασιλεὺς Ἀρχίδαμος μετὰ στρατοῦ, ὃ ὁποῖος ἠλευθέρωσε τοὺς Λυκτίους καὶ κατεδίωξε τὸν Φάλαικον. Οὗτος ἔφυγεν εἰς Κυδωνίαν, τὴν ὁποίαν ἐπολιόρκησεν ἀλλ' οἱ Κυδωνιαῖται ἐπιτεθέντες τὸν κατετρόπωσαν, ἔκασαν τὰς μηχανάς του καὶ ἐφόνευσαν καὶ τὸν ἴδιον.

8. Ἀγῶνες τῶν Λυκτίων.

Ὅτι δὲν κατώρθωσαν διὰ τοῦ Φαλαίκου οἱ Κνώσιοι κατὰ τὸν προηγούμενον πόλεμον τὸ ἐπέτυχον κατὰ τὸ 220 π. Χ.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους Κνωσὸς καὶ Γόρτυς συμμαχοῦσαι εἶχον καταρτίσει ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν μεγάλην συμμαχίαν ἐκ τῶν πλείστων Κρητικῶν πόλεων μόνῃ ἢ Λύκτος ἀντίστατο ἀκόμη ἐρρωμένως, καὶ πολεμοῦσα κατώρθωσε νὰ ἀποσπάσῃ τινὰς τῶν τέως συμμάχων τῆς Κνωσοῦ πόλεων καὶ νὰ τὰς προσεταιρισθῇ αὐτή. Τότε οἱ Κνώσιοι ζητοῦσι βοήθειαν παρὰ τῶν Αἰτωλῶν, οἱ ὅποιοι καὶ στέλλουσι χιλίους ἄνδρας πρὸς ἐπικουρίαν.

Οἱ Αἰτωλοὶ εἰσῆλθον εἰς Γόρτυνα, ὅπου μερὶς Γορτυνίων ἢ τῶν νεωτέρων διέκειτο φιλικῶς πρὸς τοὺς Λυκτίους, καὶ ἄλλους μὲν ἀπέκτειναν, ἄλλους δὲ ἠνάγκασαν νὰ φύγωσιν ἐκ τῆς πόλεως. Ἡ Λύκτος ἐν τούτοις ἀντίστατο, καὶ ἴσως θὰ διέφευγε καὶ τὸν κίνδυνον αὐτόν, ἂν δὲν διέπραττον τὴν ἀπρονοησίαν νὰ ἐκστρατεύσωσι πανστρατιᾷ κατὰ τῆς Ἱεραπύτνης καὶ ἀφήσωσι ἀφροῦρητον τὴν πόλιν. Οἱ Κνώσιοι πληροφορηθέντες τὸ πρᾶγμα σπεύδουσι νὰ ἐπωφεληθῶσι τῆς εὐκαιρίας, καὶ ἐκστρατεύσαντες καταλαμβάνουσι τὴν πόλιν ἀμαχητεί, κατακαίουσι καὶ καταστρέφουσιν αὐτήν, αἰχμαλωτίζουσι γυναῖκας καὶ παῖδας καὶ ἀπάγουσιν αὐτὰς εἰς Κνωσόν. Οἱ Λύκτιοι ἐπανελθόντες ἐκ τῆς στρατείας, ἀφ' οὗ ἐθρήνησαν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως, μὴ θέλοντες νὰ κατοικήσωσι πλέον ἐκεῖ κατέφυγον εἰς Λάμπαν, ὅπου ἐγένοντο δεκτοί. Οἱ Λύκτιοι ἐκεῖθεν ἐξακολουθοῦσι τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Κνωσίων καὶ ζητήσαντες καὶ λαβόντες ἐπικουρίαν 700 ἐπικούρων σταλέντων ὑπὸ τοῦ Φίλιππου καὶ τῶν Ἀχαιῶν ὑπερισχύουσι καὶ πολιορκοῦσιν Ἐλευθερναν, Κυδωνίαν, Ἀπτέραν καὶ τὰς ἀναγκάζουσι νὰ παραιτήσωσι τὴν συμμαχίαν τῶν Κνωσίων καὶ νὰ ἔλθωσιν εἰς αὐτούς.

Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου οἱ μὲν Κνώσιοι καὶ οἱ σύμμαχοι στέλλουσι χιλίους μισθοφόρους εἰς τοὺς Αἰτωλοὺς, οἱ δὲ Λαππαῖοι καὶ οἱ σύμμαχοι 500 ἐπικούρους εἰς τὸν Φίλιππον καὶ τοὺς Ἀχαιοὺς.

Κατὰ τὸ 216 π. Χ. οἱ τέως ἀντίπαλοι φαίνονται συμμαχοῦντες, καὶ πᾶσαι σχεδὸν αἱ πόλεις ἀναγνωρίζουσιν ὡς ἀρχηγὸν τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Φίλιππον τὸν Γ', καὶ βοηθοῦσιν αὐτὸν εἰς τὸν κατὰ τῶν Ροδίων πόλεμον.

Ἡ Λύκτος ἀνακτίζεται καὶ παρουσιάζεται πάλιν μὲ δύναμιν ἀξιόλογον. Κατὰ τὸ 184 συμμαχοῦσα μετὰ τῶν Γορτυνίων πολεμεῖ τὴν Κνωσόν, καὶ νικήσαντες ἀφαιροῦσιν ἀπ' αὐτῆς τὰς δύο πόλεις Διατόνιον καὶ Λύκαστον. Ἄλλ' οἱ Ρωμαῖοι στείλαντες πρέσβεις πείθουσιν αὐτοὺς νὰ παραιτήσωσι τὰς δύο πόλεις εἰς τὴν Κνωσόν.

9. Συγκρητισμὸς, Κρηταιεῖς.

Κατὰ τὸν τρίτον καὶ μάλιστα τὸν δεύτερον π. Χ. αἰῶνα ὁσάκις πολέμιος ἐξωτερικὸς ἀπειλεῖ τὴν ἐλευθερίαν τῶν Κρητικῶν πόλεων, οἱ Κρητες παραιτοῦντες πρὸς καιρὸν τὰς αἰωνίους αὐτῶν ἔριδας ἐσχημάτιζον τὸν λεγόμενον **Συγκρητισμὸν** καὶ τὸ **Κοινοδίκιον** μὲ ἔδραν τὴν Κνωσόν. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους παρουσιάζοντο κατὰ τῶν ξένων ἠνωμένοι ὡς **Κρηταιεῖς**. Εἶχον συμβούλιον καὶ Κυβέρνησιν κοινήν, ἣτις ἐκαλεῖτο τὸ **Κοινὸν τῶν Κρητῶν** τὸ ὁποῖον ἔκοπτε καὶ ἴδιον νόμισμα. Ὁ συμφρονισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν ἦτο διαρκῆς· ἀφ' οὗ ὁ ἐξωτερικὸς κίνδυνος ἐξέλειπεν, ἢ ὁμοσπονδία ἐχαλαροῦτο, καὶ αἱ πόλεις ἤρχιζον καὶ πάλιν τὰς συνήθεις διενέξεις καὶ τοὺς παλαιοὺς ἀγῶνας.

Τὰς ἀδιαλείπτους αὐτὰς διαμάχας καὶ πολέμους τῶν πόλεων τῆς Κρήτης πρὸς ἀλλήλους μανθάνομεν ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐσώθησαν περιέχουσαι συνθήκας μεταξὺ τῶν πόλεων κατόπιν πολέμου γενομένας. Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ἀποτελοῦσι σήμερον τὴν κυριωτάτην πηγὴν τῆς ἄλλως συγκεχυμένης καὶ ἔλλιπεστάτης ἱστορίας τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς χρόνους, οἱ ὅποιοι προηγήθησαν τῆς Ρωμαϊκῆς κατακτήσεως τῆς νήσου.

10. Ἐριδες περὶ τοῦ Δικταίου Ἱεροῦ.

Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν μανθάνομεν τὰς ἔριδας καὶ τοὺς πολέμους οἱ ὅποιοι ἐγένοντο διὰ τὴν κατοχὴν καὶ προστασίαν

τοῦ Δικταίου Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν γειτονικῶν πόλεων τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Τὸ Ἱερόν, τοῦ ὁποίου τὰ λείψανα εὗρέθησαν νεωστὶ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Μινωικοῦ συνοικισμού Παλαικάστρου Σητείας, ἀνῆκεν ἀρχαιότεν εἰς τοὺς Ἰτανίους τὴν ἀνατολικωτάτην τῶν πόλεων τῆς Κρήτης. Οἱ κάτοικοι ὅμως τῆς Ἐτεοκρητικῆς Πραισοῦ καταστρέψαντες τὴν παρὰ τὸ Ἱερόν μικρὰν πόλιν τῶν Δραγμίων κατέλαβον τὴν χώραν αὐτῶν καὶ ἤγειραν ἀξιώσεις καὶ ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ, καὶ οἱ Ἰτανιοὶ ἀσθενέστεροι ὄντες ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν καὶ προστασίαν τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαίου τοῦ Φιλομήτορος, ὅστις καὶ ἔστειλε φρουρὰν εἰς Ἰτανον καὶ ἐπροστάτευσε τοὺς Ἰτανίους κατὰ τὸ 150 π. Χ. Οἱ Πραισῖοι ἐν τῷ μεταξύ εὗρισκοντο εἰς ἀγῶνας περὶ τῆς ἰδίας σωτηρίας πρὸς τοὺς ἰσχυροτέρους Ἱεραπυτνίους, τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦτο ὅτι ἡ Πραισὸς ἐκυριεύθη ὑπὸ τῶν Ἱεραπυτνίων καὶ κατεστράφη, περὶ τὸ 145 π. Χ., τὰς δὲ κτήσεις αὐτῶν κατέλαβον οἱ Ἱεραπυτνιοὶ. Ἀμέσως οὗτοι ὡς κληρονόμοι τῶν Πραισίων διετύπωσαν ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς προστασίας τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τινα καιρὸν φαίνεται ὅτι καὶ τὸ κατέλαβον. Ἀλλὰ τότε ἐμεσολάβησαν οἱ Ῥωμαῖοι καὶ ἀνέθηκαν τὴν διαιτησίαν εἰς τοὺς Μάγνητας τοὺς ἐπὶ Μαϊάνδρῳ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, οἱ ὅποιοι διὰ τῆς ἀποφάσεώς των ἀπέδωκαν τὸ Ἱερόν καὶ τὴν νῆσον Λεύκην εἰς τοὺς νομίμους κυρίους τοὺς Ἰτανίους μεταξύ τῶν ἐτῶν 138 — 132 π. Χ.

11. Νομοθεσία, πνευματικὴ ἀνάπτυξις, καλαὶ τέχναι, θρησκεία.

Ἡ Κρήτη καὶ ἡ Σπάρτη ἐφημίζοντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὡς αἱ μᾶλλον εὐνομούμεναι χώραι τῆς Ἑλλάδος. Θέλοντες νὰ ἐξάρωσι τὴν Κρητικὴν νομοθεσίαν ἔπλασαν ὅτι ὁ Μίνως φοιτῶν εἰς τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον ἐλάμβανε τοὺς νόμους παρὰ τοῦ Διός. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θαυμάζουσι καὶ ἐπαινοῦσι τὴν Κρητικὴν νομοθεσίαν. Καὶ τοὺς μὲν νόμους τοῦ Μίνως, ἥτοι τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς δὲν γνωρίζομεν, βεβαίως θὰ ἦσαν καλοί, ἀφ' οὗ δι' αὐτῶν ἐκυβερνήθη τόσον μακρὸν χρόνον Κράτος ἰσχυρόν.

Τῆς Κρητικῆς νομοθεσίας τῶν ἱστορικῶν χρόνων μᾶς διέσωσαν ἀρκετὰ δείγματα αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ μάλιστα ἡ πρὸ 25 ἐτῶν ἀνακαλυφθεῖσα Μεγάλῃ Ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος κατέχουσα τοῖχον κυκλικοῦ οἰκοδομήματος ἐν τῇ ἀγορᾷ τῆς πόλεως καὶ σωθεῖσα σχεδὸν ἀκεραία.

Ἡ Μ. Ἐπιγραφή προέρχεται ἐκ τοῦ τέλους τοῦ 6 ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5 αἰῶνος π. Χ. καὶ εἶναι σύνοψις νόμων τῆς πόλεως τοῦ κληρονομικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτικῆς δικονομίας τῶν Γορτυνίων. Ἀκόμη ἀρχαιότερα τεμάχια νομοθεσίας εὗρέθησαν ἐπὶ τῶν ξεστῶν λίθων τοῦ ναοῦ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος ἐν Γόρτυνι καὶ εἰς τὴν πόλιν Ἀξόν. Οἱ νόμοι αὐτοὶ εἶναι γραμμένοι εἰς τὸ ἀρχαῖκόν Κρητικὸν ἀλφάβητον βουτροφηδόν. Οἱ Κρήτες συνείθιζον νὰ χαράττωσι τοὺς νόμους ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν ναῶν καὶ ἄλλων δημοσίων οἰκοδομημάτων τῆς πόλεως ἐν τῇ ἀγορᾷ, ὥστε οἱ πολῖται νὰ τοὺς ἔχωσι καθ' ἐκάστην πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τοὺς γνωρίζωσιν. Εἴδομεν δὲ προηγουμένως εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν παιδῶν, ὅτι οἱ παῖδες ἐδιδάσκοντο εἰς στίχους τὴν νομοθεσίαν.

Τὸ Δωρικὸν πολίτευμα τῆς Κρήτης δὲν ἠνῶνει μεγάλην ἀνάπτυξιν πνευματικὴν τῶν πολιτῶν. Ἐξ ἄλλου ὁ πολυτάραχος βίος καὶ οἱ συνεχεῖς πόλεμοι τῶν Κρητικῶν πόλεων δὲν παρεῖχον κατάλληλον ἔδαφος πρὸς γένεσιν ὑψηλοτέρου πνευματικοῦ βίου καὶ καλλιέργειαν τῶν καλῶν τεχνῶν.

Ἐκ τῶν ἀνδρῶν, ὅσοι ἐφημίσθησαν ἐν Κρήτῃ ἐπὶ σοφίᾳ ἀναφέρομεν τὸν ἐκ Κνωσοῦ ἢ Φαιστοῦ θεοσοφιστὴν Ἐπιμενίδην. Τὰ κατ' αὐτὸν καλύπτονται ὑπὸ σκότους, εἶναι δὲ πασίγνωστος ὁ περὶ τοῦ μακροῦ αὐτοῦ ὕπνου μῦθος. Ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐθεωρεῖτο ὡς σοφὸς θεολόγος, καὶ διὰ τοῦτο ἀναφέρεται, ὅτι προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ Σόλωνος ἐκαθάρισε τὰς Ἀθήνας θρησκευτικῶς. Φαίνεται ὅτι ἐκανόνισε τὰ θρησκευτικὰ τῶν Κρητῶν κατὰ τρόπον θεοσεβῆ καὶ ἀποθανὸν ἠξιώθη θείων τιμῶν.

Διάσημοι ἐγένοντο καὶ δύο Κρήτες ποιηταὶ ὁ Θαλήτας καὶ ὁ Ριανός. Ὁ Θαλήτας ἦτο Γορτύνιος καὶ σύγχρονος τοῦ Λυκούργου μελοποιὸς καὶ νομοθετικὸς. Ἐποίησεν εἰς Κρητικούς ρυθμούς παιᾶνας καὶ ἐπιχωρίους ᾠδὰς, περὶ τῶν ὁποίων

οὐδεμίαν ιδέαν ἔχομεν σήμερον. Ἦτο ταῦτοχρόνως καὶ μουσικὸς ἔξοχος καὶ συντάξε τὰ ὑπορχήματα τῆς ἐνόπλου Κρητικῆς δορχήσεως τοῦ πυρριχίου χοροῦ.

Προσκληθεὶς καὶ οὗτος εἰς Σπάρτην ἀπήλλαξε τοῦ λοιμοῦ τὴν πόλιν.

Ὁ Ριανὸς ἦτο ἐκ τῆς πόλεως Βήνης (Βηναῖος), ἐποίησεν Ἡρακλειάδα καὶ ἔγραψεν ἱστορίαν τοῦ Μεσσηνιακοῦ πολέμου.

Ἄξιοι λόγου συγγραφεῖς ἦσαν καὶ ὁ Ξενίων καὶ ὁ Δοσίθεος καὶ ὁ Σωσικράτης γράψαντες Κρητικά, ἀλλὰ δυστυχῶς ἐλάχιστα χωρία αὐτῶν διέσωσαν ἄλλοι συγγραφεῖς.

Εἰς τὰς καλὰς τέχνας πλὴν τοῦ μυθικοῦ Δαιδάλου ἀναφέρονται διαπρέψαντες Κρητῆς τινες. Περίφημοι ἀγαματοποιοὶ ἀναφέρονται ὁ Δίπποιος, καὶ ὁ Σκύλλης, οἱ ἰδρύσαντες τὴν σχολὴν τῶν Δαιδαλιδῶν κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴν Ἑλλ. ἐποχὴν καὶ ἐργασθέντες ἰδίως εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὅπου μετέφερον τὸ ἐργαστήριόν των. Ὀλίγον νεώτεροι εἶναι ἄλλοι γλύπται ὁ Χειρῖσοφος καὶ ὁ Ἀριστοκλῆς. Ἀρχιτέκτονες δὲ διάσημοι Κρητῆς ἀναφέρονται ὁ Χερσίφρων καὶ Μεταγένης οἰκοδομήσαντες τὸν ναὸν τῆς Ἀρτέμιδος ἐν Ἐφέσῳ. Πάντες οὗτοι εἰργάσθησαν ἐκτὸς τῆς Κρήτης, ἴσως διότι ἡ πολιτικὴ κατάστασις ἐν τῇ νήσῳ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ὑποστήριξιν τῶν καλῶν τεχνῶν. Ἄλλ' ἐν ὅσῳ δὲν γίνωσι συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς τῆς Κρήτης πόλεις, αἱ γνώσεις μας περὶ τῶν καλῶν τεχνῶν τῆς Δωρικῆς Κρήτης θὰ εἶναι ὀλίγαι καὶ ἀτελεῖς.

Περὶ τῆς θρησκείας τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐποχὴν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἦτο ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ μάλιστα τῶν Δωριέων. Ἐξέχουσαν θέσιν κατέχει ἡ λατρεία τοῦ Δωρικοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνος, τοῦ ὁποίου ναοὶ εὐρίσκοντο εἰς τὰς πλείστας τῶν πόλεων τῆς Κρήτης. Περίφημον ἦτο τὸ Δελφίνιον τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ Πύθιον τῆς Γόρτυνος ἀνασκαφὴν πρὸ 25 περίπου ἐτῶν, ὅπου εὐρέθησαν καὶ ἀρχαϊκώταται ἑλλ. ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ λαξευμένα. Εἰκόνα τοῦ θεοῦ αὐτοῦ ἢ τὰ σύμβολά του βλέπομεν εἰς τὰ νομίσματα πολλῶν πόλεων τῆς Κρήτης.

Ἰδιάζουσα Κρητικὴ θεὰ ἦτο ἡ Βριτόμαρτις ἢ Δίκτυνα τῆς

Εἰκ. 10. — Ἄγαμα Κισάμου ἀρχαϊκῆς τέχνης.

ὁποίας Ἴερά ἀναφέρονται τὸ Δικτύνναιον εἰς τὸ ὁμώνυμον ὄρος τῆς δυτικῆς Κρήτης καὶ εἰς πολλὰς πόλεις τῆς νήσου. Ἦτο θεὰ ἐπιχωρία ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν Ἑλλ. Ἄρτεμιν, ἀλλὰ πολλάκις διακρινομένη αὐτῆς. Ἴσως ἡ λατρεία τῆς εἶναι λείψανον Μινωϊκῆς θεότητος.

12. Μεταβολὴ πολιτεύματος, Μισθοφόροι Κρηῖτες, ἠθικὴ κατάπτωσης.

Τὸ γνήσιον καὶ αὐστηρὸν Δωρικὸν πολίτευμα τῶν Κρητικῶν πόλεων ἐλειτούργησε φαίνεται καλῶς ἐπὶ αἰῶνας· κατόπιν ὁμως καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς δύο αἰῶνας πρὸ τῆς Ρωμ. κατακτήσεως ἕνεκα τῶν νέων τοῦ βίου συνθηκῶν καὶ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους Ἑλληνας καὶ τοὺς ξένους συχνῶν σχέσεων ἤρχισε νὰ μεταβάλλεται καὶ νὰ χάνη τὸν δωρικὸν του χαρακτήρα. Τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν περιοίκων κατ' ὀλίγον ἐλαττοῦται, καὶ μὲ τὸν καιρὸν ἐκλείπει, διότι οἱ περιοίκοι ἀποκτήσαντες πλοῦτον πολὺν διὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας ἐγένοντο ἰσχυρότεροι καὶ ἐξωμοιώθησαν πρὸς τοὺς Δωριεῖς. Οἱ νόμοι ἐν Κρήτῃ δὲν ἀπηγόρευον τὴν μεταβίβασιν τοῦ κλήρου, καὶ οὕτως ἐπεσφραύοντο μεγάλαι περιουσίαι εἰς τοὺς εὐπορωτέρους, ἐν ᾧ τοῦναντίον ἄλλοι ἐγίνοντο πτωχοί. Στάσεις καὶ διχόνοια ἦσαν συνήθεις κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην εἰς τὰς πόλεις. Τὸ αὐστηρὸν τοῦ ἀριστοκρατικοῦ πολιτεύματος ἐχαλαροῦτο σὺν τῷ χρόνῳ καὶ κατὰ τὸν δεῦτερον π. Χ. αἰῶνα τὰ πολιτεύματα τῶν Κρητικῶν πόλεων ἦσαν μᾶλλον δημοκρατικά, ἐλαττωθείσης τῆς δυνάμεως τῶν Κόσμων καὶ τῆς Γερουσίας, ἀξηθείσης δὲ τῆς δυνάμεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἐξετάζων τὰ πολιτεύματα τῶν Κρητῶν οὐδεμίαν εὔρισκε πλέον ὁμοιότητα πρὸς τὸ Σπαρτιατικόν.

Οὐχὶ μικρὸν συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ πολιτεύματος καὶ τὴν ἠθικὴν τῶν Κρητῶν ἀλλοίωσιν καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Κρητῶν ἀπὸ πολλοῦ ἀσκουμένη μισθοφορία ἐκτὸς τῆς Κρήτης ὡς ψιλῶν στρατιωτῶν τοξοτῶν καὶ σφενδονητῶν. Κρηῖτες μισθοφόροι ἀναφέρονται κατὰ τοὺς Μεσσηνιακοὺς πολέμους,

οὗτοι ὁμως πιθανώτερον ἦσαν ἐπίκουροι τῶν συγγενῶν Λακεδαιμονίων μᾶλλον ἢ μισθοφόροι. Ἀπὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ ὁμως πολέμου καὶ ἐξῆς τὸ πρᾶγμα ἦτο συνηθέστατον. Κῦρος ὁ νεώτερος στρατεύων κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ Ἀρταξέρξου εἶχε 200 τοξότας Κρηῖτας. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Κρηῖτες τοξόται ἐμάχοντο ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ κατ' αὐτοῦ. Ἀπὸ τότε οἱ ἐπὶ μισθῷ ψилоὶ Κρηῖτες οἱ ἀριστοὶ πάντων τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τέχνην, τὴν ἐμπειρίαν καὶ τοὺς πολεμικοὺς δόλους εὐρίσκονται πανταχοῦ, καὶ οὐχὶ σπανίως καὶ εἰς τὰ δύο ἀντιμαχόμενα στρατεύματα ἐμάχοντο Κρηῖτες πρὸς Κρηῖτας διὰ ξένην ὑπόθεσιν ἐπὶ χρήμασιν.

Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ μισθοφόρου συνοδευόμενον μὲ ἐνέδρας καὶ ληστείας καὶ ἀπάτας εἶναι φυσικὸν ὅτι ἐχαλάρωνε πᾶσαν ἠθικὴν ἀρχήν, καὶ οἱ Κρηῖτες πρὸ τῆς Ρωμ. κατακτήσεως εἶχον κακὴν φήμην παρὰ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησι (κρητίζειν).

Καὶ ὄχι μόνον οἱ ἰδιῶται, ἀλλὰ καὶ αἱ πόλεις προέβαινον ἐνίοτε εἰς πράξεις ἐπιμέμπτους. Οὕτως ἡ συμμαχία τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν τύραννον τῶν Λακεδαιμονίων Νάβιν κατὰ τὸ 204 ἐσχόπει τὴν ὑποστήριξιν τῆς πειρατείας τῆς ἀσκουμένης ὑπὸ τοῦ φαύλου ἐκείνου μονάρχου. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ρωμ. κατακτήσεως οἱ Κρηῖτες ἐβοήθησαν τοὺς φοβεροὺς Κίλικας πειρατὰς καὶ ἐχορήγησαν τοὺς λιμένας των ὡς ὀρμητήρια καὶ κρησφύγετα τῶν λυμεῶνων αὐτῶν. Χεῖριστον παράδειγμα ἠθικῆς ἐξαχρειώσεως ἀναφέρει ὁ Πολύβιος τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως Ἀπολλωνίας ὑπὸ τῶν Κυδωνιατῶν καλῶν αὐτὴν «ποίημα δεινὸν καὶ παράσπονδον». Ἐν ᾧ δηλ. αἱ δύο πόλεις εὐρίσκοντο ἐν εἰρήνῃ καὶ ὑπὸ σπονδᾶς αἴφνης οἱ Κυδωνιάται δολίως καὶ ἀπανθρώπως ἐπιτίθενται ἀπροόπτως κατὰ τῆς Ἀπολλωνίας καὶ καταστρέφουσιν αὐτὴν ἄρδην 170 π. Χ. Ἀλλὰ δὲν ἔλειπον καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς γενικῆς διάφθορᾶς καὶ καλὰ παραδείγματα χρηστότητος. Ἰδίως ἐνομίζοντο ὡς ἠθικῶς ἀμεμπτοὶ οἱ Λύκτιοι, ὁ δὲ Πολύβιος θανατίζει κατ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν τῆς ἐξαχρειώσεως τὴν γενναιοφροσύνην τοῦ Γορτυνίου νεανίσκου Ἀντιφάτα.

II. ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΙΣ

1. Ἐπεμβάσεις τῶν Ρωμαίων. — Στρατεία τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου.

Μόνη ἡ Κρήτη ὑπελείπετο κατὰ τὸν β' π. Χ. αἰῶνα διὰ τὴν συμπληρώσῃ ἡ Ρώμη τὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ νῆσος ἦτο διὰ τοὺς Ρωμαίους σημεῖον ἐπίκαιρον διὰ τὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κυριαρχίαν των. Ἐξ ἄλλου εἰς τοὺς διαφόρους πολέμους, τοὺς ὁποίους διεξήγαγον ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἀνατολῇ, εἶχον δοκιμάσει οὐχὶ εὐχαρίστως τὴν τέχνην καὶ τὴν γενναιότητα τῶν Κρητῶν τοξοτῶν μισθοφόρων, καὶ εἶχον συμφέρον εἰς τὸ ἐξῆς νὰ τοὺς ἔχωσι πολεμοῦντας ὑπὲρ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν ἀπησχολημένοι εἰς τοὺς μεγάλους πολέμους κατὰ τοῦ Περσέως, τοῦ Ἀντιόχου, τοῦ Μιθριδάτου ἀνέβαλλον τὴν κατάκτησιν τῆς Κρήτης γνωρίζοντες καλῶς καὶ τὴν δυσκολίαν τοῦ πράγματος. Προπαρεσκεύαζον ὅμως ἀπὸ πολλοῦ τὰ πράγματα κατὰ τὴν συνήθειάν των νὰ παρουσιάζωνται κατὰ πρῶτον μὲν ὡς ἐλευθερωταὶ καὶ ὡς ἀγαθοὶ καὶ ἀφιλοκερδεῖς διαιτηταί, ὕστερον αὐτόκλητοι μεσίται καὶ τέλος ὄχληροὶ ἀπαιτηταὶ καταφεύγοντες εἰς τὴν βίαν.

Προηγουμένως ἀναφέραμεν δις ἀνάμειξιν τῶν Ρωμαίων εἰς τὰ πράγματα τῆς Κρήτης. Κατὰ τὸ ἔτος 189 μετὰ τὸν πρὸς τὸν Ἀντίοχον πόλεμον ὁ Κόϊντος Φάβιος καταπλέει εἰς Κρήτην, καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὰς Κρητικὰς πόλεις νὰ ἀπολύσωσι τοὺς Ρωμαίους αἰχμαλώτους, οἱ ὁποῖοι ἐκρατοῦντο συλληφθέντες κατὰ τοὺς διαφόρους πολέμους, εἰς τοὺς ὁποίους ἐλάμβανον μέρος οἱ Κρητες μισθοφόροι. Ἡ ἀξίωσις δὲν εὔρεε καλὴν ὑποδοχὴν καὶ μόνον ἡ πόλις Γόρτυς, ἡ ὁποία καὶ κατόπιν διέκειτο φιλικῶς πρὸς τοὺς Ρωμαίους, συνεμορφώθη πρὸς τὴν ἀπαίτησιν. Ἄλλαι πρεσβεῖαι Ρωμαίων εἰς Κρήτην ἀναφέρονται κατὰ τὰ ἔτη 184 καὶ 174 π. Χ.

Κατὰ τὸν πρὸς τὸν Περσέα πόλεμον οἱ Ρωμαῖοι μέμφονται τοὺς Κρητας, ὅτι ἔστειλαν πολλοὺς μισθοφόρους εἰς τὸν

Περσέα, οἱ δὲ Κρητες διὰ πρεσβείας σταλείσης εἰς Ρώμην τῷ 170 δικαιολογοῦνται λέγοντες, ὅτι ἔστειλαν καὶ εἰς τοὺς Ρωμαίους τοὺς ζητηθέντας μισθοφόρους, ἀλλ' ἡ Σύγκλητος ἀπαντᾷ νὰ ἀνακαλέσωσι τοὺς μισθοφόρους τοῦ Περσέως.

Καὶ κατὰ τὸν πόλεμον πρὸς τὸν Μιθριδάτην οἱ Ρωμαῖοι εὐρίσκουσιν αἰτίαν κατὰ τῶν Κρητῶν, διότι ὁ στρατηγὸς αὐτοῦ Δορύλαος ἐστρατολόγησεν εἰς Κρήτην μισθοφόρους κατὰ τὸ 85 π. Χ.

Ἄλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπέσπευσε τὴν κατὰ τῆς Κρήτης ἐκστρατείαν τῶν Ρωμαίων ἦτο ἡ σκανδαλώδης ὑποστήριξις, τὴν ὁποίαν παρέσχον οἱ Κρητες εἰς τοὺς Κίλικας πειρατὰς, οἱ ὁποῖοι ἔκαμνον δεινὰς καταδρομὰς καθ' ὅλην τὴν Μεσόγειον καὶ ἔβλαπτον μάλιστα τοὺς Ρωμαίους, τῶν ὁποίων κατέστρεφον τὸ ἐμπόριον. Συνελάμβανον τὰ πλοῖα καὶ ἠχμαλώτιζον ἐπιφανεῖς Ρωμαίους καὶ ἐλάμβανον ἀδρὰ λύτρα καὶ ἠμπόδιζον τὴν μεταφορὰν τῶν γεννημάτων εἰς τὴν Ἰταλίαν, ἐξ οὗ ἡ Ρώμη ἠπειλεῖτο ὑπὸ λιμοῦ. Ὁ Μάρκος Ἀντώνιος εἰς τῶν ὑπάτων τῶν σταλέντων κατὰ τῶν Κιλικῶν στέλλει πρεσβεῖαν εἰς Κρήτην ἀπαιτῶν νὰ παραιτήσωσιν οἱ Κρητες τὴν μετὰ τῶν Κιλικῶν συμμαχίαν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ Κρητες δὲν συνεμορφώθησαν πρὸς τὴν ἀξίωσιν ταύτην, ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος νὰ τοὺς τιμωρήσῃ. Ἀλλὰ δὲν ὑπελόγησε καλῶς τὰ πράγματα, διότι ἐπέρχεται κατὰ τῆς Κρήτης φέρων εἰς τὰ πλοῖα του περισσοτέρας ἀλύσεις διὰ τὴν δεσμεύσῃ τοὺς Κρητας παρὰ ὄπλα διὰ τὴν νικῆσιν. Οἱ Κρητες ἐγκαίρως μαθόντες τὴν μελετωμένην ἐπιθεσὶν προετοιμάζουσι τὰ πλοῖα των, καὶ ἐπιτίθενται κατ' αὐτοῦ πρὶν φθάσῃ εἰς Κρήτην, καταναυμαχοῦσι τὰ ρωμαϊκὰ πλοῖα, συλλαμβάνουσι τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν καὶ διὰ τῶν ἀλύσεων δεσμεύουσι τοὺς πολυαρίθμους αἰχματῶτους καὶ τοὺς ἀπαγονίζουσι ἀπὸ τῶν κεραιῶν τῶν πλοίων των, καὶ ἔπειτα ἐπιστρέφουσι θριαμβεύοντες εἰς τοὺς λιμένας των. Ὁ Ἀντώνιος μόλις διαφυγὼν τὴν αἰχμαλωσίαν συνομολογεῖ συνθήκας πρὸς τοὺς Κρητας ἐπαισχύντους διὰ τὴν Ρώμην, καὶ ἐπιστρέφει εἰς Ρώμην ὅπου εἰρωνικῶς τῷ δίδεται ὁ τίτλος τοῦ Κρητικοῦ καὶ ἀποθνήσκει μικρὸν κατόπιν κατησχυμένος.

2. Ἐκστρατεία τοῦ Μετέλλου καὶ κατάκτησις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων.

Οἱ Ρωμαῖοι ἀνυροῦσι τὰς μετὰ τοῦ Ἀντωνίου συνθήκας τῶν Κρητῶν τὰς ἀτιμαζούσας τὸ Ρωμ. ὄνομα καὶ παρασκευάζονται σοβαρῶς νὰ τιμωρήσωσι τοὺς ἀτιμάτους νησιώτας. Οἱ Κρηῖτες πληροφορηθέντες τὰ σχεδιαζόμενα στέλλουσι τῷ 71 π.Χ. πρεσβείαν 30 ἐπιφανῶν Κρητῶν εἰς Ρώμην διὰ νὰ ἀποτρέψωσι τὸν κίνδυνον. Πρὶν παρουσιασθῶσιν εἰς τὴν Σύγκλητον, ἐπισκέπτονται ἰδιαίτερος τοὺς Συγκλητικούς, καὶ προσπαθοῦσι νὰ τοὺς ἐξευμενίσωσι διὰ παρακλήσεων καὶ ὑποσχέσεων. Πράγματι εἰς τὴν Σύγκλητον ἐφαίνετο ὅτι εὗρισκον καλὴν ὑποδοχὴν αἱ περὶ συμμαχίας καὶ φιλίας προτάσεις τῶν Κρητῶν, ὅτε ὁ συγκλητικὸς Λέντουλος Σπινθήρ διὰ λόγου σφοδροῦ ἐπιτίθεται κατ' αὐτῶν καὶ ἀναπτύσσει τὰς ἀδικίας τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν Ρωμαίων καὶ τὴν κατασχύνῃ τῶν ρωμ. ὄπλων ἐν Κρήτῃ, πείθει τὴν Σύγκλητον νὰ ἀπορρίψῃ τὰς προτάσεις τῶν πρέσβων, οἱ ὅποιοι ἐπιστρέφουσιν ἄπρακτοι εἰς Κρήτην.

Μετ' ὀλίγον οἱ Ρωμαῖοι διατυποῦσι τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης πρὸς τοὺς Κρηῖτας, οἱ ὅποιοι ἦσαν τῶντι φοβεροί, ἦτοι νὰ παραδώσωσιν οἱ Κρηῖτες πάντα τὰ πολεμικὰ πλοῖα τῶν εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ αὐτὰ τὰ τετράκωπα, νὰ δώσωσι 300 ὀμήρους τοὺς ἐπιφανεστάτους ἕξ ἐκάστης πόλεως, νὰ παραδώσωσι τοὺς στρατηγούς Λασθένη καὶ Πανάρη, οἱ ὅποιοι φαίνεται ἦσαν οἱ στρατηγοὶ εἰς τὴν κατὰ τοῦ Ἀντωνίου νίκην, καὶ νὰ πληρώσωσι 4000 τάλαντα εἰς τοὺς Ρωμ. ἦτοι 24 ἑκατομμύρια ἀρχαίων δραχμῶν, αἱ ὅποια ἀντιστοιχοῦν πρὸς 100 ἑκατομμυρια σημερινῶν. Ταυτοχρόνως γνωρίζοντες οἱ Ρωμαῖοι, ὅτι οἱ ὅροι αὐτοὶ δὲν θὰ ἐγίνοντο δεκτοί, παρεσκευάζον τὰ τῆς ἐκστρατείας, ἧς τὴν στρατηγίαν ἀνέθηκαν εἰς τὸν ὑπατον Κόϊντον Καϊκίλιον Μέτελλον.

Οἱ Κρηῖτες, ὡς ἦτο ἐπόμενονον, προετίμησαν τὸν ἔντιμον πόλεμον ἀπὸ τὴν αἰσχρὰν ὑποταγὴν μὲ ὅρους τόσον ἐξευτελιστικούς καὶ ἠτοιμάζοντο πρὸς ἄμυναν.

Ὁ Μέτελλος ἀποβιβάζει τῷ 69 π. Χ. τρεῖς λεγεῶνας παρὰ

τὴν Κυδωνίαν. Ἐκεῖ ἀντιπαρατάσσονται κατ' αὐτοῦ 24 χιλ. Κρηῖτες ὑπὸ τὸν Λασθένη καὶ Πανάρη καὶ πολεμοῦσι γενναίως, ἀλλὰ νικῶνται ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, καὶ ὁ μὲν Πανάρης εἰσηλθὲν εἰς τὴν Κυδωνίαν, ὅπου μετ' ὀλίγον πολιορκεῖται ὑπὸ τοῦ Μετέλλου καὶ παραδίδεται διὰ συνθήκης καὶ ἡ πόλις καὶ αὐτός, ὁ δὲ Λασθένης ἔρχεται εἰς Κνωσόν, ἵνα ἐξακολουθήσῃ τὸν ἀγῶνα. Ὁ Μέτελλος προχωρεῖ ὑποτάσσει τὰς Κρητικὰς πόλεις καὶ ἔλθων εἰς Κνωσὸν πολιορκεῖ αὐτήν. Ὁ Λασθένης βλέπων ἐπικειμένην τὴν ἄλωσιν καὶ τῆς πόλεως ταύτης συναθροίζει τοὺς θησαυροὺς τῆς πόλεως, τοὺς ὁποίους πυρπολεῖ καὶ διαφεύγει εἰς Ἱεράπυτναν, ἐν ᾧ ἡ Κνωσὸς περιέρχεται εἰς τὸν Μέτελλον. Ἡ Λύκτος καὶ ἔπειτα ἄλλαι πόλεις παραδίδονται, ἢ ἐκπορθοῦνται ὑπὸ τοῦ νικητοῦ, ὁ ὁποῖος εὗρισκων τόσον ἐπίμονον ἀντίστασιν παραδίδει τὸ πᾶν εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν σίδηρον, καὶ μετὰ πολλῆς σκληρότητος τιμωρεῖ τοὺς ἀνδισταμένους.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὁ Πομπήϊος εἶχε λάβει τὴν ἀρχιστρατηγίαν τοῦ κατὰ τῶν Κιλικίων πειρατῶν πολέμου. Οἱ Κρηῖτες γνωρίζοντες τὰς ἀντιζηλίας τῶν Ρωμαίων στρατηγῶν καὶ θέλοντες νὰ ἐπωφεληθῶσι κατὰ τὴν δεινὴν ταύτην περίστασιν στέλλουσι πρεσβείαν πρὸς αὐτὸν ζητοῦντες τὴν προστασίαν του καὶ προσφέροντες τὴν εἰς αὐτὸν ὑποταγὴν ἀντὶ τοῦ σκληροῦ Μετέλλου. Ὁ Πομπήϊος κολακευθεὶς ἐκ τῆς προτάσεως καὶ θέλων νὰ στερήσῃ τὸν ἀντίπαλον τὴν δόξαν τῆς ἀλώσεως τῆς Κρήτης δέχεται εὐμενῶς τοὺς Κρηῖτας πρέσβεις, καὶ στέλλει τὸν ὑποστράτηγόν του Ὀκτάβιον μὲ ἐπιστολὴν εἰς τὸν Μέτελλον νὰ ἀπέλθῃ τῆς νήσου, ἐπειδὴ οἱ Κρηῖτες ἐδήλωσαν ὑποταγὴν εἰς αὐτόν, καὶ σνάμα διαμηνύει εἰς τοὺς Κρηῖτας νὰ μὴ ὑπακούωσιν εἰς τὸν Μέτελλον ἀλλ' εἰς αὐτὸν ὄντα ἀρχιστράτηγον. Ὁ Μέτελλος ἐξοργίζεται καὶ μετὰ περισσοτέρας μανίας καὶ σκληρότητος ἐξακολουθεῖ τὴν καταπολέμησιν τῶν μὴ ὑποταχθέντων εἰσέτι, αἱ δὲ πόλεις καταστρέφονται καὶ ἐρημοῦνται. Ἡ Λάππα, ὅπου εὗρισκετο ὁ Ὀκτάβιος καὶ ὁ μετ' αὐτοῦ συναργῶν Σισέννας στρατηγὸς τῆς Ἑλλάδος, κυριεύεται ὑπὸ τοῦ Μετέλλου, καὶ ἀφίεται μὲν ἐλεύθερος ὁ Ὀκτάβιος καὶ ὁ Σισέν-

νας, ἀλλ' οἱ μετ' αὐτῶν εὐρισκόμενοι Κίλικες στρατιῶται φρονεῦνται πάντες.

Ὁ Ὀκτάβιος ἐκμανεῖς συναθροίζει Κρητας, Κίλικας πειρατὰς καὶ ἐνωθεὶς μετὰ τοῦ νέου στρατηγοῦ τῶν Κρητῶν Ἀριστίωνος, ὅστις εἶχε νικήσει μέρος τοῦ στρατοῦ τοῦ Μετέλλου διοικούμενον ὑπὸ τοῦ Λευκίου Βάσσου, πολεμοῦσι κατὰ τοῦ Μετέλλου παρὰ τὴν Ἰεράπυτναν, ἀλλὰ νικῶνται ὑπὸ τῶν λεγεῶνων τοῦ Μετέλλου, καὶ ὁ Ὀκτάβιος καταλείπει τὴν Κρήτην, ὁ δὲ Μέτελλος συμπληρώνει μετὰ τριετῆς ἀγῶνας τὴν κατάκτησιν ὅλης τῆς νήσου.

Ἐπιστρέψας ἔπειτα εἰς Ρώμην μετὰ πολλὴν ἀντίπραξιν τῶν φίλων τοῦ Πομπηίου κατάγει θριάμβον καὶ ἀποκαλεῖται δικαίως **Κρητικός**. Μόνον τοὺς δύο Κρητας στρατηγούς Λασθένη καὶ Πανάρη κατορθώνει ὁ Πομπηῖος ν' ἀπαλλάξῃ ἀπὸ τὸν ἐξευτελισμὸν τῆς περιαγωγῆς ἐν τῷ θριάμβῳ, ἰσχυρισθεὶς ὅτι αὐτοὶ εἶχον ὑποταχθῆ πρότερον εἰς αὐτόν.

3. Ἡ Κρήτη Ρωμαϊκὴ ἐπαρχία.—Χριστιανισμός.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Κρήτη, ἀφ' οὗ κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν καθήρτισε μέγα καὶ πολιτισμένον Κράτος τὸ Μινωϊκόν, καὶ ὕστερον ἔζησε χιλιετῆ περίου ἐλεύθερον ἑλληνικὸν βίον, ὑπέκυψε διὰ πρώτην φορὰν εἰς ξένον κατακτητὴν τὴν κοσμοκράτειραν Ρώμην, τελευταία αὐτὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ὅπως καὶ κατὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τῆς Ἑλλάδος ὑπεδουλώθη τελευταία.

Ἡ Κρήμη ἐγένετο Ρωμ. ἐπαρχία διοικουμένη ὑπὸ Ρωμαίου πραιτόρος ἢ ἀνθυπάτου ἐδρευόντος ἐν Γόρτυνι, ἡ ὁποία εὐνοηθεῖσα ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, διότι πάντοτε διέκειτο εὐνοϊκῶς πρὸς αὐτούς, καὶ κατὰ τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα φαίνεται ὅτι δὲν ἔλαβε μέρος κατ' αὐτῶν, ἐγένετο πρωτεύουσα τῆς Κρήτης, ἐν ᾧ ἡ Κνωσὸς πρωτοστατήσασα εἰς τὴν ἄμυναν κατὰ τοῦ κατακτητοῦ ὑπέστη μεγάλην φθορὰν καὶ ἐδέχθη ἀποικίαν Ρωμαίων.

Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Ρωμαίους ἡσύχασεν, ἔπαυσαν δὲ καὶ οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι μεταξὺ τῶν πόλεων. Οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τὴν συνήθειάν των ἀφήκαν εἰς τοὺς Κρητας εἰδὸς τι αὐτοδιοικη-

σεως ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ Ρωμαίου τοπάρχου. Πρὸς εὐχερεστέραν δὲ διεύθυνσιν τῶν κοινῶν πραγμάτων διετήρησαν τὸ Κοινὸν τῶν Κρητῶν διὰ τὰ κυβερνητὰ καὶ τὰ κόπτη μάλιστα καὶ χαλκοῦν νόμισμα.

Εἰς τοὺς ἐμφυλίους τῶν Ρωμαίων ἀγῶνας κατὰ τὸ τέλος τῆς Δημοκρατίας, ἦτοι μεταξὺ Καίσαρος καὶ Πομπηίου καὶ ὕστερον μεταξὺ Μάρκου Ἀντωνίου καὶ Ὀκταβίου ἡ Κρήτη ἠναγκάσθη νὰ λάβῃ μέρος, καὶ κατ' ἀτυχή σύμπτωσιν καὶ εἰς τὰς δύο περιστάσεις ἐδρόθη μὲ τὸ μέρος τοῦ ἠττηθέντος. Ἐκ τούτου ἐξημιώθη μὲν, ἀλλὰ δὲν ἔπαθε καὶ συμφορὰν τινα μεγαλυτέραν.

Ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου ἠνώθη ἡ Κρήτη μὲ τὴν Κυρήνην εἰς μίαν ἐπαρχίαν μὲ ἔδραν τὴν Γόρτυναν. Καὶ ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου καὶ τῆς μακρᾶς ἀδιαταράκτου εἰρήνης, τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ἡ Γόρτυς κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν κατάκτησιν αἰῶνας ἀνεπτύχθη εἰς μέγαν βαθμὸν, οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἠϋξήθησαν τεραστίως καὶ ἠϋπόρησαν πολὺ, μεγάλα δὲ μνημεῖα καὶ δημόσια ἔργα γιγαντιαία, ναοί, θέατρα, ἀμφιθέατρα, θέρμαι, ὑδραγωγεῖα, πληθὺς ἀνδριάντων κατεσκευάσθησαν, τῶν ὁποίων βλέπομεν καὶ σήμερον λείψανα ἐπιβλητικά, ὅσα εἰς οὐδεμίαν πόλιν ἄλλην τῆς Κρήτης, τὰ δὲ εἰρήνια αὐτῆς κατέχουσιν ἔκτασιν μεγάλην.

Ἐπὶ τῶν κατόπιν Αὐτοκρατόρων καὶ μάλιστα τῶν φιλελλήνων Τραϊανοῦ καὶ Ἀδριανοῦ ἡ Κρήτη εὐημερήθη, καὶ διὰ τοῦτο βλέπομεν πολλὰς πόλεις τῆς Κρήτης νὰ τιμῶσιν αὐτοὺς δι' ἀνδριάντων καὶ ἄλλων ἐνεπιγράφων μνημείων.

Μετὰ τὴν διαίρεσιν τοῦ Ρωμ. Κράτους εἰς Ἀνατολικὸν καὶ Δυτικὸν ἡ Κρήτη κατενεμήθη εἰς τὸ Ἀνατολικόν, καὶ οὕτως ἀπετέλεσεν εἰς τὸ ἐξῆς ἐπαρχίαν καὶ πιθανώτατα καὶ θέμα τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους.

Ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ἐκ τῶν πρώτων χωρῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις ἐγένετο δεκτὸς ὁ Χριστιανισμός, ὁ δὲ Ἀπόστολος Τίτος Κρητὴν τὴν καταγωγὴν κατέστη ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ὁ πρῶτος Ἐπίσκοπος Κρητῆς ἐν Γόρτυνι. Καὶ ἐνταῦθα ὁμοῦ οἱ λίτραι τῆς νέας θρησκείας ὑπέστησαν τοὺς γνωστούς διωγμούς,

καὶ οἱ Δέκα Μάρτυρες Κρήτες πάντες υπέστησαν τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ἐπὶ Δεκίου κατὰ τὸ 150 μ. Χ.

Ἡ νέα θρησκεία ἐπεκράτησε καὶ ἐν Κρήτῃ ὀριστικῶς, ὅτε ἐγένετο ἐπίσημος θρησκεία τοῦ Ρωμ. Κράτους ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Ἡ Κρήτη ἐγένετο Μητρόπολις με ἔδραν τὴν Γόρτυνα, ὅπου ἰδρῦθησαν Χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ δὴ ὁ μεγαλοπρεπὴς ναὸς εἰς τιμὴν τοῦ πρώτου Ἀποστόλου τῆς Κρήτης Τίτου, ὅπου κατετέθη τὸ λείψανόν του σωζόμενος ἐν μέρει καὶ μέχρι σήμερον (εἰκ. 16). Ἰδρῦθησαν ἀκόμη εἰς τὰς ἄλλας πόλεις Ἐπισκοπαὶ περὶ τὰς εἴκοσιν, διότι τόσαι φαίνεται πόλεις διετηροῦντο ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν.

Διὰ τὴν ἐντελῶς δευτερεύουσαν σημασίαν τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς Ρωμ. καὶ Βυζαντινοὺς χρόνους, αἱ περὶ αὐτῆς εἰδήσεις εἶναι γλισχρόταται. Τὴν γενικὴν τοῦ Ρωμ. Κράτους διὰ τῆς εἰσβολῆς ἰδίᾳ τῶν βορείων βαρβαρικῶν λαῶν παρακμὴν συνεμερίσθη καὶ ἡ Κρήτη, εἰς ἐπίμετρον δὲ καὶ σεισμοὶ φοβεροὶ καὶ καταστρεπτικοὶ κατέχωσαν πολλὰς πόλεις τῆς Κρήτης κατὰ τὸν τέταρτον μ. Χ. αἰῶνα ἐπὶ Οὐαλεντινιανοῦ καὶ Οὐάλεντος.

ΤΜΗΜΑ Γ'

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

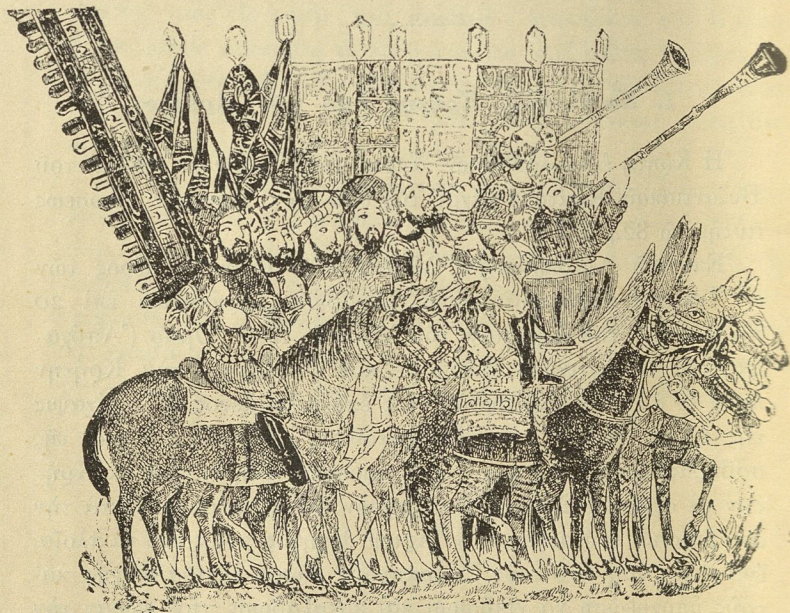
1. Κατάκτησις Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων.

Ἡ Κρήτη ἐξηκολούθησεν ἀποτελοῦσα ἐπαρχίαν (Θέμα) τοῦ Βυζαντιακοῦ Κράτους μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἀράβων ἀλώσεως αὐτῆς τῷ 824 μ. Χ.

Ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ μέρος τῶν ἐν Ἰσπανίᾳ ἀποκατεστημένων Ἀράβων Σαρακηνῶν ἐπὶ 20 πλοίων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἀμποῦ - Χαψ Ὀμάρ (Ἀπόχαψις τῶν Βυζαντινῶν) ἐπέδραμε καὶ ἐληλάτησε τὴν Κρήτην κατὰ τὸ 823. Τὸ ἀκόλουθον ἔτος ἐπωφελοῦμενος ὁ Ἀπόχαψις τῆς ἐν τῷ Βυζ. Κράτει ἐπικρατούσης ἀνωμαλίας ἕνεκα τῆς σοβαρᾶς ἀποστασίας τοῦ Θωμᾶ προσωρμίσθη ἐκ νέου εἰς Κρήτην με στρατὸν Σαρακηνῶν ἰσχυρὸν ἐπὶ 40 πλοίων. Μετὰ τὴν ἀποβίβασιν τοῦ στρατοῦ ὁ Ἀραψ ἀρχηγὸς πυρπολεῖ τὰ πλοῖα, ἵνα ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς πᾶσαν ἐλπίδα φυγῆς, καὶ τοὺς ὑποχρεώσῃ νὰ νικήσωσι καὶ καταλάβωσι τὴν χώραν τὴν «ρέουσαν μέλι καὶ γάλα» κατὰ τὴν ἔκφρασίν του. Οἱ Ἀραβες προεχώρησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου κυριεύοντες διὰ τῆς βίας ἢ καταλαμβάνοντες τὰς πόλεις τῆς Κρήτης, ὅσαι ἐσώζοντο ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Τὴν σοβαροτέραν ἀντίστασιν εὗρον, φαίνεται, εἰς τὴν πρωτεύουσαν Γόρτυνα, τὴν ὁποίαν ἐπολιόρησαν καὶ κυριεύσαντες αὐτὴν ἐφόνευσαν διὰ μαρτυρικοῦ θανάτου τὸν Μητροπολίτην Κρήτης Κύριλλον.

Οἱ Ἀραβες ἔκτισαν νέαν πρωτεύουσαν τὸν Χάνδακα (τὸ σημ. Ἡράκλειον) ὀνομάσαντες αὐτὴν οὕτως ἐκ τῆς τάφρου (Chandak), τὴν ὁποίαν ἔσκαψαν πέριξ τοῦ ἐκ χώματος χαρᾶκώματος, δι' οὗ περιέβαλον τὴν πόλιν.

Διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς νήσου καὶ τῆς γενομένης ἐν αὐτῇ καταστροφῆς καὶ καταδιώξεως τοῦ χριστ. στοιχείου ἐπῆλθε μεγάλη ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἐθνολογικὴ ἀλλοίωσις αὐτῆς. Ἄλλοι μὲν τῶν κατοίκων ἐφονεύθησαν κατὰ τὴν κατάκτησιν, ἄλλοι ἐσφάγησαν μὴ θέλοντες νὰ μεταβάλωσι θρήσκευμα, ἄλλοι ἐξισ-

Εἰκ. 11. — Ἀραβικὸς στρατός.

λαμίσθησαν καὶ ἀπώλεσαν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, καὶ οἱ ὀλίγοι ὑπολειφθέντες ἐγένοντο δοῦλοι τῶν νικητῶν ἢ καταδιωκόμενοι διαρκῶς κατέφευγον εἰς τὰ ἀπρόσιτα ὄρη καὶ τὰς φάραγγας.

2. Ἀπόπειραι τῶν Βυζαντινῶν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου.

Μετὰ τὴν κατάπαισιν τῆς ἀποστασίας τοῦ Θωμᾶ τὸ Βυζάντιον στέλλει στόλον καὶ στρατὸν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου τῷ 825 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Φωτεινοῦ καὶ τοῦ Δαμιανοῦ. Ἄλλ' ἢ

ἐπιχειρήσεις ἀπέτυχε καὶ ὁ μὲν Δαμιανὸς φονεύεται, ὁ δὲ Φωτεινὸς μόλις ἐσώθη καταστραφέντος τοῦ στρατοῦ.

Ἄλλη μεγάλη ἐκστρατεία γίνεται τῷ 826 ὑπὸ τὸν στρατηγὸν Καρτερόν ἄγοντα 70 διήρεις καὶ στρατὸν πολυάριθμον. Οὗτος ἀποβιβάζεται πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Χάνδακος καὶ συγκροτεῖ πεισματώδη μάχην πρὸς τοὺς Ἀραβας διαρκέσασαν καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ἀλλ' ἐπὶ τέλος οἱ Ἀραβες τρέπονται πρὸς τὴν πόλιν. Ὁ στρατὸς τοῦ Καρτεροῦ στρατοπεδεύει παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀμνισόν, ὅπου πρὸς πανηγυρισμὸν τῆς νίκης ἐπιδίδεται εἰς νυκτερινὴν κραιπάλην καὶ διασκέδασιν. Οἱ πλησίον εὐρισκόμενοι Ἀραβες πληροφορηθέντες τὸ πρᾶγμα ἐπιτίθενται διὰ νυκτὸς κατὰ τοῦ ἀφυλάκτου στρατοπέδου τῶν Βυζαντινῶν καὶ καταστρέφουσι τὸν στρατόν. Ὁ Καρτερός φεύγει ἐπὶ πλοίου, ἀλλὰ καταδιωχθεὶς ὑπὸ Ἀραβικῶν πλοίων συλλαμβάνεται παρὰ τὴν Κῶν καὶ θανατώνεται, ἀφήσας μόνον τὸ ὄνομά του εἰς τὸν ποταμὸν Ἀμνισόν, ὅστις καὶ μέχρι σήμερον λέγεται Καρτερός.

Ὀλίγον μετὰ ταῦτα ὁ στρατηγὸς Ὀροῦφας καταδιώκει μὲν καὶ περιορίζει τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης, ἀλλ' οὐδὲν ἐπραξε πρὸς ἀνάκτησιν αὐτῆς.

Ἄλλαι ἐκστρατεῖαι κατὰ τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης ἀποτυχοῦσαι ἀναφέρονται ἢ τοῦ 902 ὑπὸ τὸν Ἰμέριον καὶ ἡ μεγαλύτερα πασῶν ὑπὸ τὸν εὐνοῦχον Γογγύλην, ἀνίκανον καὶ ἀνόητον εὐνοούμενον τῆς Αὐλῆς (949 ἢ 956 μ. Χ.), ὅστις καὶ γίνεται αἰτία τῆς καταστροφῆς ὅλης τῆς λαμπρᾶς στρατιάς.

3. Ἡ Θεόλετος Κρήτη.

Διὰ τῶν ἀποτυχιῶν αὐτῶν τῶν Βυζαντινῶν ὄπλων πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου ἡ θέσις τῶν Ἀράβων ἐν τῇ Κρήτῃ στερεοῦται. Νέοι δὲ τυχοδιῶκται Σαρακηνοὶ προστίθενται εἰς τοὺς ἐν Κρήτῃ ὑπάρχοντας ἐρχόμενοι ἐκ τῶν Ἀραβικῶν Κρατῶν τῆς Ἰσπανίας, Συρίας καὶ Ἀφρικής, καὶ ἡ Κρήτη γίνεται τὸ φοβερὸν ὄρημηθριον τῶν Ἀράβων πειρατῶν τῶν λυμαιομένων τὰς νήσους καὶ τὰς παραλίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Καθ' ἕκαστον ἔτος ἡ Κρήτη ἔξεμει ἐκ τῶν λιμένων της τοὺς

πειρατικούς στόλους αποτελουμένους ἀπὸ πολυάριθμα μικρὰ καὶ ἐλαφρὰ σκάφη μὲ μαῦρα ἱστία, θαυμασίας ταχύτητος, τὰ ὁποῖα μεταβαίνουνσι πανταχοῦ πυρπολοῦντα παραλίας πόλεις, ἀπάγοντα ἢ φονεύοντα τοὺς ἐντρόμους κατοίκους, καὶ εἰς μίαν στιγμὴν ἔξαφανιζόμενα μὲ τὴν πλουσίαν λείαν καὶ τὸν νεαρὸν πληθυσμὸν τῆς πόλεως, διότι τοὺς γέροντας καὶ τοὺς ἀχρήστους ἐφόνευον, πρὶν τοὺς προφθάσῃ ὁ πάντοτε κατόπιν ἐρχόμενος Αὐτοκρατορικὸς στόλος. Ὁ Χάνδαξ γίνεται ἡ ἀγορὰ, ὅπου ἐκτὸς τῶν τειχῶν πωλοῦνται χιλιάδες νέων καὶ νεανίδων, ἔμποροι δὲ ἐκ Συρίας καὶ ἄλλων μερῶν τοῦ Μουσουλμανικοῦ κόσμου ἔρχονται ἐνταῦθα, ἵνα κάμωσι τὰς προμηθείας τῶν διὰ τὰ χαρέμια τῶν Ἡγεμόνων καὶ μεγιστάνων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου.

Ἡ Κρήτη, ἐπὶ 135 ἔτη, κατὰ τὰ ὁποῖα διήρκεσεν ἡ Ἀραβικὴ κατοχή, ὑπῆρξε τὸ διαρκὲς φόβητρον τῶν παραλίων καὶ τῶν νήσων, τὸ κάρφος τῆς Βυζαντ. Αὐτοκρατορίας, ἡ **βαρβαροτροφὸς χώρα** (ὡς τὴν καλεῖ Θεοδόσιος ὁ Διάκονος) ἡ κατηραμένη χώρα τῶν ἀπίστων, ἡ **Θεόλειτος Κρήτη** Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου.

4. Στρατεία εἰς Κρήτην Νικηφόρου τοῦ Φωκᾶ.

Ἐπὶ τοῦ Βασιλέως Ρωμανοῦ τοῦ Β' κατορθώθη ἐπὶ τέλους ἡ ἀνάκτησις τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν.

Ὁ πανίσχυρος καὶ δραστήριος πρωθυπουργὸς τοῦ Βασιλέως Ἰωσήφ Βρίγγας μὲ πολλὴν δυσκολίαν κατώρθωσε νὰ πείσῃ τὴν Σύγκλητον νὰ ψηφίσῃ τὴν ἐκστρατείαν ἕνεκα τῶν προηγουμένων ἀποτυχιῶν καὶ καταστροφῶν. Ἡ ἀρχηγία τῆς ἐκστρατείας ἀνετέθη εἰς τὸν διάσημον στρατηγὸν τῆς ἐποχῆς Νικηφόρον τὸν Φωκᾶν, Δομέστικον τῶν Σχολῶν τῆς Ἀνατολῆς ἦτοι ἀρχιστράτηγον τῶν Ἀνατολικῶν ταγματῶν. Ὁ Φωκᾶ εἶχεν ἀναδειχθῆ νικηφόρος κατὰ τοῦ τρομεροῦ Χαμδανίδου Σείφ-ελ-Δαουλῆ Ἐμίρου τοῦ Χαλεπίου καὶ κατὰ τῶν ἄλλων Σαρακηνῶν ἡγεμόνων τῆς Μοσούλης, Ταρσοῦ καὶ Τριπόλεως. Καταγόμενος ἐξ ἀρχαίου στρατιωτικοῦ οἴκου διαπρέψαντος εἰς τοὺς κατὰ τῶν Περσῶν καὶ Ἀράβων ἀγῶνας εὐρίσκετο τότε εἰ

τὴν ἀκμὴν τῆς δυνάμεώς του. Ἦτο γενναῖος καὶ γαλήνιος ἐν μέσῳ τῆς τρομερωτέρας συμπλοκῆς, ἐπίμονος εἰς τὸν σκοπὸν του, σιδηροῦς τὸ σῶμα, αὐστηρὸς καὶ ἀπλοῦς, ζῶν βίον σχεδὸν ἀσκητοῦ. Ἦτο στρατηγὸς εὐφυῆς, δραστήριος, ἀκαταπόνητος, γνωρίζων ὄχι μόνον νὰ διοργανώσῃ στρατὸν, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸν ἐνθουσιάσῃ καὶ τὸν ὀδηγήσῃ εἰς τὴν νίκην.

Ὁ Βρίγγας ἐχορήγησεν ἄφθονα τὰ μέσα εἰς τὸν Νικηφόρον διὰ τὴν ἐκστρατείαν. Κατηρτίσθη στρατὸς καὶ στόλος ἀντάξιος τοῦ μεγάλου ἔργου. Σπανίως οἱ κάτοικοι Κωνσταντινουπόλεως εἶδον λαμπρότερον στόλον καὶ στρατὸν.

Αἱ περιστάσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐγένετο ἡ ἐκστρατεία, ἦσαν εὐνοϊκαὶ διὰ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἀπὸ μέρους αὐτῶν μῖσος θανάσιμον καὶ φλογερὸς πόθος ἐκδικήσεως τόσων καταστροφῶν, μὲ στρατὸν καὶ στόλον πολυάριθμον καὶ ἄριστα κατηρτισμένον καὶ ὑπὸ ἱκανωτάτου στρατηγοῦ διοικούμενον, ἀφ' ἐτέρου πλήρης ἀναρχία εἰς τὸν Μουσουλμανικὸν κόσμον. Τὰ διάφορα Ἀραβικὰ κράτη ἢ ἐπολέμουν πρὸς ἄλληλα, ἢ ἐκυβερνῶντο ὑπὸ ἀνικάνων ἡγεμόνων, ὥστε δὲν ἐφαίνετο πιθανὸν ὅτι οἱ Ἀραβες τῆς Κρήτης θὰ ἐλάμβανον ἐπικουρίαν ἐξ αὐτῶν.

Ὁ στόλος ἀπετελεῖτο ἀπὸ 3300 πλοῖα, τῶν ὁποίων 2000 ἦσαν τὰ Χελάνδια ἦτοι πολεμικὰ πλοῖα μὲ δύο σειρὰς κωπῶν ἕκαστον καὶ πλήρωμα μέχρι 250 ἀνδρῶν ἕκαστον καὶ φέροντα πύργον ξύλινον τὸ Ξυλόκαστρον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐμάχοντο οἱ ἐν τῷ πλοίῳ, καὶ ἦσαν ἐφωδιασμένα μὲ τὸ λεγόμενον **Ἑλληνικὸν πῦρ**, τὸ μυστικὸν αὐτὸ ὄπλον τοῦ Βυζαντιακοῦ κράτους, τὸν τρομόν τῆς Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, τὸ ὁποῖον ἐξηκόντιζον διὰ σωλήνων (σιφώνων) καὶ ἐπυρπόλουν πλοῖα καὶ ἀνθρώπους. Χίλια πλοῖα ἦσαν **δρομῶνες**, ἦτοι μεγάλα πλοῖα μεταγωγικὰ ἔχοντα τὸν στρατὸν τῆς ξηρᾶς, τὸ πεζικὸν καὶ τὸ ἵππικὸν μετὰ τῶν ἵππων. Τριακόσια ἦσαν **καράβια**, ἦτοι φορητὰ πλοῖα, φέροντα τὰς τροφὰς, τὰς μηχανὰς καὶ τὰ ἄλλα χρειώδη. Διοικητῆς τοῦ στόλου ἦτο ὁ Μέγας Δρουγγάριος (Ναύαρχος) Μιχαήλ.

Ὁ στρατὸς τῆς ξηρᾶς ἦτο ἄριστα κατηρτισμένος. Ἀπετελεῖτο ἀπὸ τάγματα τῶν Εὐρωπ. θεμάτων τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τάγματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ μάλιστα Ἀρμε-

νιακά. Ὑπῆρχον πρὸς τούτοις ἐν τῷ στρατῷ οἱ ὑψηλοὶ καὶ ἀτρόμητοι βάρβαροι μισθοφόροι Ρῶς καὶ Βάραγγοι μὲ τὰς ρομφαίας των, Σλάβοι μισθοφόροι καὶ ἄλλοι ἐμπειροπόλεμοι βάρβαροι.

Ὁ στόλος ἐστάθμευσεν εἰς τὰ Φύγελα τῆς Μ. Ἀσίας ἀντικρὺ τῆς Σάμου. Ὁ Νικηφόρος ἔστειλε πλοία ὡς προσκόπους, τὰ ὁποῖα ἐξήτασαν τὴν βορείαν παραλίαν τῆς Κρήτης, καὶ συλλαβόντα αἰχμαλώτους τινὰς ἐπληροφορήθησαν τὸν φόβον τῶν Ἀράβων διὰ τὴν ἐπικειμένην ἐκστρατείαν. Μετὰ ταῦτα ὁλόκληρος ὁ στόλος ἐπλευσεν εἰς Κρήτην, καὶ οἱ δρόμωνες πλησιάσαντες εἰς τὴν ἀκτὴν ἠνοιξαν τὰς πλευρὰς καὶ διὰ κεκλιμένων ἐπιπέδων ἀπεβίβασαν τὸν στρατὸν τεταγμένον καὶ τοὺς ἵππεῖς ἐπὶ τῶν ἵππων. Οἱ Ἀραβες εἶχον καταλάβει τὰ πέριξ ὑψώματα καὶ μάτην προσεπάθησαν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν ἀπόβασιν, ἣτις φαίνεται ὅτι ἔγινεν οὐχὶ μακρὰν τοῦ Χάνδακος.

Ὁ Φωκᾶς ἀποβιβάσας τὸν στρατὸν τὸν διήρσεεν εἰς τρεῖς φάλαγγας καὶ τὸν ὠδήγησεν ἀμέσως κατὰ τῶν Ἀράβων, οἱ ὁποῖοι ταυτοχρόνως ὤρμησαν κατ' αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ὑψωμάτων, ἀλλ' ἀπεκρούσθησαν καὶ διεσκορπίσθησαν καταδιωκόμενοι.

Ὁ στόλος κατενεμήθη καὶ περιεπόλει μὴ τυχὸν ἔλθῃ ἐπικουρία τις εἰς τοὺς Ἀραβας διὰ θαλάσσης. Ὁ δὲ Νικηφόρος ὀδηγούμενος ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν αὐτομόλων στέλλει ἀποσπάσματα, δι' ὧν καταδιώκει τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἀραβας καὶ καταλαμβάνει διάφορα ἐπίκαιρα σημεῖα. Ἐν μόνον τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ ὑπὸ τὸν Παστίλαν περιπίπτει εἰς ἐνέδραν τῶν Ἀράβων καὶ κατακόπτεται.

5. Πολιορκία τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τοῦ Φωκᾶ καὶ ἄλωσις αὐτοῦ.

Ἐμίρης τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Φωκᾶ ἦτο ὁ γηραιὸς Ἀπτοῦλ Ἀζίζ Κοτορβῆς (Κουρούπης τῶν Βυζαντινῶν). Οἱ Ἀραβες καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ Νικηφόρου κατέφυγον οἱ πλεῖστοι μὲ τὰ γυναικόπαιδα εἰς Χάνδακα, τοῦ ὁποίου τὴν πολιορκίαν ἤρχισεν ὁ Νικηφόρος ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Ἡ πόλις ἦτο ὄχυρὰ περιβαλλομένη

ὑπὸ τείχους ὑψηλοῦ κατεσκευασμένου ἐκ πλίνθων ὠμῶν ἐντὸς τῶν ὁποίων χάριν συνοχῆς εἶχον ἀναμείξει τρίχας αἰγῶν καὶ χοίρων, καὶ περιεβάλλετο ὑπὸ βαθείας τάφρου. Οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς πόλεως καὶ πολυάριθμοι ἦσαν, καὶ ἠγωνίζοντο ἀπεγνωσμένως τὸν περὶ ζωῆς ἀγῶνα.

Ὁ Νικηφόρος διὰ νὰ προφυλάξῃ τὸ στρατόπεδον ἀπὸ αἰφνιδίων ἐξόδων τῶν πολιορκουμένων, κατεσκεύασε πρὸς τὸ μέρος τῆς πόλεως χαράκωμα καὶ τάφρον, καὶ οὕτως αἱ ἐπανειλημμένα ἔξοδοι τῶν Ἀράβων ἐκ τῆς πόλεως ἀποκρούονται διὰ τῶν μέτρων τοῦ προνοητικοῦ στρατηγοῦ.

Ἡ πολιορκία ἐξακολουθεῖ καθ' ὄλον τὸν βαρὺν χειμῶνα τοῦ ἔτους 960 — 961 καὶ μετ' ἴσου πείσματος ἐκατέρωθεν. Ἐν τῇ πόλει ἐπικρατεῖ πείνα, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ στρατοπέδῳ τοῦ Νικηφόρου ὑπῆρχεν ἔλλειψις τροφίμων, καὶ ἐξ ἄλλου ὁ χειμῶν ἦτο βαρὺς καὶ ἐξαιρετικῶς βροχερός, οἱ δὲ στρατιῶται ἐκακοπάθουν καὶ ἤρχισαν νὰ ψιθυρίζωσι τινες, ὅτι πρέπει νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν. Ἀλλ' ὁ στρατηγὸς διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος καὶ προτροπῶν συνεχράτει τὸν στρατὸν εἰς τὴν πειθαρχίαν, μετ' ὀλίγον δὲ ἄφθονος σίτος ἀπεστάλη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τῇ φροντίδι τοῦ Βοίγγα παρ' ὅλην τὴν γενικὴν τότε σιτοδείαν.

Οἱ Ἀραβες τῶν ἐπαρχιῶν ἴσως καὶ ἐπικουρία τις ἔξωθεν ἐλθοῦσα ἐκ τῆς Λιβυκῆς θαλάσσης συνεκεντρώθησαν περὶ τὰς 40 χιλ. καὶ συνεννοηθέντες μετὰ τῶν πολιορκουμένων ἐσχεδίασαν ταυτοχρόνως νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τοῦ Βυζαντι. στρατοπέδου ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν. Ὁ Νικηφόμος ὁμως πληροφορηθεὶς τὸ σχέδιον διὰ τῶν κατασκόπων, τοὺς ὁποίους εἶχεν ἐν τῇ πόλει καὶ ἐκτός, σπεύδει νὰ τὸ ματαιώσῃ. Μαθὼν ὅτι ἐπλησίαζον οἱ ἔξωθεν ἐπιτίθεται ἐν καιρῷ νυκτός, καὶ καταλαβὼν αὐτοὺς ἔξ ἀπροόπτου τοὺς κατασφάζει διὰ τῶν Ἀρμενικῶν του ταγματῶν, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τότε τὸ πολεμικώτερον στοιχεῖον τοῦ Βυζ. στρατοῦ. Συναθροίσας δὲ τὰς κεφαλὰς ἐνέπηξεν ἐπὶ ξύλων εἰς ἄλλεπαλλήλους γραμμὰς πρὸ τῆς πόλεως, οἱ δὲ ἐτοιμαζόμενοι πρὸς ἔξοδον Ἀραβες τῆς πόλεως νοήσαντες τὸ γινόμενον παραιτοῦνται τοῦ σχεδίου.

Ἡ ἀντίστασις τοῦ Χάνδακος ἐξηκολούθει ἰσχυρά. Αἱ ὑπὸ τοῦ Βυζ. στρατοῦ γινόμεναι ἔφοδοι ἀπεκρούοντο γενναίως ὑπὸ τῶν Ἀράβων. Ἄλλα καὶ ἔξοδος γενομένη ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν αὐτοῦ τοῦ γέροντος Κουρούπη ἀπέτυχεν οἰκτρῶς, διότι ὁ Νικηφόρος πληροφορημένος τὸ πρᾶγμα παρὰ τῶν ἐν τῇ πόλει κατασκόπων ἠτοίμασεν ἐνέδραν καὶ διέταξε τὸν στρατὸν του μετὰ βραχεῖαν ἀντίστασιν νὰ προσποιηθῶσι φυγὴν, καὶ οὕτως νὰ σύρῃσι τοὺς Ἀραβας μέχρι τῶν ἄλλων ἐνεδρευόντων στρατευμάτων. Τὸ σχέδιον ἐξετελέσθη, ὅπως ἤθελε, καὶ οἱ Ἀραβες καταδιώκοντες τοὺς φεύγοντας ἐνέπεσαν εἰς τέσσαρας ἀλλεπαλλήλους ἐνέδρας, ἣ ὑποχώρησις τῶν πλείστων ἀποκόπτεται, καὶ ὁ ἴδιος Νικηφόρος καταβάλλει γιγαντόσωμον Ἀραβα ὀρμήσαντα κατ' αὐτοῦ, ὁ δὲ Κουρούπη, ἀπὸ τοῦ πύργου ἐπὶ τοῦ τείχους ἀπὸ τοῦ ὀπίου διηύθυνε τὴν ἔξοδον, θεᾶται τὴν σφαιρὴν τοῦ στρατοῦ του.

Ἡ ὀριστικὴ καὶ τελεσφόρος ἔφοδος κατὰ τοῦ Χάνδακος γίνεται τῇ 7 Μαρτίου 961. Μέρος τοῦ τείχους φθείρεται διὰ τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν καὶ ὑπονομεύεται καὶ καταπεσὸν ἀφίνει μέγα ρῆγμα, διὰ τοῦ ὁποίου εἰσορᾷ ὁ στρατὸς τοῦ Νικηφόρου εἰς τὴν πόλιν· οἱ Ἀραβες ἀνθίστανται εἰς τὰς ὁδοὺς καὶ ἐντὸς τῶν οἰκιῶν, ἀλλὰ βαθμηδὸν καταβάλλονται ὑπὸ τῶν ἀγρίων ταγματῶν τοῦ Βυζαντινοῦ στρατοῦ καὶ σφαγῆ τρομερὰ χιλιάδων ἀνθρώπων ἄνευ διακρίσεως φύλου καὶ ἡλικίας ἀκολουθεῖ ἐπὶ πολὺν χρόνον, ἕως ὅτου ὁ Νικηφόρος εἰσελθὼν ὁ ἴδιος κατορθώνει μὲ πολλὴν δυσκολίαν νὰ σταματήσῃ τὸ κακόν. Ὁ γέρον Ἐμίρης καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἀνεμᾶς μετὰ τοῦ χαρεμίου αἰχμαλωτίζονται. Ἡ πόλις λεηλατεῖται, οἱ ἀπομείναντες αἰχμαλωτίζονται, ἅπειρα δὲ εἶναι τὰ λάφυρα τὰ ὁποῖα λαμβάνει ὁ στρατὸς καὶ ἀμέτρητοι οἱ θησαυροί, τοὺς ὁποῖους ὁ Νικηφόρος εὐρίσκει σωρευμένους ἐκ τῆς πολυχρονοῦ πειρατείας τῶν Ἀράβων τοῦ Χάνδακος.

Ἡ ἐκδίκησις τῶν Βυζαντινῶν διὰ τὰς ἀποτιχούσας πέντε ἐκστρατείας πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου καὶ τὰ βύσανα 135 ἐτῶν ἐκ τῶν Ἀράβων πειρατῶν ὑπῆρξε τρομερά. Ἀραβ ἱστορικὸς ὑπολογίζει εἰς 200 χιλ. τοὺς φονευθέντας καὶ σφαγέντας

κατὰ τὸν πόλεμον αὐτὸν καὶ ἄλλους τόσους τοὺς αἰχμαλωτισθέντας. Δὲν ἦτο ἀγὼν περὶ νίκης μετὰ τόσα παθήματα ἄλλ' ἀγὼν ἔξοντώσεως μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων.

6. Ἡ Κρῆτη Ἑλληνική.—Θρίαμβος Νικηφόρου.

Ὁ Νικηφόρος μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος τάχιστα συμπληροῖ τὸ ἔργον διὰ τῆς ὑποταγῆς ὀλοκλήρου τῆς νήσου καὶ ἀνευφημεῖται ὑπὸ τοῦ στρατοῦ **Καλλίνικος**. Διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος τὴν νήσον καταρρίπτει τὰ τεῖχη τοῦ Χάνδακος, ἵνα μὴ χρησιμεύσωσι πλέον καταλαμβανόμενα τυχὸν ὑπὸ νέων πειρατῶν, καὶ οἰκοδομεῖ εἰς λόφον ὄχυρον 3 ὥρας μακρὰν τοῦ Χάνδακος τὸ φρούριον Τέμενος (σήμερον Ρόκκα εἰς τὸ Κανὶ Καστέλλι), ὅπου τοποθετεῖ φρουράν, καὶ λαμβάνει τὰ κατάλληλα μέτρα διὰ νὰ καταστήσῃ τὴν Κρῆτην σκοπιὰν καὶ προπύργιον τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τῶν ἐπιθέσεων τῶν Ἀράβων τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς.

Ἐπειδὴ διὰ τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως καὶ τῶν ἐπὶ 135 ἔτη καταδιώξεων, σφαγῶν καὶ ἐξισλαμισμῶν ὁ Χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς νήσου εἶχε μείνει ἐλάχιστος, ἀναζωπυρεῖ αὐτὸν διὰ διαφόρων μέτρων. Μεταβάλλει τὰ Μουσουλμανικὰ τεμένη εἰς Ἐκκλησίας, κτίζει νέας, ἐκχριστιανίζει πολλοὺς Κρητας, οἱ ὁποῖοι εἶχον διὰ τῆς βίας ἐξισλαμισθεῖ, καὶ ἐγκαθιστᾷ ἐκ τῶν στρατευμάτων του ἣ φέρει ἔξωθεν Χριστιανούς ἀποίκους, εἰς τοὺς ὁποῖους διανέμει τὰς γαίας τῆς νήσου. Οἱ νέοι αὐτοὶ ἀποικοὶ ἦσαν μὲν Ἕλληνες κατὰ τὸ πλεῖστον. ἄλλ' ἦσαν καὶ Ἀρμένιοι καὶ Σλάβοι καὶ ἄλλοι βάρβαροι Χριστιανοί. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ ἐκ τῶν ἀποίκων αὐτῶν διετηρήθησαν τὰ ὀνόματα τῶν χωρίων τῆς Κρήτης, Ἀρμένιοι (ἐν Σητεῖα, Ρεδύμνη καὶ Ἀποκορώνῳ καὶ Ἀρμενοχωριῶ (ἐν Κισάμῳ) Σκλάβοι καὶ Σκλαβεροχωρί (ἐν Σητεῖα καὶ Πεδιάδι), Βαρβάροι καὶ Βαρβάρω καὶ Τσακῶνω καὶ ἄλλα. Σύμβουλον εἰς τὰ θρησκευτικὰ μέτρα ὁ Νικηφόρος εἶχε τὸν Ἀγ. Ἀθανάσιον τὸν ἰδρυτὴν τῆς μονῆς Λαύρας ἐν Ἀθῶν, ἐπιτήθειον δὲ κατηχητὴν τὸν ὄσιον Νίκωνα τὸν Μετανοεῖτε, ὁ ὁποῖος περιτρέχων τὴν νήσον

συμπληροῖ τὸν ἐκχριστιανισμόν αὐτῆς ἐπαναφέρον τοὺς ἐξ
 σλαμισθέντας Κρητῆς εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων.

Ὁ ἐνθουσιασμός ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τὴν περιφανή
 νίκην τῶν Βυζαντ. ὄπλων ἦτο ἀπερίγραπτος, ἡ δὲ δόξα τῶν
 Νικηφόρου ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον. Παρουσία τῶν Βασι
 λέων Ρωμανοῦ καὶ Θεοφανοῦς τελεῖται εὐχαριστήριος πανηγυ
 ρίς ἐν Ἁγίᾳ Σοφίᾳ. Ὁ Νικηφόρος ἐλθὼν ταχέως εἰς τὴν
 Βυζάντιον κατὰγει θρίαμβον. Ἄγει τὸν αἰχμαλωτισθέντα Ἐπι
 ρην μετὰ τοῦ υἱοῦ πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ Βασιλέως, ὅστις κατὰ
 τὴν συνήθειαν πατεῖ τὸν πόδα ἐπὶ τῶν ἐξυρισμένων κεφαλῶ
 των, καὶ ἄγονται οἱ ἐπίσημοι αἰχμάλωτοι καὶ ἄρματα φέρονται
 τρόπαια ὄπλων Ἀραβικῶν καὶ σημαίας, ἀκολουθοῦν δ' ἄμφω
 ξαι περιέχουσαι τὰ πλούτη καὶ τοὺς μυθώδεις θησαυρούς, τοὺς
 ὁποίους εὗρον εἰς Χάνδακα.

Χρησμός λαϊκὸς ἐκυκλεῖτο ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν Βυζαντίῳ
 ὅτι ὁ πορθητῆς τῆς Κρήτης θὰ κατελάμβανε καὶ τὸν θρόνον
 τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὁ χρησμός αὐτὸς ἐξεπληρώθη
 μετ' ὀλίγον γενομένου τοῦ Νικηφόρου Αὐτοκράτορος. Παρέ
 μοιοι λόγιον ἀκούεται καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ *Δευτερωμῆς*
τῆς Κρήτης παρμὸς τῆς Πόλις, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ λαὸς συν
 δέει τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς
 Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ λαϊκὰ λόγια ὑποδη
 λοῦσι τὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποίαν ὁ λαὸς πάντοτε ἀπέδιδε
 εἰς τὴν νῆσον τοῦ Μίνως.

Διὰ τῶν μέτρων τοῦ Νικηφόρου ὁ ἐκχριστιανισμός κατὰ
 ἐξελληνισμόν τῆς νήσου ὑπῆρξε πλήρης. Ἐκ τῆς Ἀραβικῆς κατα
 χῆς μόνον τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσας Χάνδαξ καὶ δύο ἢ τρεῖς
 ἄλλα τοπικὰ ὀνόματα ἔμειναν καὶ οὐδὲν πλέον. Ἡ γνώμη, ἡ
 νεώτεροί τινες εἶπον, ὅτι οἱ Γούρκοι τῆς Ἀμπαδιάς ἐν τῇ ἐπα
 χίᾳ Ἀμαρίῳ διακρινόμενοι τῶν ἄλλων Τουρκοκρητῶν κατὰ
 τὸ μικρὸν ἀνάστημα καὶ τὴν μελαψὴν χροιάν καὶ τὴν
 ὀμότητα εἶναι ἀπόγονοι τῶν Ἀράβων δὲν στηρίζεται οὐδα
 μού, καὶ οὐδεμία εἰδήσις ὑπάρχει, ὅτι κατὰ τὴν ἐπακολουθή
 σασαν Βυζαντιακὴν περίοδον καὶ τὴν ἐπὶ πέντε σχεδὸν αἰώνας
 Ἐνετοκρατίαν ἐσώζοντο Ἀραβες ἐν Κρήτῃ. Τούναντίον τοσοῦ

τον τέλειος ὑπῆρξεν ὁ ἐξελληνισμός τῆς νήσου καὶ τοσαύτη
 νέα ζωὴ ἀνέθαλεν ἐκ τῆς ἀναμείξεως τῶν Κρητῶν μετὰ τῶν
 ἄλλων ἀποίκων τοῦ Βυζαντίου, ὥστε εἰς τὰς ἐπομένας ἐποχὰς
 τὴν Ἐνετοκρατίαν καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν ἡ Κρήτη ἀνεδείχθη
 χώρα ἀκραιφνῶς ἑλληνική, καὶ ἐγένετο ὁ ἀκατάβλητος πρόμα
 χος τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, ἡ διεξαγαγοῦσα τοὺς ἐνδοξότερους
 καὶ ἐπιμονωτέρους ἀγῶνας ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τοῦ ἐθνι
 σμοῦ τῆς κατὰ Φράγκων καὶ Τούρκων.

7. Δευτέρα Βυζαντιακὴ περίοδος.—Τὰ 12 Ἀρχοντόπουλλα.

Διὰ τὴν δευτέραν Βυζαντιακὴν περίοδον τῆς Κρήτης ἀπὸ
 τοῦ 961-1204 δὲν ἔχομεν ἢ ἐλαχίστας εἰδήσεις. Ἡ Κρήτη
 κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν, ἀποτελοῦσα μίαν τῶν πολλῶν ἐπαρ
 χιῶν τοῦ Βυζαντ. Κράτους ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ Δουκῶς στελλομέ
 νου ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Θρησκευτικῶς ἀπετέλεσε πάλιν Μητρόπολιν τοῦ Πατριαρχι
 κοῦ Θρόνου μετ' ἔδραν οὐχὶ πλέον τὴν Γόρτυνα, ἥτις εἶχε κατα
 στραφῆ ὑπὸ τῶν Ἀράβων, ἀλλὰ τὸν Χάνδακα, ὅπου ἐκτίσθη
 νέα Μητρόπολις ἐπ' ὀνόματι πάλιν τοῦ Ἀποστόλου Τίτου, τὴν
 ὁποίαν διετήρησαν καὶ οἱ Ἐνετοὶ ὡς λατινικὴν Ἀρχιεπισκο
 πὴν, ἐπανίδρυσεν δὲ τὸ Πατριαρχεῖον καὶ τὰς παλαιὰς Ἐπι
 σκοπὰς τῆς πρώτης Βυζαντικῆς ἐποχῆς μετὰ τὰς ἀρχαίας ὀνομα
 σίας τῶν πόλεων, μολοντί αἱ πόλεις δὲν ὑπῆρχον πλέον (Κνω
 σοῦ, Ἀρκαδίας, Λάμπης, Χερρονήσου κτλ.).

Ὁ Χάνδαξ διετηρήθη καὶ ὡς πρωτεύουσα τῆς νήσου κατὰ
 τὴν περίοδον αὐτὴν, καὶ ἐνταῦθα φαίνεται ἡδρευεν ὁ ἐκ Κων
 σταντινουπόλεως στελλόμενος Δουξ. Τὸ Τέμενος τὸ ὁποῖον
 ἔκτισεν ὁ Νικηφόρος Φωκάς, ἔμεινεν, ὡς φαίνεται, μόνον στρα
 τιωτικὸν φρούριον.

Πολιτικὸν γεγονός ἐν Κρήτῃ καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν
 2 1/2 αἰῶνων τῆς δευτέρας Βυζαντ. περιόδου σοβαρὸν ἀναφέ
 ρεται μόνον ἢ κατὰ τὸ 1092 (ἢ κατ' ἄλλους τῷ 1182) γενο
 μένη ἐπανάστασις ἢ μᾶλλον ἀπόπειρα ἐπαναστάσεως ἐν Κρήτῃ
 καὶ Κύπρῳ τῇ ὑποκινήσει τοῦ Καρύτση καὶ Ραφομμάτη ἐπὶ
 Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ. Ἡ ἀλλῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως

ὅμως προέλαβε τὰ πράγματα διὰ ταχείας ἀποστολῆς στρατιωτικῶν δυνάμεων εἰς Κρήτην καὶ ἡ νῆσος ἀμαχητὶ ἠσίκησεν ἀμέσως. Τότε λέγεται ὅτι ἤλθον εἰς Κρήτην νέοι ἀποικοὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν 12 λεγομένων Ἀρχοντοπούλλων ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὅποιοι ἐγκαθιδρύθησαν ἐν Κρήτῃ, καὶ ὑπῆρξαν οἱ γενάρχοι τῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκῶν τῆς νήσου, τοὺς ὁποίους θὰ ἴδωμεν δρῶντας ἐπὶ Ἑνετοκρατίας, τῶν

Εἰκ. 12. — Κρῆς τοξότης τῶν μεσαιων. χρόνων.

Φωκάδων (ἐξ ὧν οἱ Καλλέργαι), τῶν Σκορδιλῶν, τῶν Μελισσηῶν, τῶν Βαρουχῶν, τῶν Μουσοῦρων, τῶν Βλαστῶν, τῶν Χορτατσῶν κ.λ.π.

Τὰ ἔγγραφα ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται αἱ εἰδήσεις αὐταὶ δὲν φαίνονται ἀψευδῆ πιδανῶς συνεπήχθησαν κατὰ νεωτέρους χρόνους, ἴσως ἐν μέρει ἐξ οἰκογενειακῶν παραδόσεων, ἵνα στηρίξωσιν ἀξιώσεις εὐγενοῦς καταγωγῆς καὶ οἰκογενειακῶν

προνομιῶν. Βέβαιοι εἶναι μόνον ὅτι κατὰ χρόνους ἀγνώστους τῆς περιόδου ταύτης ἐγκατεστάθησαν ἀποικοὶ ἐξ εὐγενῶν οἰκῶν τοῦ Βυζαντιακοῦ Κράτους, ἧ καὶ ἀνεδείχθησαν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν Κρητῶν, καὶ ὅτι τὰ γένη ταῦτα μετὰ τοῦ πλούτου καὶ τῆς εὐγενείας συνεκέντρωσαν καὶ δύναμιν ἀρκετὴν καὶ πολιτικὸν κύρος, καὶ κατὰ μικρὸν ἀπετέλεσαν τὴν τάξιν τῶν Ἀρχόντων καὶ ἴδρυσαν εἶδος φεουδαλισμοῦ. Τοῦτο θὰ συνέβη ἰδίᾳ κατὰ τὸν τελευταῖον πρὸ τῆς Ἑνετοκρατίας αἰῶνα, ὅτε οὐχὶ μόνον ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ καὶ πολλαχοῦ τοῦ Βυζαντ. Κράτους εἶχεν ἤδη εἰσαχθῆ ὁ φεουδαλισμός.

Αὐτοὶ ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχοντικὴν τάξιν, καὶ αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς κατὰ τῶν νέων κατακτητῶν Ἑνετῶν ἀντιδράσεως, τὴν ὁποίαν θὰ ἴδωμεν ἀμέσως.

ΤΜΗΜΑ Δ'

Ε Ν Ε Τ Ο Κ Ρ Α Τ Ι Α

I. ΕΝΕΤΟΙ ΚΑΙ ΓΕΝΟΑΤΑΙ

Κατὰ τὸ ἔτος 1204 οἱ Φράγκοι τῆς Δ' Σταυροφορίας κατέλυσαν τὸ Βυζαντ. Κράτος καὶ διεμοιράσθησαν τὰς χώρας του. Τὴν Κρήτην εἶχεν ὑποσχεθῆ ὁ κλονιζόμενος ἐν τῷ καταρρέοντι θρόνῳ του αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Ἀλέξιος ὁ Δ' εἰς τὸν Βονιφάκιον τὸν Μομφερρατικὸν κατὰ τὸ 1203, ἐπεκύρωσαν δὲ κατὰ τὴν διανομὴν καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ τῆς Σταυροφορίας. Μετ' ὀλίγους μῆνας ὁ Βονιφάκιος ἐκχωρεῖ διὰ συνθήκης τὴν νῆσον εἰς τοὺς Ἑνετοὺς λαβῶν καὶ χιλίας μάρκας ἀργυρᾶς (75 χιλ. δραχμῶν περίπου).

Οἱ Ἑνετοὶ εἶχον λάβει πλὴν τῆς Κρήτης τὰ $\frac{3}{8}$ τοῦ Βυζαντ. Κράτους καὶ ἦσαν ἀπησχολημένοι νὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν πλουσίαν κληρονομίαν. Ἡ ἀντίζηλος τῆς Ἑνετίας δημοκρατία τῆς Γενούης ἀποφασίζει νὰ προκαταλάβῃ τοὺς Ἑνετοὺς, καὶ στέλλει μὲ πλοῖα τὸν Ἐρρικὸν Πεσκατόρη, γνωστὸν ἀρχιεπιρατὴν, νὰ κυριεύσῃ τὴν νῆσον πρὸ τῶν Ἑνετῶν. Ὁ Πεσκατόρης πράγματι ἐπιτυγχάνει ἔρχεται εἰς Κρήτην κατὰ τὸ 1206 καὶ ἄνευ ἀντιστάσεως γίνεται κύριος τῆς νήσου, καὶ ἵνα στερεώσῃ τὴν ἐξουσίαν του κατὰ ἐπιθέσεως τῶν Ἑνετῶν, κίττει εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα τῆς νήσου 14 μικρὰ φρούρια καὶ καθιστᾷ φρουράς.

Οἱ Κρητῆς ἐκπεπληγμένοι ἐκ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς διὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ Βυζαντ. Κράτους οὔτε κατὰ τῶν Γενοατῶν ἀντέστησαν, οὔτε κατόπιν εἰς τὸν μεταξὺ τούτων καὶ τῶν Ἑνετῶν μακρὸν ἀγῶνα περὶ τῆς νήσου ἀνεμείχθησαν.

Οἱ Ἑνετοὶ μαθόντες τῶν ἀντιζήλων τὸ διάβημα ἔρχονται

καὶ αὐτοὶ ἀμέσως μὲ πλοῖα καὶ στρατόν, καὶ ἐπειδὴ ὁ Πεσκατόρης δὲν θέλει νὰ ἀφήσῃ τὴν νῆσον, ἀρχίζει πόλεμος μακροχρόνιος μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Γενοατῶν. Ὁ Πεσκατόρης λαμβάνει ἐπικουρίας ἐκ τῆς Γενούης καὶ ἐξακολουθεῖ τὸν ἀγῶνα, ἀλλ' ἐπὶ τέλους κατανικάται καὶ ἀναγκάζεται διὰ συνθήκης νὰ παραιτηθῆ τῆς νήσου καὶ ἀποχωρήσῃ, ἡ δὲ Κρήτη μένει ἀδιαφιλονεικῆτως εἰς τοὺς Ἑνετοὺς κατὰ τὸ 1210.

Διὰ τὴν Ἑνετίαν κράτος ναυτικὸν καὶ ἐμπορικὸν ἡ Κρήτη ἦτο χρησιμωτάτη καὶ ἔνεκα τῆς γεωγραφικῆς της θέσεως κειμένη εἰς τὸ μέσον τῆς ἐμπορικῆς ὁδοῦ ἀπὸ Ἰταλίας εἰς τὰ παράλια τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἔνεκα τῶν λιμένων της καὶ τῶν προϊόντων της. Οἱ Ἑνετοὶ διετήρησαν τὸν Χάνδακα ὡς πρωτεύουσαν τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης, ὡς ἔλεγον τὴν νέαν κτῆσιν, ὅπου ἤδρευεν ὁ ἐξ Ἑνετίας ἀποστελλόμενος Δουξ τῆς Κρήτης καὶ οἱ ἄλλοι ἀνώτεροι ὑπάλληλοι, διετήρησαν καὶ τὰ ὑπὸ τῶν Γενοατῶν κτισθέντα φρούρια καὶ ἔκτισαν αὐτοὶ καὶ ἄλλα, καὶ ἐγκατέστησαν εἰς αὐτὰ φρουράς ὑπὸ φρουράρχους τοὺς λεγομένους Καστελλάνους. Τὰ ὀνόματα τῶν μικρῶν αὐτῶν φρουριῶν ἀπετέλεσαν τὰς Καστελλανίας, ἧτοι ἐπαρχίας τῆς νήσου, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα καὶ μέχρι σήμερον διατηροῦνται, π. χ. Μεραμπέλλον, Μαλεβύζι, Μονοφάτσι, Καινούργιον, Πυργιώτισσα, Σέλινον κτλ.

Ἡ Ἑνετία καταλαβοῦσα τὴν νῆσον ἀνεγνώρισε τὴν Ὀρθόδοξον θρησκείαν τῶν Κρητῶν καὶ ἀφῆκεν ἀνενόητον τὸν κατώτερον κληρὸν καὶ τὰ Ἑλληνικὰ μοναστήρια μετὰ τῶν κτημάτων των ἄθικτα, ἀλλὰ κατ' ἀπαίτησιν τοῦ Πάπα ἐξεδίωξε τὸν Ἑλληνα Μητροπολίτην καὶ τοὺς Ἐπισκόπους, καὶ ἐγκατέστησεν εἰς τὰς ἰδίας Ἐπισκοπὰς Λατῖνον Ἀρχιεπίσκοπον καὶ Ἐπισκόπους.

Ἐκ τῆς στάσεως τὴν ὁποίαν ἔλαβε τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον τῆς νήσου κατὰ τῶν μέτρων τῶν νέων κυρίων ἐνόησεν ἡ Ἑνετία ἐνωρὶς, ὅτι θὰ εἶχε νὰ διεξαγάγῃ ἀγῶνας πεισματώδεις, καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργήσῃ στοιχεῖον ἐν αὐτῇ τῇ Κρήτῃ φιλίας διακειμένου, τὸ ὁποῖον νὰ τὴν βοηθῆ εἰς τὴν στερέωσιν τῆς ἀρχῆς ἐν τῇ νήσῳ. Πρὸς τοῦτο ἔστειλεν ἀποικίας Ἑνετῶν εἰς

Κρήτην κατὰ τὰ ἔτη 1212, 1222 καὶ 1252. Οἱ ἄποικοι αὐτῶν διαιρούμενοι εἰς εὐγενεῖς (Ἰππότας) καὶ δημοτικούς (πεζοὺς) ἐγκατεστάθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τῆς νήσου ὡς τιμαριούχοι λαβόντες παρὰ τῆς Κυβερνήσεως μεγάλα κτήματα καὶ Κρήτας ἀγρότας ὡς δουλοπαροίκους· ἔλαβον πρὸς τούτοις οἰκίαν εἰς Χάνδακα ἢ εἰς ἄλλην πόλιν τῆς Κρήτης, καὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνωσιν ἐτήσιον φόρον χρηματικὸν εἰς τὴν Κυβέρνησιν, καὶ νὰ παρέχωσι τὴν στρατιωτικὴν των συνδρομὴν ἐν καιρῷ ἀνάγκης.

II. ΑΙ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω μέτρων τῆς Ἑνετίας ἐβλάπτετο καιρίως τὸ ἑλληνικὸν τῆς νήσου στοιχεῖον καὶ μάλιστα τὰ ἀρχοντικά γένη, τὰ ὁποῖα ἔχανον τὰ κτήματά των καὶ τὰς προνομίας, ἀφ' οὗ ταῦτα ἐδίδοντο εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους. Διὰ τοῦτο ἀμέσως ἤρχισεν ἡ κατὰ τῶν ξένων ἀντίδρασις ἰσχυρὰ καὶ ἐπίμονος, καὶ ἐξηκολούθησε τοιαύτη ἐπὶ ἕνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὠμολήσαμεν προηγουμένως.

1. Ἐπανάστασις Ἀγιοστεφανιτῶν.

Πρώτη ἐπανάστασις ἀναφέρεται ἡ τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν ἢ Ἀργυροπούλλων κατὰ τὸ 1212. Οἱ ἐπαναστάται ἐκυρίευσαν τὰ φρουρία Μεραμπέλλον καὶ Σητεῖαν, ὃ δὲ Δουξ Τιεπόλος μὴ ἔχων ἀρκετὰς δυνάμεις ἐν τῇ νήσῳ διὰ νὰ καταβάλλῃ τοὺς ἐπαναστάτας προσκαλεῖ εἰς βοήθειαν τὸν Ἑνετὸν δεσπότην τῆς Νάξου Μάρκον Σανοῦδον. Μὲ τὴν βοήθειαν τούτου οἱ ἐπαναστάται νικῶνται· ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐπέρχεται διχόνοια μεταξὺ Σανοῦδου καὶ Τιεπόλου ἐν Χάνδακι, ὃ δὲ Σανοῦδος ὑποκινούμενος καὶ ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ Σκορδίλη καὶ συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν ἐντοπίων ἐγείρει ὀχλαγωγίαν ἐντὸς τῆς πρωτευούσης ὃ Σανοῦδος καὶ οἱ Κρήτες γίνονται κύριοι τῆς πόλεως, ὃ δὲ Δούξ Τιεπόλος κρυφίως καὶ γυναικεῖα ἐνδεδυμένος καταφεύγει

Ἡ παράδοσις τοῦ Χάνδακος συνεπλήρωσε τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάληψιν τῆς Κρήτης, διότι τὰ θαλάσσια φρούρια τὰ ὁποῖα διετήρησαν οἱ Ἑνετοί, οὐδεμίαν εἶχον πλέον σημασίαν διὰ τὴν Ἑνετίαν, καὶ ἀφ' οὗ οἱ Ἑνετοὶ ἔκαμον ἀποπειράς τινὰς ἐκεῖθεν μὴ ἐπιτυχούσας πρὸς ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ἐξεχωρήθησαν καὶ ταῦτα ἐπὶ τέλους διὰ συνθήκης εἰς τὴν Τουρκίαν κατὰ τὸ 1715. Χιλιάδες Κρητῶν μάλιστα οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων ἐξεπατρίσθησαν, καὶ κατέφυγον ἄλλοι μὲν εἰς Ἑπτάνησον καὶ ἄλλοι διεσκορπίσθησαν ἄλλαχού σύροντες μετ' ἑαυτῶν τὴν δυστυχίαν καὶ τὰ βάσανα τῆς ξένης γῆς. Ὁ ποιητὴς θρηνεῖ τὴν τύχην των ὡς ἑξῆς:

Ἄν μαζωκτοῦν οἱ Κρητικοὶ ὅλοι, δὲν εἶναι κρίνω
δέκα χιλιάδες ζωντανοὶ ποῦ τὸν καιρὸν ἐκεῖνο,
γιατὶ ἐσκοτώθηκασι, γιατί ἐσπλαβωθήκαν
στὲς χῶρες οἱ κακόντοι ἐδιαμοιραστήκαν,

κ' ἂν σμίξουν δὲν γνωρίζονται, μόνον ὁποῦ ρωτοῦσιν
«Ἀπὸ ποῖο τόπο, ξένε μου, εἶσαι;» μὰ δὲν μπορούσιν
ἄλλο νὰ συντυχαίνουσι μὰ «ἀπὸ τὴν Κρήτην» λέσι
κ' ὃ εἶς τὸ χέρι τάλλονου πιάνουσι καὶ κλαῖσι.

2. Διοικήσεις, φρουρά, φορολογία, θρησκεία, τυραννία, φρόνημα ἐθνικόν.

α'. Διοικήσεις.

Ἀφ' οὗ συνεπληρώθη ἡ κατοχὴ τῆς Κρήτης, οἱ Τούρκοι διήρθεσαν αὐτὴν εἰς τρεῖς διοικήσεις μὲ ἔδραν ἐκάστην τῶν τριῶν πόλεων τῆς Κρήτης, τὸν Χάνδακα (Μεγάλον Κάστρον), τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ Χανιά. Εἰς ἕκαστον τῶν τριῶν αὐτῶν τμημάτων διωρίζετο ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου εἰς Διοικητῆς (Πασᾶς), καὶ ἦσαν μὲν ἰσόβαθοι καὶ οἱ τρεῖς, ἀλλ' ὃ τοῦ Μ. Κάστρου ἐθεωρεῖτο ἀνώτερος ὡς ἀρχηγὸς τῶν ἐν τῇ νήσῳ στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ ὡς διορίζων αὐτὸς τοὺς φρουράρχους τῶν ἄλλων μικροτέρων φρουριῶν.

Μόνον τὰ Σφακιά ἔμειναν σχεδὸν ἀνεξάρτητα καὶ αὐτοδιοκούμενα καὶ μόνον τυπικῶς ἀναγνωρίζοντα τὴν κυριαρχίαν

τοῦ Σουλτάνου διὰ τῆς πληρωμῆς μικροῦ ἔτησίου δασμοῦ εἰς τὴν Βαλιδὲ Σουλτάναν (Βασιλομήτορα).

Ἐκαστος τῶν 3 Πασάδων συνεκρότει περὶ ἑαυτὸν Συμβούλιον ἅπαξ τῆς ἑβδομάδος συνεδριάζον καὶ ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ Καδῆ, τοῦ Μουφτῆ (δικαστῶν τοῦ Ἱεροῦ νόμου) καὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Γιανιτσάρων ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Διοικητοῦ. Τὸ συμβούλιον αὐτὸ ἐπεθεώρει πάσας τὰς ὑποβαλλομένας ὑποθέσεις, καὶ ἢ ἔλυνεν αὐτάς, ἢ παρέπεμπεν εἰς τοὺς ἰδιαίτους Τούρκους δικαστὰς τοὺς δικάζοντας κατὰ τὸ ἱερὸν Μουσουλμανικὸν δίκαιον.

β'. Φρουρά.

Πολυάριθμος ἦτο μάλιστα κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἡ Τουρκικὴ φρουρὰ τῆς Κρήτης ἕνεκα τοῦ ἐκ τῶν Ἑνετῶν φόβου, οἱ ὅποιοι κατέχοντες ἀκόμη τὰ τρία μικρὰ φρούρια εἶχον κάμει καὶ ἀποπείρας τινὰς ἀνακτήσεως τῆς νήσου, ἔχοντες προθύμους βοηθοὺς καὶ τοὺς Κρητὰς, ἕνεκα τῶν κακῶν, τὰ ὁποῖα ἔπασχον ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν ἀρχήν. Ἡ Τουρκικὴ φρουρὰ ἀπετελεῖτο ἀπὸ τάγματα ἀτάκτων καὶ δυσηγίων Γιανιτσάρων, οἱ ὅποιοι πολλάκις ἐνήργουν καὶ παρὰ τὰς διαταγὰς τῶν Πασάδων, καὶ ἐνίοτε ἀπῆτουν καὶ ἐξηνάγαζον τὴν ἀνάκλησίν των, ὅταν δὲν ἦσαν ἀρεστοὶ εἰς αὐτούς. Ἐλεῖτα ἦσαν τὰ τάγματα τῶν Γερλήδων (ἐντοπίων), οἱ ὅποιοι ἐφύλαττον τοὺς ἐξωτερικοὺς προμαχῶνας τῶν φρουρίων. Ὑπῆρχον πρὸς τούτους καὶ οἱ πυροβοληταί.

Κατὰ τὸ 1692 ὑφισταμένου πολέμου μεταξὺ Ἑνετίας καὶ Τουρκίας ὁ ναύαρχος τῶν Ἑνετῶν Μοκενῖγος ἀποβιβάσει στρατὸν καὶ προσκαλεῖ τοὺς Κρητὰς εἰς ἐπανάστασιν. Καὶ πράγματι πολλοὶ καὶ μάλιστα Σφακιανοὶ ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν Ἰωάννην Μαχαιριώτην ἔρχονται πρὸς βοήθειαν τῶν Ἑνετῶν. Πολιορκουσι καὶ κυριεύουσι τὸ Καστέλλιον Κισάμου καὶ μετὰ ταῦτα πολιορκουσι καὶ τὰ Χανιά. Ἄλλ' ἐν ᾧ ἐπιτυχῶς διεξήγετο ἡ πολιορκία, ὁ Μοκενῖγος μεταβαλὼν σχέδιον ἐπιβιβάζει τὸν στρατὸν του εἰς τὰ πλοῖα καὶ ἀναχωρεῖ ἐκ Κρήτης παραλαβὼν καὶ 2 χιλ. Κρητὰς πρὸς ἀναπλήρωσιν τῶν ζημιῶν του. Οἱ Κρη-

τες ἐγκατελείφθησαν εἰς τὴν ἐκδίκησιν τῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι καὶ ἐθανάτωσαν ὅλους τοὺς ὑπόπτους, ἐν ᾧ ἄλλοι ἐτράπησαν εἰς ἀρματολικὸν βίον.

γ'. Φορολογία.

Ἡ γῆ τῆς Κρήτης διενεμήθη εἰς τοὺς κατακτητὰς. Τὰ μὲν δημόσια κτήματα ἀπετέλεσαν τὰ βασιλικὰ κτήματα, τὰ δὲ εἰς τὴν κατοχὴν ἰδιωτῶν διενεμήθησαν εἰς μεγάλα τιμάρια εἰς τοὺς Πασάδες καὶ τοὺς Βέηδες τοὺς λαβόντας μέρος εἰς τὴν κατάκτησιν, ἢ μικρότερα τιμάρια (μουκατᾶδες) δοθέντα εἰς τοὺς ὑποδεστέρους Ἀγαῖδες καὶ ἀξιωματικούς, ἄλλα δὲ ὠρίσθησαν πρὸς συντήρησιν Τεμενῶν ἢ κοινωφελῶν ἔργων (Βακούφια). Οἱ πρῶν χριστιανοὶ ἰδιοκτῆται διετηρήθησαν ὡς δουλοπάροικοι τῶν τιμαρίων καλλιεργηταὶ πληρώνοντες κατ' ἀρχὰς τὸ $\frac{1}{5}$ καὶ ὕστερον τὸ $\frac{1}{7}$ τῶν εἰσοδημάτων εἰς τοὺς τιμαριούχους. Ὁ τιμαριούχος Ἀγαῖς ἀγοράζων τὸ τιμᾶριον παρὰ τοῦ δημοσίου καὶ πληρώνων τοὺς φόρους ὄφειλε μὲν νὰ λαμβάνη παρὰ τοῦ καλλιεργητοῦ τὸ $\frac{1}{7}$, ἀλλ' ἐννοεῖται, ὅτι εἶχεν ὅλην τὴν ἀδειαν νὰ καταπιέζη τὸν ἀγρότην καὶ νὰ λαμβάνη πολὺ περισσότερα τοῦ νομίμου. Τὸ τιμαριωτικὸν αὐτὸ σύστημα διετηρήθη ἐπὶ πολὺν χρόνον, ἡμῶν δὲ αἱ ἀπὸ τοῦ 1821 καὶ ἑξῆς ἐπαναστάσεις τὸ ἐτροποποίησαν, ἕως ὅτου ἡ Βουλὴ τῆς αὐτοδιοικουμένης νήσου τὸ κατήργησαν ὀλοτελῶς πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων. Ἰδιαίτερος οἱ χριστιανοὶ Κρητῆς, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ῥαγιαῖδες ἐπλήρωνον τὸν κεφαλικὸν λεγόμενον φόρον

δ'. Θρησκεία.

Τὸ Πατριαρχεῖον μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Ἑνετῶν ἐκ Κρήτης ἀνεσύστησε τὰς πρότερον ὑπαρχούσας Ἐπισκοπὰς ἐν τῇ νήσῳ καὶ τὴν Μητρόπολιν μὲ ἔδραν τὸ Μ. Κάστρον. Ἐπανέφερε πάλιν τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῶν Ἐπισκοπῶν ἐκ τῶν κατὰ τὴν πρώτην χριστιανικὴν ἐποχὴν ὑπαρχουσῶν εἰσέτι πόλεων τῆς Κρήτης (Κνωσοῦ, Ἀρκαδίας, Χερρονήσου, Λάμπης, Κισάμου κλπ.) μολονότι οὐδὲ ἕγχοις τῶν πόλεων αὐτῶν ὑπῆρχε, οἱ δὲ

Ἐπίσκοποι συνήθως διέμενον εἰς τὰ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις μοναστήρια. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἡ χριστιανικὴ θρησκεία κατεδιώχθη ἀπηνῶς. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων Ἐκκλησιῶν, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τὰς πόλεις (π. χ. ἐν Χάνδακι Ὁρθόδοξοι 125 καὶ Λατινικαὶ περὶ τὰς 25) αἱ μὲν μεγαλοπρεπέστεραι μετετράπησαν εἰς Τζαμιά, αἱ δὲ ἄλλαι εἰς ἀποθήκας ἢ σταύλους τῶν Τούρκων ἢ λουτρά. Μόλις εἰς ἐκάστην τῶν τριῶν πόλεων τῆς Κρήτης ἐπετράπη νὰ ἔχωσιν οἱ Χριστιανοὶ μικρὸν ναῖσκον. Εἰς τὸ Μ. Κάστρον ὁ Μητροπολίτης τῆς Κρήτης καὶ οἱ ἄλλοι Χριστιανοὶ ἐπὶ πολὺν καιρὸν ἐκκλησιάζοντο μετὰ τρόπον εἰς τὸ μικρὸν Σιναιτικὸν μετόχιον τοῦ Ἁγ. Ματθαίου, τὸ ὁποῖον εἶχε κατορθώσει ὁ Νικουσίος νὰ ἀφελῆ εἰς τοὺς Σιναΐτας μοναχοὺς ἀντὶ τοῦ μεγαλοπρεποῦς μετοχίου τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης, τὸ ὁποῖον μετεβλήθη εἰς Τζαμίον. Οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν κατεβιβάσθησαν κατὰ διαταγὴν τῶν Τούρκων, αἱ ἱεροτελεστία ἐγίνοντο ἐν κρυπτῷ, ἵνα μὴ ἐνοχλῶσι ἢ διεγείρωσι τὴν προσοχὴν τῶν δεσποτῶν. Ὁ ἐξισλαμισμὸς τῶν Χριστιανῶν ἐνηργεῖτο ἄνευ οὐδενὸς περιορισμοῦ μετὰ πίεσεων καὶ βασάνων.

ε'. *Τυραννία.*

Οἱ Χριστιανοὶ Κρήτες ὑφίσταντο πᾶν εἶδος ἐξευτελισμοῦ καὶ ὕβρεως. Αἱ γυναῖκες καὶ αἱ θυγατέρες αὐτῶν ἔπρεπε νὰ κρύπτονται διαρκῶς, διότι ἄλλως ἠρπάζοντο ἢ ὑβρίζοντο ἀτιμωρητεῖ, οἱ ἄνδρες ὑπεβάλλοντο ὑπὸ τοῦ τυχόντος Ἀγᾶ ἢ Γιαντισάρου εἰς ἀγχαρείαν καὶ παντὸς εἶδους βίαν. Τὰ ὑπάρχοντα τῶν Χριστιανῶν διηρπάζοντο ἀναφανδόν, καὶ ὁ βίος ἐν γένει τῶν Χριστιανῶν ἦτο πλήρης βασάνων, φόβου καὶ ὄνειδους. Πλεῖστοι τῶν Χριστιανῶν ἀπελπισθέντες ἠσπάζοντο τὸ Μουσουλμανικὸν θρήσκευμα, ἢ προσεποιούντο τοῦλάχιστον ἐν τῷ φανερῷ τοὺς Μουσουλμάνους, ἰδιαίτερος δὲ καὶ ἀναμεταξύ των ἐξηκολούθουν κρυφίως τὰ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας βαπτίζοντες τὰ τέκνα των, καὶ τελοῦντες τὰ λοιπὰ ἔθιμα τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας, συνάπτοντες ἀναμεταξύ των γάμους. Τοιοῦτοι π. χ. ἦσαν οἱ πλούσιοι καὶ ἰσχυροὶ Κουρμούληδες

τῆς Μεσαρᾶς, οἱ ὁποῖοι ἐφανερῶθησαν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καὶ πολλὰς παρέσχον ὑπηρεσίας εἰς τοὺς πιεζομένους Χριστιανούς καὶ κατοπιν κατὰ τὸν ἀγῶνα. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξισλαμισθέντων Χριστιανῶν ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετηρίδων ἦτο μέγας, περιγηγητῆς δὲ ἐλθὼν εἰς Κρήτην 30 ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Χάνδακος, ἀναφέρει ὅτι 60 χιλ. Χριστιανῶν εἶχον ἐξισλαμισθῆ διὰ νὰ ἀποφύγωσι τὴν τυραννίαν. Ἡ παράδοσις ἀναφέρει, ὅτι ὀλόκληρα χωρία μετὰ τοῦ ἱερέως ἐγένοντο διὰ μιᾶς τουρκικὰ ἐν Μονοφατοῖφ καὶ Σελίμφ. Οὕτω ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς ἠῤῥξησε σημαντικῶς καὶ κατὰ τρόπον ἐπικίνδυνον διὰ τοὺς χριστιανούς, ἀνεκόπη δὲ μόνον κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 21, ἣτις ἀνεξωγόνησε τὸ ἐθνικὸν αἷσθημα. Ἐκ τῶν ἀρνησθησάντων αὐτῶν Κρητῶν κατάγονται οἱ σημερινοὶ Τουρκοκρήτες, ὅπως ἄλλως φανερώνει ἡ κατασκευὴ τοῦ σώματός των, ἡ φυσιογνωμία, τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα, καὶ μάλιστα ἡ γλῶσσα των ἣτις εἶναι πάντοτε ἑλληνικὴ. Διότι καὶ οἱ ὀλίγοι πραγματικοὶ Τοῦρκοι οἱ ἐγκατασταθέντες ἐν Κρήτῃ μετὰ τὴν ἄλωσιν λαβόντες οἱ πλεῖστοι γυναῖκας Κρήσας καὶ ἀνατρεφόμενοι καθημερινῶς ἐν μέσῳ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἀφῆκαν ἀπογόνους ἑλληνοφώνους.

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 21 ὁ τουρκικὸς πληθυσμὸς τῆς νήσου μικρὸν ὑπελείπετο τοῦ χριστιανικοῦ, ἀλλὰ κατοπιν καὶ ἔνεκα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ βίου καὶ τῆς ἐργατικότητος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν σταθερῶς αὐξάνει μ' ὅλας τὰς ἐπαναστάσεις καὶ τὰς μεταναστεύσεις αὐτῶν. Κατὰ τὴν τελευταίαν ἐπανάστασιν τοῦ 1896-1897 οἱ Τοῦρκοι μόλις ἦσαν τὸ $\frac{1}{4}$ καὶ σήμερον μετὰ τὴν μετανάστευσιν τοῦ ἡμίσεος περίπου τουρκικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι περίπου τὸ $\frac{1}{10}$ τῶν χριστιανῶν.

Ἡ Κρήτη εὐρισκομένη ὑπὸ τοιαύτην σκληρὰν δουλείαν, κατέπεσεν εἰς μεγάλην ἀθλιότητα. Ἡ γεωργία παρημελήθη, οἱ κάτοικοι φεύγοντες τὰ βάσανα καὶ τὰς κακώσεις κατέφευγον εἰς τὰ ὑψηλὰ χωρία καὶ τὰ βουνά, ἐμπόριον σχεδὸν δὲν ἐνηργεῖτο, δημόσια ἔργα ἐγίνοντο μόνον δι' ἀγχαρείας τῶν χριστιανῶν, ὅσα ἦσαν ἀναγκαῖα εἰς τοὺς Ἀγαῆδες διὰ νὰ μετα-

βαίνωσιν εἰς τὰ χωρία καὶ τὰ κτήματά των, πᾶσα πνευματικὴ ζωὴ ἐξέλιπε, καὶ ὁ λαὸς ἐβυθίσθη εἰς τὴν ἐσχάτην ἀμάθειαν καὶ ἀγροικίαν. Μόλις εἰς τὰ ἐξοχικὰ μοναστήρια ἐδιδάσκοντο ὀλίγα γράμματα (τὰ κολλυβογράμματα) διὰ τὴν τέλεσιν τῶν τύπων τῆς λατρείας, καὶ αὐτὸς ὁ κληρὸς εὐρίσκετο εἰς τὴν αὐτὴν ἀμάθειαν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ λαός. Πλὴν ὀλίγων πλοιαρίων τῶν Σφακιανῶν ναυτιλία δὲν ὑπῆρχεν, ἡ δὲ ἀρχαία παροιμία «ὁ Κρῆς ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν» νοουμένη τότε ἀντιστρόφως ἐπληθήθεισεν ἐπὶ Τουρκοκρατίας κατὰ γράμμα. Ὁ φιλοπόλεμος καὶ ἐμπειροπόλεμος Κρῆς τῆς Ἐνετοκρατίας ἀφοπλισθεὶς τελείως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἠναγκασμένος διὰ τὴν σῶσιν τὴν ζωὴν του νὰ ταπεινοῦται καὶ νὰ δουλεύῃ, ἀπέμαθε τὴν πολεμικὴν τέχνην καὶ τὸ ἀνεξάρτητον φρόνημα, ἐν ᾧ τοῦναντίον ὁ Τουρκοκρῆς ἐλεύθερος νὰ ὀπλοφορῇ καὶ νὰ ὀργιάζῃ κατὰ τοῦ Χριστιανοῦ διετήρησε τὸ μένος τὸ πολεμικὸν καὶ τὴν περὶ τὰ ὄπλα ἐμπειρίαν τοῦ κατακτητοῦ.

Μόνον οἱ Σφακιανοὶ διατηρήσαντες καὶ τὰ ὄπλα καὶ τὴν ἐλευθερίαν των καὶ ἀγρυπνοῦντες πρὸς διατήρησιν τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῶν προνομίων των καὶ ὀπλοφόρον εἰς τὰ βουνά των καὶ φρόνημα ἐλεύθερον διετήρουν. Τὰ Σφακιὰ ἐχρησίμευον καὶ ὡς κρησφύγετον τῶν ἄλλων εὐαρίθμων Κρητῶν, ὅσοι μὴ ἀνεχόμενοι τὴν ὕβριν τοῦ κατακτητοῦ ἀντίσταντο κατ' αὐτῆς. Διὰ τοῦτο καὶ ὅτε ἐξεργάγη ἡ πρώτη ἐπανάστασις ἐν Κρήτῃ, ἡ τοῦ Δασκαλογιάννη μόνον οἱ Σφακιανοὶ ἔλαβον μέρος, διότι καὶ αὐτοὶ μόνον εἶχον διατηρήσει ἀκμαῖον τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ εἶχον καὶ τὰ διὰ τὸν ἀγῶνα ἀναγκαῖα στοιχεῖα, ἦτοι τὸν ὀπλισμὸν των καὶ τὰ δυσπρόσιτα βουνά των. Κατόπιν ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 διαρκέσασα περὶ τὰ 10 ἔτη μετὰ διαλειμάτων ἠρόνησε τὰς ψυχὰς καὶ τῶν ἄλλων Κρητῶν καὶ μάλιστα τῶν ὀρεινότερων διαμερισμάτων, καὶ βλέπομεν τότε ἀγωνιζομένους πλείστους τῶν Κρητῶν καὶ μάλιστα τῶν ὀρεινότερων διαμερισμάτων. Ἡ τριετής ἐπανάστασις τοῦ 1866-1869 ἐπεξέτεινε καὶ συνεπλήρωσε τὴν ἐθνικὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, καὶ τελευταῖον εἶδομεν κατὰ τὸ 1896 καὶ 1897 αὐτοὺς τοὺς κατοίκους τῶν πεδινῶν μερῶν καὶ τῶν περιχώρων

τῶν πόλεων, τοὺς ἄλλοτε πειθηνίους καὶ φιλησυχούς ραγιαῖδες καὶ μουτῆδες νὰ πρωταγωνιστῶσι καὶ διαπρέπωσιν εἰς τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα καὶ νὰ συμπληρῶσι τὸ ἔργον τῆς ἀπελευθερώσεως, τὸ ὁποῖον εἶχον ἀρχίσει οἱ ὀρεινοί.

3. Ἐπανάστασις Δασκαλογιάννη.

Ἡ μεγάλη δύναμις τοῦ βορρᾶ ἢ ὁμόδοξος Ρωσσία διὰ τῶν πρὸς τοὺς Τούρκους συχνῶν πολέμων ἐθεωρεῖτο πλέον ὑπὸ τοῦ δουλεύοντος καὶ τυραννουμένου Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀφ' οὗ μάλιστα ἡ Ἐνετία ἀπώλεσε πᾶσαν πολιτικὴν ἰσχὴν ἐν Ἀνατολῇ, ὡς ἡ προστάτις τῶν Ὀρθοδόξων ἢ μέλλουσα νὰ λυτρώσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τὴν σκληρὰν δουλείαν τῶν Τούρκων. Χρησιμοὶ καὶ προφητικὰ βιβλία ἐκυκλοφόρουν, ὅτι τὸ *ξανθὸν γένος τὴν Ἐπιάλορον πορθήσει καὶ τὸν Ἰσμαὴλ τροπώσει*. Ἡ Αἰκατερίνη ἢ Β' κηρύξασα τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων τῷ 1768 ἔστειλεν ἀποστόλους καὶ κατόπιν τὸν Ὀρλώφ μετὰ πλοῖα καὶ ἐξήγειρε τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὸ 1770.

Εἰς τὴν ἐπανάστασιν ταύτην εἶχε μυηθῆ καὶ ὁ ἐκ Σφακιῶν Δασκαλογιάννης. Καταγόμενος ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς οἰκογενείας τῶν Βλάχων ἐν Ἀνωπόλει τῶν Σφακιῶν εἶχε ταξιδεύσει εἰς Ρωσσίαν καὶ ἀλλαχοῦ εἶχεν ἀποκτήσει τρία ἢ τέσσαρα ἐμπορικὰ πλοῖα, καὶ συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ Μπέη τῆς Μάνης καὶ τοῦ Μπενάκη ἐν Πελοποννήσῳ, εἶχεν ἀγοράσει πολεμοφόδια καὶ ἠτοίμαζε τοὺς Σφακιανούς διὰ τὴν ἐξέγερσιν. Ἀφ' οὗ ἦλθον αἱ πρῶται εἰδήσεις περὶ τῆς ἀφίξεως τῶν Ρωσσικῶν δυνάμεων εἰς Πελοπόννησον καὶ τῆς ἐνταῦθα ἐξεγέρσεως, ὁ Δασκαλογιάννης προσκαλεῖ συνέλευσιν τῶν προκρίτων Σφακιανῶν εἰς Πρόσγιαλον καὶ ἀναπτύσσει εἰς αὐτοὺς τὴν σχεδιαζομένην ἐπανάστασιν καὶ τὴν προσδοκωμένην ὑπὸ τῶν Ρώσσιων ἀπελευθερώσιν διὰ τῆς ἀποστολῆς στρατιωτικῶν δυνάμεων· ὁ συνετὸς Πρωτόπαπας Σφακιῶν ὑπέδειξε τοὺς κινδύνους τοῦ ἐγχειρήματος, ἀλλ' οἱ Σφακιανοὶ ἐπέισθησαν περισσότερον εἰς τοὺς ἐνθουσιώδεις λόγους τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ εἰς τὰ περὶ Ρωσσικῆς συνδρομῆς ὑποσχέσεις καὶ ἐκήρυξαν τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν αὐτοῦ τοῦ Δασκαλογιάννη (εἰκ. 22) ὁ ὁποῖος

Εικ. 22.

Δασκαλογιάννης ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1770.

ἦτανε πλούσιος καὶ ἄρχοντας φιλογραμματισμένος καὶ ἦτονε καὶ στὴ ξενιθιά περίσσα ξακουσμένος, καὶ ἦτο καὶ πρῶτος τῶν Σφακιῶν μὲν οὐλὴ τῆ δικαιοσύνης σὲ οὐλὴ τῆ Κρήτης ἔλεγε νὰ κάμῃ ρωμιοσύνη.

Οἱ Σφακιανοὶ καταρτίσαντες σώματα ἐνόπλων κατήλθον εἰς τὰς πλησιοχώρους ἐπαρχίας Ἀποκορώνου, Κυδωνίας καὶ Ἁγ. Βασιλείου καὶ ἐπετέθησαν κατὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ταύταις Τούρκων, τοὺς ὁποίους ἐφόνειον ἢ ἐξεδίωκον ἐκ τῶν χωρίων καὶ τῶν κτημάτων των καὶ ἐλεηλάτουν τὰ ὑπάρχοντά των. Καὶ αἱ μὲν ἀναμενόμεναι ἐπικουραὶ τῶν Ρώσων δὲν ἦρχοντο, αἱ δὲ ἄλλαι ἐπαρχίαι πλὴν ὀλίγων προσώπων στερούμεναι ἐντελῶς ὄπλων καὶ τρομοκρατούμεναι ὑπὸ τῶν Τούρκων δὲν ἐκινήθησαν.

Οἱ Πασάδες τῶν Χανιῶν, τοῦ Ρεθύμνου καὶ τοῦ Μ. Κάστρου ἐτοιμάσαντες τὰ ἐκ Γενιτσάρων καὶ ἄλλων Τούρκων πολυάρθμα στρατεύματά των ἐξεκίνησαν κατὰ τῶν Σφακιῶν ἄγοντες καὶ χιλιάδας Χριστιανῶν διὰ νὰ φέρωσι τὰς ἀποσκευὰς καὶ τὰ ἐφόδια τοῦ πολέμου. Οἱ Σφακιανοὶ πληροφορηθέντες τὴν ἐκστρατείαν καὶ ἀφήσαντες τὰς θέσεις, τὰς ὁποίας κατὰ σώματα κατεῖχον εἰς τὰς ἄλλας ἐπαρχίας συναθροίζονται καὶ ὁχυρώνονται εἰς τὴν Κράπην, καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐκ τριῶν μερῶν ταυτοχρόνως διευθύνονται κατὰ τῶν Σφακιῶν. Ἡ πρώτη μάχη ἔγινεν εἰς τὸ Σελὶ τῆς Κράπης. Οἱ Σφακιανοὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Δασκαλογιάννη ἠγωνίσθησαν καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ἀπεγνωσμένως καὶ πολλὴν φθορὰν ἐπροξένησαν εἰς τοὺς Τούρκους.

μαζώκηκαν οἱ Σφακιανοὶ ἐς τὴν Κράπην τὸ πηγάδι καὶ πολεμοῦν ἀδιάκοπα ποῦ τὸ ταχὺ ὡς τὸ βράδυ.

Οἱ Τοῦρκοι στηριζόμενοι εἰς τὰς δυνάμεις των ἤρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται καὶ νὰ ὑπερφαλαγγίζωσι τοὺς ὀλίγους Σφακιανούς, οἱ ὁποῖοι διὰ νὰ μὴ κυκλωθῶσιν ἠναγκάζοντο νὰ ὑποχωρῶσι πρὸς τὰς ὑψηλότερας κορυφὰς τῆς Κράπης (Ἀπρίλιος τοῦ 1770).

Καθ' ὃν χρόνον οἱ Σφακιανοὶ ἠμποδίζον τοὺς Τούρκους τῶν Χανιῶν εἰς τὴν Κράπην, ἔρχεται εἰδησις ὅτι οἱ Τοῦρκοι τοῦ Κάστρου καὶ τοῦ Ρεθύμνου 8 χιλιάδες τὸν ἀριθμὸν εἰσ-

βάλλουσι κατὰ τὸν Καλλικράτην, τὸν ὁποῖον καὶ κατέλαβον μ' ὄλην τὴν ἀντίστασιν τῶν φρουρούντων ἐνταῦθα ὀλίγων Σφακιανῶν. Ἐκεῖθεν ἐπροχώρησαν καὶ κατέλαβον τὸ Ἄσφεντον παρακολουθούμενοι καὶ παρενοχλούμενοι ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν. Οἱ ἐν τῇ Κράτῃ ἠμποδίζον ἀκόμη τοὺς Τούρκους νὰ προχωρήσωσιν, ἀλλ' οὗτοι διχασθέντες ἔστειλαν διὰ νυκτὸς τὸ ἐν μέρος εἰς τὴν θέσιν Δοκαρόπορον διὰ νὰ καταλάβῃ τὰ νῶτα τῶν ἀμυνομένων. Ἦναγκάσθησαν καὶ οἱ Σφακιανοὶ νὰ διαιρέσωσι τὰς δυνάμεις των, ἀλλὰ πανταχόθεν προσβαλλόμενοι ὑποχωροῦσι τῶν θέσεών των, καὶ οἱ Τούρκοι διὰ πολλῶν σημείων ταῦτοχρόνως εἰσέρχονται εἰς Ἀσχύφου καὶ συγκεντροῦνται ἐδῶ ὅλοι συμποσούμενοι περὶ τὰς 25 χιλιάδας. Ὁ Δασκαλογιάννης συνεκέντρωσε περὶ τοὺς 800 Σφακιανούς εἰς Νίμπρον καὶ συμπλέκεται μὲ τοὺς Τούρκους θέλων νὰ δώσῃ καιρὸν εἰς τὰ γυναικόπαιδα τῶν Σφακιῶν νὰ σωθῶσιν εἰς τὰ πλοῖα ἢ νὰ κρυφθῶσιν εἰς τὰς φάραγγας, καὶ ἐπὶ δύο ἡμέρας οἱ Σφακιανοὶ ἀντέχουν καὶ αἱ ζημίαι ἐκατέρωθεν εἶναι μεγάλα. Ἐν μέρος τῶν Τούρκων θέλει νὰ ἀποκόψῃ τὴν διὰ θαλάσσης ἀναχώρησιν τῶν οἰκογενειῶν καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸν πόρον τῆς Ἀνωπόλεως ἐνταῦθα ὁμως ἐπακολουθεῖ φοβερὰ συμπλοκή, καθ' ἣν οἱ παρευρεθέντες Σφακιανοὶ ἔρχονται εἰς χεῖρας πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ παλαιότες προσπαθοῦσι νὰ τοὺς ἀνακόψωσι διὰ νὰ μὴ αἰχμαλωτίσωσι τὰ γυναικόπαιδα εἶχον ἤδη πέσει μέγα μέρος τῶν μαχομένων, ὅτε ἦλθεν ἐπικουρία τοῦ σώματος τῶν Νυκτοπολεμιστῶν, καὶ οἱ Τούρκοι ἀποσύρονται, καὶ οὕτως ἐσώθησαν τότε 4 χιλιάδες γυναικόπαιδα. Ἐνταῦθα ἠχμαλωτίσθη ὁ ἀδελφὸς τοῦ Δασκαλογιάννη Νικόλαος.

Οἱ Τούρκοι κατόπιν προχωροῦσι πρὸς τὴν Ἀνώπολιν τὴν ὁποῖαν καὶ καταλαμβάνουσιν ἀποκρούοντες τοὺς ὀλίγους ὑπερασπιστάς. Ἐνταῦθα εἶχον καταφύγει τὰ πλεῖστα γυναικόπαιδα, καὶ αἰχμαλωτίζονται, ὅσα δὲν ἐπρόφθασαν νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰς φάραγγας, ἢ σύζυγος τοῦ Δασκαλογιάννη πληγώνεται καὶ αἰχμαλωτίζονται δύο του θυγατέρες Μαρία καὶ Ἀνθοῦσα καὶ φέρονται εἰς τὸν Πασᾶν. Στίφη διάφορα ἔξακο-

λουθοῦσι νὰ περιτρέχωσι τὰ Σφακιά πρὸς φόνον καὶ λεηλασίαν εὐρίσκοντα πανταχοῦ ἀντίστασιν.

Ὁ Πασᾶς ἔγραψεν εἰς τὸν Δασκαλογιάννην ἀπὸ τὸ Φραγκοκάστελλον καὶ τοὺς ἄλλους προκρίτους νὰ προσκυνήσωσι καὶ δὲν θὰ τοὺς βλάψῃ, θὰ ἀφήσῃ δὲ καὶ τὰ Σφακιά. Ἐγένεον ὅθεν συνέλευσις, ἀλλ' ἡ πρότασις ἀπορρίπτεται καὶ ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησεν. Οἱ Τούρκοι εἰσβάλλουσι πάλιν εἰς τὰ Σφακιά διὰ νὰ κυριεύσωσι καὶ τὰ τελευταῖα κρησφύγετα τῶν Σφακιανῶν. Διαρκεῖς συμπλοκαὶ γίνονται πανταχοῦ καὶ μόνον τὴν φάραγγα τῆς Σαμαριάς κατώρθωσαν ὑπερανθρώπως ἀγωνισθέντες νὰ φυλάξωσι καὶ σώσωσι τὰ ἐκεῖ καταφυγόντα γυναικόπαιδα. Ὁ πόλεμος καὶ ἡ καταστροφή ἐξηκολούθει, διότι οἱ Σφακιανοὶ δὲν ἤρχοντο νὰ ὑποταχῶσιν. Ὁ Δασκαλογιάννης ἐπὶ τέλους λαμβάνει τὴν ἀπόφασιν νὰ μεταβῇ εἰς τὸν Πασᾶν, ὁ ὁποῖος διαρκῶς τὸν ἐκάλει εἰς ὑποταγὴν ὑποσχόμενος ἀσφάλειαν ζωῆς, ἤλπιζε δὲ νὰ ἀπελευθερώσῃ καὶ τὸν ἀδελφόν καὶ τὰς θυγατέρας του καὶ νὰ σώσῃ ὅτι ὑπελείπετο ἀκόμη εἰς τὰ Σφακιά. Τοῦτον ἠκολούθησαν ἢ ἦλθον κατόπιν 70 περίπου ἀρχηγοὶ καὶ πρόκριτοι τῶν Σφακιῶν εἰς Φραγκοκάστελλον, ἐν οἷς καὶ ὁ Πρωτόπαπας, διὰ νὰ δηλώσωσιν ὑποταγὴν καὶ ἐξευμενίσωσι τὸν νικητὴν. Ἄλλ' ὁ Πασᾶς δεσμεύσας πάντας τοὺς ἀπέστειλεν εἰς τὸ Μ. Κάστρον, ὅπου ὁ μὲν Δασκαλογιάννης βασανισθεὶς καὶ ἐκδαρεὶς ζῶν θανατοῦται, οἱ δὲ λοιποὶ ρίπτονται εἰς τὰς Ἐνετικὰς φυλακὰς τοῦ παραθαλασίου φρουρίου τοῦ Χάνδακος, ὁπόθεν μετὰ τριετῆ φυλάκισιν ἀποδιδράσκουσι κολυμβῶντες, ἀλλ' ἐννοηθέντες καταδιώκονται, καὶ τινὲς μὲν ἐξ αὐτῶν φονεύονται, οἱ δὲ λοιποὶ μετὰ πολλὰ βάσανα ἐπιστρέφουσιν εἰς Σφακιά. Ὁ Πρωτόπαπας ἀποθνήσκει καθ' ὁδὸν ἐντὸς σηπταίου ἐκ τῶν καουχιῶν. Ἡ θανάτωσις τοῦ Δασκαλογιάννη καὶ ἡ φυλάκισις τῶν προκρίτων ἐγένετο κατὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1771.

Τὸν Δάσκαλον ἐγδάρασι κ' ἄλλους πολλοὺς ἐπνίξαν κ' ὄλους τσοὶ ἀποδέλοιπους στὴ φυλακὴ τσοὶ ρίξαν.

Τοιοῦτον οἰκτρὸν τέλος ἔλαβεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ Δασκαλογιάννη. Τὰ Σφακιά μετεβλήθησαν εἰς ἐρεῖπια, οἱ πλεῖστοι

τῶν κατοίκων ἐφονεύθησαν, ἢ ἠγματοπίστησαν ἢ ἐξεπατρίσθησαν, οἱ δὲ ἑναπομείναντες ὀλίγοι ἠναγκάσθησαν νὰ πληρῶνωσι φόρον, ὅπως καὶ οἱ κατωμερῖτες ἐπὶ τινα τοῦλάχιστον καιρόν. Διὰ ταῦτα θρηγῶν ὁ σύγχρονος ριμαδόρος (στιχουργός) λέγει :

Ποῦ 'νε οἱ γιάντρες τῶν Σφακιῶν οἱ γιάξοι κ' ἀνθρωμένοι
σ' οὔλο τὸ Κόσμο ξακουστοὶ περίσσα τιμημένοι ; . . .
"Ἄλλους ἔφα' ὁ πόλεμος κ' ἄλλοι ξενιτευτήκαν,
κ' ἔρημα καὶ παντέρημα καὶ τὰ Σφακιὰ τ' ἀφήκαν.
Ποῦ' νε ἡ Χώρα τῶν Σφακιῶν μὲ τὰ πολλὰ καράβια
μὲ τ' ἑκατόν τζης ἐκκλησιᾶς τὰ πλούσια τὰ σεράγια ; . . .
Κ' ἐκεῖνοι ποῦ 'πομείνασι σὰ ξωτικοὶ γυρίζουν
κ' ὄρεξι δὲ τῶν κάνει πλειά σὰν πρῶτα νὰ καθίζουν . . .
μουδὲ στὸ νοῦν των τό βαναν μουδὲ στὸ λογισμό των,
πῶς θὲ νὰ δώσουσι βεργὶ στὸ Τούρκο τὸν ἐχθρὸ των.

4. Παραμοναὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 21. Γιανίσαροι.

Ἡ καταστροφή τῶν Σφακιῶν τοῦ ἀπορρήτου τέως προμαχῶνος τῆς κατὰ τῶν Τούρκων ἀντιδράσεως καὶ ἀσφαλοῦς καταφυγίου τῶν καταδιωκομένων ἐχειροτέρευσε πολὺ τὴν κατάστασιν τῶν Χριστιανῶν καὶ τῆς ἄλλης Κρήτης. Ὁ Γιανιταρισμὸς ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον καὶ ὠργίαζε καθ' ὅλην τὴν νῆσον. Ἡ ζωὴ τοῦ ραγιά, ἡ περιουσία του ἢ οἰκογενειακὴ του τιμὴ εὐρίσκοντο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ τυχόντος Τούρκου, ἂν μάλιστα οὗτος ἦτο τις τῶν καταγεγραμμένων εἰς τὰ τάγματα τῶν Γιανιτάρων. Ὁ ἡμῖς αὐτὸς αἰὼν ἀπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Λασκαλογιάννη μέχρι τοῦ 1821 ὑπῆρξεν ἡ τρομερότερα περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ ζωντανὴ Κόλασις τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς νήσου. Δολοφονίαι, ἀτιμώσεις, ἀρπαγαὶ γυναικῶν, ὕβρεις καὶ ἐξευτελισμοὶ πρωτάκουστοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ εἰς κάθε μέρος ἐγίνοντο. Οἱ Γιανίσαροι ἐκυριάρχουν τῆς Κρήτης, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου ἀποστελλόμενοι Πασᾶδες, ἢ ἠναγκάζοντο νὰ γίνωνται ὄργανα τοῦ στρατιωτικοῦ αὐτοῦ συμφετοῦ, ἢ ἦσαν ἀπλαῖ σκιαὶ ἐξουσίας ἄνευ οὐδεμιᾶς δυνάμεως, ἢ ἀνθιστάμενοι ἐπροπηλακίζοντο καὶ ἀπεδιώκοντο.

Καὶ κατὰ τὴν δεινὴν ὅμως αὐτὴν δοκιμασίαν δὲν ἔλειψαν ἀραιοὶ μὲν, ἀλλ' ἐπιφανεῖς ἐδίκηται τῶν τυραννομένων. Ἡ παράδοσις διέσωσε τὰ ὀνόματα ὀλίγων ἐξ αὐτῶν τοῦ Γιώργακα εἰς Σέλινον, τοῦ Βέργα εἰς Πεδιάδα, τοῦ Συμιανοῦ εἰς Ριζόκαστρον.

Περιφερόμενοι οἱ ἀρματωλοὶ ἀσύλληπτοι ἐτιμῶρουν τοὺς ὠμοτέρους καὶ θραυστέρους τῶν τυράννων αὐτῶν, καὶ οὕτω τὰ ὄργανα αὐτὰ τῆς Νεμέσεως συνεκράτουν διὰ τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας καὶ ἐμετρούζον τὴν σκληρότητα τῶν βασιανιστῶν. Ἰδιὰ ἐφημίσθη ὡς τοιοῦτος ὁ ἐξ Ἁγίου Θωμᾶ Μονοφασιῶν Δημ. Λόγιος, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν τιμωριῶν του κατέστη ὁ τρόμος τῶν Γιανιτάρων τῆς Μεσαρᾶς, ἀπὸ τοῦ 1809-1811, ὅτε ἐξαπατηθεὶς ὑπὸ αἰθίοπος ἐνέπεσεν εἰς ἐνέδραν τοῦ διαβολοῦ Ἁγᾶ Ἀγριολίδη καὶ ἐφονεύθη. Καὶ ὁ Χουσεῖν Κουρμούλης, ὁ μετέπειτα φανερωθεὶς χριστιανὸς καὶ διαπρεπὴς ἀρχηγὸς Μεσαρᾶς Μιχαὴλ Κουρμούλης, ἐπιτηδεῖως ἐπὶ ἔτη κατεδίωκε καὶ ἠφάνιζε τοὺς ὠμοτέρους ἐκ τῶν Τούρκων τοῦ μέρους τούτου.

Αἱ ὁμότητες τῶν Γιανιτάρων ἐκινδύνευε νὰ ἀφανίσωσι τὸ ἐργατικὸν καὶ παραγωγικὸν στοιχεῖον τῆς νήσου, ὁ δὲ Σουλτάνος πληροφορηθεὶς τὸ πρᾶγμα ἔστειλε τὸν αὐστηρὸν καὶ δραστήριον Χατζῆ Ὅσμάν Πασᾶν κατὰ τὸ 1812 μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ περιορίσῃ τὸ κακὸν διὰ τῆς τιμωρίας τῶν πρωταιτίων. Καὶ πρῶτον ἦλθεν εἰς Χανιά, ὅπου συγκαλέσας τοὺς ἐπιφοβωτέρους τῶν Ἀγάδων ἐθανάτωσεν αὐτοὺς διὰ τῶν Ἀλβανῶν του σωματοφυλάκων καὶ τινῶν Χριστιανῶν τοὺς ὁποῖους ὥπλισεν. Τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ εἰς Ρέθυμνον ἀπαγχονίσας τοὺς ἀπηνεστέρους διώκτας τῶν Χριστιανῶν, ἐξ οὗ καὶ Πνιγάρης ἀπεκλήθη, ὑπὸ δὲ τῶν Τούρκων καὶ Παπᾶ Γιάννης. Εἰς τὸ Μ. Κάστρον ὅμως, ὅπου πρὸ πάντων ὠργίαζον οἱ ἀχαλίνωτοι Γιανίσαροι, δὲν ἔγινε δεκτός, ἐστάλη ὅμως ἀντ' αὐτοῦ ὁ Κιουταχῆς (ὁ κατόπιν γνωσθεὶς Τούρκος στρατηγὸς κατὰ τὴν ἐπαναστάσιν τοῦ 21), ὁ ὁποῖος καὶ ἀπέπνιξεν ἀρκετοὺς ἐξ αὐτῶν.

5. *Ἐκρηξις τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 21.
Σφαγαὶ καὶ μάχαι.*

Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ἡ ὁποία παρεσκευάσε τὸν μέγαν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα τοῦ 21 εἶχεν ἑταίρους καὶ εἰς Κρήτην. Ὁ Μητροπολίτης Γεράσιμος, Ἐπίσκοποι τινες καὶ ἀρχιεροὶ πρόκριτοι τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἦσαν μεμνημένοι καὶ περιέμενον τὸν καιρὸν πρὸς δρασίμ.

Ἡ κατάστασις, εἰς τὴν ὁποίαν εὗρηκε τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης τὸ κίνημα ἦτο δεινὴ. Οἱ Κρητῆτες ἦσαν τεταπεινωμένοι τὸ φρόνημα ἐκ τῆς σκληρᾶς δουλείας καὶ ἐντελῶς ἄοπλοι. Χίλια διακόσια ἦσαν τὰ ὄπλα τῶν Χριστιανῶν ὅλης τῆς Κρήτης καὶ ἐκ τούτων τὰ 800 ἀνήκον εἰς τοὺς Σφακιανούς, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον παραδώσει ποτὲ τὰ ὄπλα των, ἢ τὰ εἶχον ἀγοράσει ἐμπορευόμενοι διὰ τῶν Σφακιανῶν πλοίων.

Μόλον τοῦτο συνελθόντες οἱ Σφακιανοὶ καὶ τινες ἐκ τῶν πέρει ὄρειων ἐπαρχιῶν καὶ οἱ Κουρμούληδες τῆς Μεσαρᾶς ἀποφασίζουσι νὰ λάβωσι καὶ αὐτοὶ μέρος εἰς τὸν ἀρχόμενον ἀγῶνα, καὶ σχηματίσαντες ἐπιτροπὴν καὶ συλλέξαντες ἐράνους ἔστειλαν αὐτὴν εἰς τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀγορὰν πολεμικῶν ἐφοδίων.

Αἱ ἀλλεπάλληλοι εἰδήσεις ἐξ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας περὶ τῆς ἐξεγέρσεως καὶ τῶν σφαγῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλων πόλεων τῆς Τουρκίας ἐρεθίζουσι καὶ τὰ πνεύματα τῶν Τουρκοκρητῶν εἰς τοιοῦτον σημεῖον, ὥστε ταυτοχρόνως σχεδὸν καὶ εἰς τὰς τρεῖς πόλεις ἀρχίζουσι τὰς κατὰ τῶν Χριστιανῶν βιαιοπραγίας κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1821. Εἰς τὰ Χανιά ὁ τουρκικὸς ὄχλος ἀρπάζει τὸν θαρραλέον Ἐπίσκοπον Κισάμου Μελχισεδεκ καὶ τὸν διδάσκαλον Καλλίνικον καὶ τοὺς ῥίπτουν εἰς τὴν φυλακὴν, μετ' ὀλίγας δὲ ἡμέρας τοὺς ἀπαγχονίζουσι. Ἄφ' οὗ δὲ ὁ Τοῦρκος Ταμπουρατζῆς μὲ στίφος κακούργων ἐξεληθὼν εἰς Κυδωνίαν πρὸς σφαγὴν καὶ λεηλασίαν ἀποκρούεται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν εἰς Λοῦλλον καὶ φονεύεται ὁ Ταμπουρατζῆς καὶ τινες ἐκ τῶν ὀπαδῶν του, οἱ Τοῦρκοι τῶν Χανίων κλείσαντες τὰς πύλας τῆς πόλεως ἀρχίζουσι σφαγὴν τῶν Χριστιανῶν

τῆς πόλεως κατὰ τὴν 15 Ἰουνίου καὶ φονεύουσι περὶ τοὺς 400. Ἐφυλάκισαν δὲ καὶ τὸν Ἐπίσκοπον Κυδωνίας καὶ τοὺς Ἐγούμενους Γωνιάς καὶ Γουβερονέτου.

Τὰ αὐτὰ συνέβησαν καὶ εἰς Ρέθυμνον. Ὁ Ἐπίσκοπος Ρεθύμνης φυλακίζεται (καὶ φονεύεται τὸ ἐπόμενον ἔτος) καὶ οἱ Ἐγούμενοι τῶν μοναστηρίων, σφάζονται δὲ πολλοὶ Χριστιανοὶ τῆς πόλεως καὶ λεηλατοῦνται αἱ οἰκίαι καὶ τὰ ἐργαστήριά των. Κατόπιν ὀπλισθέντες ἐξέρχονται εἰς τὰ περίχωρα καὶ διαπράττουσι τὰ ἴδια.

Εἰς τὸ Μ. Κάστρον τὰ πράγματα ἔγιναν ἀκόμη τραγικώτερα. Οἱ Τοῦρκοι ὀπλίσθησαν ὅλοι καὶ ἠπειλοῦν σφαγᾶς. Οἱ Ἐπίσκοποι καὶ οἱ Ἐγούμενοι τῶν μοναστηρίων εἶχον προσκληθῆ εἰς τὴν πόλιν ὑπὸ τοῦ Πασᾶ, τὴν δὲ νύκτα τῆς 23 - 24 Ἰουνίου, ἀφ' οὗ ἔμαθον τὸν φόνον τοῦ Πατριάρχου καὶ τῶν ἄλλων καὶ τὰς σφαγὰς εἰς διαφόρους πόλεις συλλαμβάνουσι καὶ φονεύουσι τὸν Μητροπολίτην καὶ τοὺς Ἐπισκόπους Κνωσοῦ, Χερρονήσου, Λάμπης, Διουπόλεως, Σητείας, πολλοὺς Ἐγούμενους καὶ τὸν ἱατρὸν Ἐλευθεραῖον. Σφάζουσι περὶ τοὺς 800 Χριστιανούς καὶ λεηλατοῦσι τὴν πόλιν καὶ τὰ περίχωρα. Ἐξεληθόντες δὲ τῆς πόλεως σφάζουσι τοὺς ἀόπλους διαβάτας καὶ ἀγρότας καὶ τοὺς δύο καθυστερησάντας Ἐπισκόπους Πέτρας καὶ Ἀρκαδίας. Εἰς τὴν Σητεϊάν ὁ Τοῦρκος Ἀφεντάκης συναθροίσας εἰς τὴν οἰκίαν του περὶ τοὺς 300 Χριστιανούς τῶν περιχώρων τοὺς φονεύει διὰ τῶν ἀνθρώπων του.

Μετὰ τὰ γενόμενα καὶ οἱ συντηρητικώτεροι τῶν Κρητῶν εἶδον ὅτι δὲν ὑπελείπετο ἄλλο παρὰ ἢ διὰ τῶν ὄπλων ἄμυνα κατὰ τῶν τυράννων, καὶ αἱ πρῶται ἐχθροπραξίαι ἀρχίζουσι εἰς τὰ πέρει τῶν Χανίων, καὶ πᾶσαι σχεδὸν ἀποβαίνουσιν ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἐμψυχοῦσι τὸν ἀγῶνα.

Σώματα ἐπαναστατικὰ ἐσηματίσθησαν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Σφακιῶν Α. Παναγιώτου καὶ Γεώργ. Δασκαλάκη ἢ Τσελεπῆν (ἔγγονον τοῦ Δασκαλογιάννη) τοὺς ἀδελφούς Χάληδες ἐκ Θερίσου, τὸν Σήφακαν ἐξ Ἀποκορώνου καὶ ἄλλους καὶ ἀρχίζουσι τὰς ἐπιθέσεις κατὰ τῶν Τοῦρκων τῆς Κυδωνίας, τοὺς ὁποίους ἠγάγασαν νὰ ἀφήσωσι τὰ κτήματά των νὰ τὰ λεη-

λατῶσι καὶ νὰ τὰ καταστρέψωσιν οἱ Χριστιανοί. Οἱ Τοῦρκοι ὀρμώμενοι ἐκ τῶν Χανίων προσβάλλουσι τοὺς ἐπαναστάτας εἰς Τζιβαράν, Ἀλμυρόν, Κεραμειά, Μαλάξαν, ἀλλὰ καθ' ὅλας αὐτὰς τὰς συμπλοκάς οἱ Τοῦρκοι ἀποκρούονται καὶ ἐνίστε καταδιώκονται ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν μέχρι τῶν πυλῶν τῆς πόλεως, ὅπου πυρπολοῦσι τὰ ἐκτὸς τῆς πόλεως ἐργαστήρια. Κατὰ μικρὸν ἐκ τῶν κυριευομένων ὄπλων ὀπλίζονται περισσότεροι χριστιανοί.

Εἰς τὸ Ρέθυμνον οἱ Τοῦρκοι ἐξεστράτευσαν ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῶν ἐκ Χανίων κατευθυνομένων πρὸς τὰ Σφακιά ἀλλὰ προσβάλλονται ὑπὸ τῶν Ρεθυμνίων καὶ Σφακιανῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Τσουδεροῦ, Μελιδόνη, Δρουλίσκου, Ρ. Βουρδουμπᾶ κλπ. εἰς δύο σημεῖα ἤτοι εἰς Ἁγ. Κωνσταντῖνον καὶ Ρούστικα καὶ (εἰς τὸν Ἁγ. Ἰωάννην) Καυμένον καὶ νικηθέντες ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν πόλιν φονευθέντων καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν Κονντούρη καὶ τοῦ Γλυμίδη.

Μετὰ τὰς μάχας ταύτας μέρος μὲν τῶν ἐπαναστατῶν ἔμεινεν διὰ νὰ ἐπιβλέψωσι καὶ προλαμβάνωσι τὰ κινήματα τῶν ἐν τῇ πόλει Τούρκων, οἱ δὲ λοιποὶ ὑπὸ τὸν Κουρμούλην, Πωλογεώργην, Βουρδουμπᾶν καὶ Μελιδόνην ἐκστρατεύουσι τὴν 20 Ἰουνίου κατὰ τῶν Ἀμπαδιωτῶν Τούρκων τοῦ Ἀμαρίου, οἱ ὅποιοι μετακομίσαντες τὰς οἰκογενεῖας των καὶ τὰ πράγματά των εἰς τὸ Κάστρον εὐρίσκοντο ὠχρωμένοι εἰς τὸ χωρίον Βαθυακὸ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀνδρείου Δελῆ Μουσταφᾶ. Ἐπὶ δύο ἡμέρας ἐπυροβολοῦντο ἀμοιβαίως, καὶ ἔπειτα οἱ περὶ τὸν Δελῆ Μουσταφᾶν ἐξορμῶσιν ἐκ τῶν ὀχυρωμάτων των, ἀλλὰ μετὰ πεισματώδη πάλην περικυκλοῦνται καὶ φονεύονται πάντες μετὰ τοῦ ἀρχηγοῦ των. Τὸ ἴδιον ἔπαθον καὶ οἱ λοιποὶ Ἀμπαδιῶται καὶ κατεστράφησαν οἱ πλεῖστοι, τὰ δὲ χωρία των ἐληλατήθησαν καὶ ἐπυρπολήθησαν ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν.

Οἱ Ρεθύμνιοι Τοῦρκοι ἐξεστράτευσαν κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου διὰ νὰ καταστρέψωσι τὸν Καλλικράτην τῶν Σφακιῶν, ἐπειδὴ οἱ Καλλικρατιανοὶ ἐλάμβανον μέρος μετὰ τῶν Ρεθυμνίων εἰς τὰς κατὰ τὸ Ρέθυμνον μάχας. Ἀφ' οὗ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας οἱ ἐπαναστάται ἀνθίσταντο, τὴν τετάρτην ἐν ἀπόσπασμα Τούρκων εἰσέρχεται εἰς Καλλικράτην καὶ θέτει πῦρ εἰς τινὰς

οἰκίας, ἀλλ' ἀποκρούονται ἀμέσως καὶ μὴ δυνηθέντες νὰ ἐκτελέσωσι τὸ σχέδιόν των ἐπιστρέφουσιν εἰς τὸ φρούριον.

Ὁ Λατῖφ Πασᾶς ἐκ Χανίων μετὰ 5 χιλ. Τούρκων προχωρεῖ κατὰ τῶν ὀρεινῶν χωρίων τῆς Κυδωνίας (Θέρισσον, Λάκκουσ) ἵνα τὰ καταστρέψῃ, καὶ μετὰ ταῦτα εἰσβάλλῃ εἰς τὰ Σφακιά κατὰ τὸν ἴδιον χρόνον καθ' ὃν οἱ Ρεθύμνιοι Τοῦρκοι θὰ εἰσέρχοντο διὰ τοῦ Καλλικράτη. Οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὸν Τσελεπῆν, τοὺς Χάληδες καὶ λοιποὺς ἀρχηγούς των τοὺς ἀντέκρουσαν εἰς θέσιν Καμπιά (5 Ἰουλίου 1821) ἐπὶ πολλὰς ὥρας, ὅτε ἔφθασαν καὶ οἱ Λακκιῶται, οἱ ὅποιοι ἐπιτεθέντες ἀκάθεκτοι δίδουσι τὴν ὀριστικὴν νίκην· οἱ Τοῦρκοι τρέπονται καὶ καταδιώκονται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ ῥίπτουσι τὰ ὄπλα των καὶ τὰ πράγματά των διὰ νὰ ἀναστείλωσι τὴν ὀρμὴν τῶν διωκτῶν. Πεντακόσιοι Τοῦρκοι ἐφονεύθησαν, ἔχασαν δὲ τὰς σημαίας καὶ τὰς ἀποσκευὰς των, καὶ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην πλεῖστοι ἐκ τῶν Κρητῶν ὀπλίζονται διὰ τῶν κυριευθέντων ὄπλων. Ταῦτοχρόνος οἱ Τοῦρκοι τοῦ Σελίνου ὑπὸ τὸν Καούρην καὶ οἱ Κισαμίται ἀποκρούονται εἰς Τρουπητὴν καὶ Ἀποπηγάδι, ἐν ᾧ ἔσπευδον νὰ φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν καὶ νὰ εἰσβάλωσι καὶ αὐτοὶ συγχρόνος εἰς τὰ Σφακιά.

Ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἐν Μ. Κάστρῳ Τούρκων Καούνης παραλαβὼν 3 1/2 χιλιάδας Ἡρακλειώτας καὶ Ρεθυμνίους Τούρκους ἐκστρατεύει κατὰ τῶν Σφακιῶν διὰ τοῦ Κουρνᾶ τοῦ Ἀποκορώνου τῇ 16 Ἰουλίου καὶ φθάνει εἰς Ἀσκύφον. Ἐνταῦθα ὁμως προσβάλλεται ὑπὸ τῶν Σφακιανῶν καὶ ἄλλων Κρητῶν, οἱ ὅποιοι προσέτρεξαν πρὸς ἐπικουρίαν καὶ ἀναγκάζουσι τοὺς Τούρκους νὰ ὑποχωρήσωσι διὰ τῆς φάραγγος τοῦ Κατοῆ· ἐκεῖ τοὺς ἐπιτίθενται οἱ ἐπαναστάται καὶ φονεύουσι περὶ τοὺς 300, οἱ δὲ λοιποὶ συντετριμμένοι καταφεύγουσι διὰ τῆς Κράτης εἰς Πρόσνερον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ρέθυμνον. Ἐν τάγμα Τούρκων Γερλήδων ὑπὸ τὸν Ὁμέρ Ἐφένδην περὶ τοὺς 400 ἐνεργοῦν χωριστὰ τῶν ἄλλων Τούρκων ἐμφανίζεται κατὰ τὴν Ἀμπελον συνοικίαν τοῦ Ἀσκύφου ἐρχόμενον πρὸς ἐπικουρίαν τοῦ Καούνη, ἀλλ' ἐνταῦθα προσβαλλονται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων διασκορπίζονται καὶ φονεύονται οἱ πλεῖστοι.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου 1821 διοργανοῦται νέα ἐκστρατεία γενική κατὰ τοῦ Ἀποκορώνου. Οἱ Καστρινοὶ ὑπὸ τὸν Σερίφ Πασᾶν καὶ οἱ Ρεθύμιοι ὑπὸ τὸν Ὄσμᾶν Πασᾶν, εἰσβάλλουσιν ἐξ ἀνατολῶν. Οἱ Ἕλληνες ἀντίστανται εἰς διαφόρους θέσεις ἐπὶ τινὰς ἡμέρας, ἀλλ' οἱ Τούρκοι ὑπερισχύουσι καὶ εἰσβάλλουσιν εἰς Ἀποκόρωναν καὶ καταστρέφουσι τὸ πᾶν. Ἐπειτα 3 χιλ. Καστρινοὶ Τούρκοι εἰσβάλλουσιν εἰς τὰ ὄρενὰ χωρία Λάγκους καὶ Θέρισον καὶ τὰ πυρπολοῦσιν, ἀλλὰ προσβληθέντες ὑπὸ Λακκιωτῶν καὶ Ἀνωπολιτῶν καὶ ἄλλων Ριζιτῶν ὑποχωροῦσι φονευθέντος καὶ τοῦ Καούνη.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀποκορώνου ὁ Ὄσμᾶν Πασᾶς εἰσβάλλει εἰς Σφακιὰ. Οἱ Σφακιανοὶ ἦσαν διεσκορπισμένοι φροντίζοντες περὶ τῆς διασώσεως τῶν οἰκογενειῶν των εἰς τὰς φάραγγας καὶ τὰ βουνὰ καὶ ὁ Ὄσμᾶν Πασᾶς, ἀφ' οὗ κατέστρεψε ὅτι εὔρεν ἐπέστρεψεν διὰ τοῦ Φραγκοκαστέλλου καὶ Ἀγ. Βασιλείου εἰς Ῥέθυμνον.

Οἱ ἐπαναστάται ἀνασυντίθενται καὶ κατὰ μικρὸν ἀποδιώκουσι τοὺς Τούρκους ἐξ Ἀποκορώνου καὶ ἀπὸ τὴν Ρίζαν τῆς Κυδωνίας τὸ ἴδιον ἐγένετο καὶ εἰς Ῥέθυμνον, ὅπου οἱ Τούρκοι περιορίζονται εἰς τὸ φρούριον.

Κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1821 ἔρχεται ὁ Μιχ. Ἀφεντούλης ὡς διοργανωτὴς τῆς Κρήτης ἐξ Ἑλλάδος, συγκαλεῖ Συνέλευσιν εἰς Ἀρμένους Ἀποκορώνου διὰ νὰ συντάξῃ προσωρινὴν Κυβέρνησιν τῆς Κρήτης, αὐτὸς δὲ ὀνομάζεται Γενικὸς Ἐπαρχος τῆς Κρήτης.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1822 ὁ Ἀφεντούλης διοργανώνει ἐκστρατείαν εἰς Σέλινον καὶ Κίσαμον πρὸς ἐκδίωξιν τῶν ἐκεῖ διαμενόντων πολυαριθμῶν καὶ γενναίων Τουρκοκρατητῶν, οἱ ὅποιοι ἐξημίουν πολὺ τὴν ἐπανάστασιν. Διάφορα ἐπαναστατικὰ σώματα εἰσβάλλουσιν εἰς Σέλινον καὶ φονεύουσιν ἀρκετοὺς Τούρκους, ἀλλ' οἱ πλείστοι ὑπὸ τὸν Καούρη κλείονται καὶ ὀχυροῦνται εἰς τὴν Κάντανον, ὅπου τοὺς πολιορκοῦσιν οἱ Ἕλληνες. Ὁ ὀρμητικὸς ὅμως ἀρχηγὸς τῶν Σφακιανῶν Τσελεπῆς (ὁ ἕγγονος τοῦ Δασκαλογιάννη) θέλων νὰ εἰσπηδήσῃ εἰς οἰκίαν, εἰς τὴν ὁποίαν εὗρισκοντο Τούρκοι φονεύεται, οἱ δὲ λοιποὶ ἀρχηγοὶ

καὶ ἐπαναστάται ἀθυμήσαντες ἀναχωροῦσιν ἄπρακτοι, μένουσι δὲ μόνον οἱ Σελινιώται καὶ Κισαμίται ἐπαναστάται, διὰ νὰ περιορίζωσι τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων τῶν δύο ἐπαρχιῶν.

Ἐν Ρεθύμνῳ ὁ Γάλλος λοχαγὸς Βαλέστρας, μετὰ τῶν ἐντοπιῶν ἀρχηγῶν παρασκευάζουσιν ἐπιθέσιν κατὰ τοῦ φρουρίου Ρεθύμνου τὸν Μάρτιον τοῦ 1822, ἀλλ' ἔνεκα ἑλλιποῦς ἐκτελέσεως τοῦ σχεδίου ἢ ἐπιχείρησις ἀπέτυχε καὶ ὁ γενναῖος φιλέλλην λοχαγὸς φονεύεται.

Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ τμήματος Ρεθύμνης εἶναι ἐπαναστατημένα καὶ συμπλοκαὶ συχναὶ γίνονται πρὸς τοὺς Τούρκους εἰς Ἀμάρι, Ῥέθυμνον, Μυλοπόταμον, αἱ ὁποῖαι ἀποβαίνουσιν ὑπὲρ τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ Μελιδόνης ἠνδραγάθησεν εἰς Ἀμπαδιάν, ὅπου ἔκαυσε τὰ πολεμφοδία τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐφόνευσε τοὺς ἐν Βαθυακῷ Τούρκους. Ὁ διαβόητος Τούρκος Γετιμαλῆς καταλαμβάνει τὸ Ἀρκάδι, ἀλλὰ πολιορκεῖται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ καταστρέφεται μετὰ τῶν ὀπαδῶν του. Εἰς τὸ Μυλοπόταμον ἐπίσης πολιορκηθέντες οἱ ἀδελφοὶ Κιρίμαϊ μὲ 347 Τούρκους φονεύονται, ἀποκρούεται δὲ καὶ ὁ Λαδάογλος ἐρχόμενος πρὸς βοήθειάν των ἐκ τοῦ Μ. Κάστρου.

Εἰς τὸ Μ. Κάστρον, ὅπου οἱ Τούρκοι ὑπερίσχυον πολὺ καὶ οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν ἄοπλοι, ἡ ἐπανάστασις διαδίδεται κατὰ μικρὸν ἐκ Μυλοποτάμου. Ἐξ ἄλλου ὁ Μιχ. Κουρμούλης ἐπαναστατεῖ τὴν Μεσαράν, ὅπου προσβάλλει κατ' ἐπανάληψιν τοὺς Τούρκους ἐστρατοπεδευμένους εἰς τὸ Τυμπάκι, καὶ τοὺς ἀναγκάζει νὰ φύγωσιν ἐκεῖθεν καὶ καταδιωκόμενοι ἔφθασαν εἰς Ἀγ. Βαρβάραν.

6. Αἰγυπτιακαὶ στρατεῖαι εἰς Κρήτην.

Ἡ ἐπανάστασις κατὰ τὸ 1822 εἶχεν εὐρέως διαδοθῆ καὶ οἱ Τούρκοι εἶχον περιορισθῆ εἰς τὰ φρούρια. Ὁ Σουλτάνος ἀπησχολημένος μὲ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐπανάστασιν, δὲν ἠδύνατο νὰ στείλῃ ἄλλα στρατεύματα καὶ καταβάλλῃ τοὺς Κρητάς. Διὰ τοῦτο ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν τοῦ ὑποτελοῦς του Μεχμέτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀξιόλογον τακτικὸν στρατὸν καὶ στόλον εὐρωπαϊκῶς διοργανωμένα.

Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1822 κατέπλευσεν εἰς Σοῦδαν ὁ Αἰγυπτιακὸς στόλος καὶ ἀπεβίβασεν ἕξ χιλ. Αἰγυπτ. στρατοῦ ὑπὸ τὸν Χασᾶν Πασᾶν τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι ἦσαν Ἄλβανοὶ μισθοφόροι ὅπως καὶ ὁ ἀρχηγός των. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἀπειλίασαν νὰ τοὺς προσβάλωσι κατ' αὐτὴν τὴν ἀποβίβασιν καὶ διὰ τολμηρῶν ἐπιθέσεων διέσωσαν τοὺς χριστιανοὺς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποκλεισθῶσιν ἐκεῖ καὶ καταστραφῶσιν.

Ὁ Χασᾶν Πασᾶς ἐνωθεὶς μετὰ τῶν ἐν Χανίοις Τούρκων προσβάλλει τὴν Μαλάξαν τὴν ὁποίαν κατεῖχον οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰ μέσα Ἰουνίου τοῦ 1822. Οἱ ἐπαναστάται ἀνθίστανται ὅλην τὴν ἡμέραν κατὰ τῶν ἐπιτιθεμένων 12χιλίων Τούρκων καὶ διατηροῦσι τὴν θέσιν των, ἀλλὰ τὴν ἐπαύριον ἐγκαταλείπουσιν αὐτήν, καὶ ὁ Χασᾶν Πασᾶς τὴν καταλαμβάνει.

Ὁ Σερίφ Πασᾶς τοῦ Ἡρακλείου εἰσβάλλει κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου εἰς Ἀνώγεια, τὰ ὁποῖα οἱ κάτοικοι ἀφῆκαν καὶ κατέφυγον εἰς τὰ ὄρη. Ὁ Πασᾶς τὰ λεηλατεῖ καὶ τὰ πυρπολεῖ. Οἱ Ἕλληνες συνηθροίσθησαν εἰς Γωνιές διὰ νὰ φέρωσιν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὸν Σερίφ, καὶ ἐκεῖθεν μετέβησαν εἰς Κρουσῶνα. Ἐκ τοῦ Κρουσῶνος οἱ ἐπαναστάται κάμνουσιν ἐκδρομὴν εἰς τὴν πεδιάδα καὶ ἀπάγουσι ποίμνια καὶ κτήνη ὄθωμανικά, ὁ δὲ Σερίφ Πασᾶς διατάσσει ἀπόσπασμα στρατοῦ νὰ τοὺς καταδιώξῃ. Οἱ Ἕλληνες κατέχουσιν ὄχυράς θέσεις παρὰ τὸν Κρουσῶνα καὶ ἀποκλείουσι 370 Ἄλβανούς εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ χωρίου, ὅπου τοὺς ἔθηκαν πῦρ, καὶ οἱ Ἄλβανοὶ ἄλλοι μὲν ἔξορμῶντες φονεύονται, οἱ δὲ λοιποὶ κατακαίονται. Ὁ Σερίφ Πασᾶς ἐπιστρέφει εἰς Ἡράκλειον καὶ αἱ ἀνατολικά ἐπαρχία εὐρίσκονται ἐν ἐπαναστάσει καὶ οἱ Τούρκοι κλείονται εἰς τὰ φρούρια.

Τὴν 1 Αὐγούστου 1822 ὁ Χασᾶν Πασᾶς κινήσας ἐκ Πλατανιά ἀνέρχεται εἰς τὰ χωρία Λάγκους καὶ Θέρισον, τὰ ὁποῖα καταστρέφει καίτοι παρενοχλούμενος ὑπὸ τῶν παρακολουθούτων ἐπαναστατῶν. Μετὰ ταῦτα ἐπιστρέφας εἰσέρχεται εἰς Ἀποκόρωναν καὶ προχωρεῖ πρὸς τὸ Ρέθυμνον καὶ κατόπιν εἰς Μυλοπόταμον. Ὁ Σήφακας καὶ ὁ Χάλης τὸν παρακολουθοῦσι καὶ τὸν παρενοχλοῦσιν, ὅπου εὐρίσκουσι κατάλληλον μέρος,

καὶ οἱ Ἀνωγειανοὶ δὲ τοῦ ἐπιτίθενται εἰς τὸν Σκλαβόκαμπον. Ἐκ τοῦ Κάστρου εἰσβάλλει εἰς τὴν Πεδιάδα καὶ ἀποπειροᾶται νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ Λασίθι, ἀλλ' ἀποκρούεται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατεχόντων τὰς διόδους ἀπὸ Κασταμονίτσας μέχρι Κράσι. Ὑστερον ἔρχεται εἰς Βιάννον καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῆς Ἱεραπέτρου ἔρχεται εἰς Κροῦσταν καὶ Κριτζὰν καὶ ἀποκρούεται μὲν ἐνταῦθα τὴν πρώτην ἡμέραν, ἀλλὰ τὴν ἄλλην ἢ Κριτζὰ ἐγκαταλείπεται καὶ ὁ Χασᾶν Πασᾶς διὰ τοῦ ὄρους Καθαροῦ πατεῖ τὸ Λασίθι, τὸ ὁποῖον κατακαίει καὶ ἔπειτα καταβαίνει εἰς Μαραμπέλλον. Ἐνταῦθα πολιορκεῖ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1823 ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Μιλάτου ἐπὶ 15 ἡμέρας 2 χιλ. ἀνθρώπους, ὧν οἱ πλεῖστοι γυναῖκες, παιδιά καὶ γέροντες καὶ ὀλίγοι μόνον ὄπλοφόροι. Πιεζόμενοι ὑπὸ τῆς δίψης παραδίδονται, καὶ τοὺς μὲν ἄνδρας φονεύει, τοὺς δὲ λοιποὺς αἰχμαλωτίζει καὶ πωλεῖ ὡς δούλους. Ἐπιστρέφας κατόπιν εἰς Πεδιάδα πίπτει τοῦ ἵππου καὶ φονεύεται.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Χασᾶν Πασᾶς λαβὼν καὶ νέας ἐπικουρίας ἕξ Αἰγύπτου ἔκαμνε τὰς ἐπιδρομάς του εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, ἢ ἐπανάστασις ἐδυναμοῦτο εἰς τὰς δυτικάς. Συναθροίζονται περὶ τὰς 5 χιλ. ἐπαναστατῶν καὶ δι' ἐπιθέσεων εἰς διάφορα σημεῖα καθαρίζουσιν ἐκ Τούρκων τὴν Κυδωνίαν, καὶ εἰσβάλλουσι καὶ εἰς τὸ Σέλινον καὶ τὴν Κίσαμον, ἵνα ἐκδιώξωσι καὶ τοὺς ἐκεῖ Τούρκους. Ἡ Κίσαμος καταλαμβάνεται πλὴν τοῦ φρουρίου Καστελλίου, ὅπου καταφυγόντες οἱ Κισαμίται Τούρκοι πολιορκοῦνται καὶ τοῦ θαλασίου φρουρίου Γραμβούσης, τὰ ὁποῖα ἀποκλείονται καὶ διὰ θαλίσεως ὑπὸ Ἑλληνικῶν πλοίων.

Τὸν Μάϊον τοῦ 1823 ἔρχεται εἰς Κρήτην ὡς Ἀρμοστής ἀντὶ τοῦ ἀποκηρυχθέντος καὶ φυγόντος Ἀφεντούλη ὁ Ὑδραῖος Ἐμμ. Τομπάζης καὶ ἀποβιβάζεται μετὰ σώματος ἐθελοντῶν παρὰ τὸ Καστέλλι τῆς Κισάμου ἔχων καὶ τινα πλοῖα. Οἱ Τούρκοι τοῦ φρουρίου παραδίδονται εἰς αὐτόν καὶ ἀποστέλλονται διὰ θαλάσσης εἰς Χανιά. Ἐκεῖθεν ὁ Τομπάζης ἐκστρατεύει εἰς Σέλινον, ὅπου εὐρίσκοντο χίλιοι μαχιμώτατοι Σελινιώται Τούρκοι καὶ πολλὰ γυναικόπαιδα. Πολιορκοῦνται εἰς Κάντανον καὶ

στενοχωροῦνται ὑπὸ τῆς πείνης καὶ τῆς πανώλους, τὴν ὁποίαν εἶχον φέροι εἰς Κρήτην τὰ Αἰγυπτιακὰ στρατεύματα. Ἐν ᾧ δὲ εἶχον ἀρχίσει διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Τομπάζην πρὸς παράδοσιν, ἐξέρχονται ὅλοι ὁμοῦ σπεύδοντες πρὸς τὰ Χανιά καὶ φθάνουσιν οἱ πλεῖστοι εἰς τὸν Σέμπρωναν. Ἐνταῦθα περικυκλοῦνται καὶ φονεύονται περὶ τοὺς 500 ἄνδρας, αἰχμαλωτίζονται δὲ χίλια γυναικόπαιδα. Οἱ Τοῦρκοι τῶν Χανίων εἰδοποιημένοι εἶχον ἔλθει πρὸς τὸ μέρος τοῦτο καὶ σώζουσι τοὺς λοιπούς.

Ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Χασὰν Πασᾶ ἔρχεται νέος στρατηγὸς τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ ὁ Χουσεῖν μπέης ἄγων ἀκόμη 3 χιλ. Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, ἄφθονα πολεμοφόδια καὶ τροφὰς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1823. Συντάξας τὰς δυνάμεις του εἰς Μ. Κάστρον ὁ νέος Ἀλβανὸς ἀρχιστράτηγος, ἐστρατοπέδευσεν εἰς Ἀγ. Βαρβάραν Μονοφατισίου. Κατ' αὐτοῦ συναθροῖζει ὁ Τομπάζης 3 χιλ. ἐπαναστατῶν εἰς Γέρογερην. Συνεκροτήθη ἐνταῦθα μάχη πεισματώδης, καθ' ἣν, ἀφ' οὗ ἀντέστησαν οἱ Ἕλληνες ἀρκετά, ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσι καὶ ὁ Χουσεῖν μπέης ἔρχεται εἰς Μεσαράν, τὴν ὁποίαν καὶ ὑπέταξεν ὀλόκληρον. Ἐπειτα εἰσβάλλει εἰς Ἀμάρι, Ἀγ. Βασίλειον, Ρέθυμνον, Μυλοποτάμον. Ἡ στρατηγικὴ του συνίστατο νὰ ἐκπλήτῃ τοὺς ἐπαναστάτας διὰ ῥαγδαίων ἐπιθέσεων καὶ διὰ τῆς ταχύτητος καὶ τόλμης τῶν κινήσεών του. Μόνον εἰς τὸ Μελιδόνι τοῦ Μυλοποτάμου παραχειμιάζων ἐσταμάτησεν ἐπὶ 3 μῆνας πολιορκῶν τοὺς ἔν τινι σπηλαίῳ καταφυγόντας 400 ἀνθρώπους, ἐκ τῶν ὁποίων 30 μόνον ἦσαν ὀπλοφόροι, ἀλλ' εἶχον κατορθώσει νὰ ἀποκρούσωσι τοὺς ἀποπειρωμένους νὰ εἰσέλθωσιν εἰς αὐτό. Ἐπὶ τέλους ὁ Ἀλβανὸς διέταξε καὶ ἔρρηψαν εὐφλέκτους ὕλας εἰς τὸ σπήλαιον, ἔθηκε πῦρ καὶ οὕτως ἀπεπνίγησαν ὑπὸ τοῦ καπνοῦ (Ἰανουαρ. 1824) ὅλοι οἱ ἐν τῷ σπηλαίῳ.

Ἀφ' οὗ ὁ Χουσεῖν ὑπέταξε τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας καὶ τὰς κεντρικὰς, ὡς εἶδομεν, προχωρεῖ πρὸς δυσμὰς καὶ εἰσβάλλει εἰς τὸν Ἀποκόρωναν τὸν ὁποῖον κατακαίει καὶ αἰχμαλωτίζει πολλοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1824. Κατόπιν διὰ τοῦ Κατρέ καὶ τῆς Κράπης ἀναβαίνει εἰς τὰ Σφακιά, τὰ ὁποῖα

καταλαμβάνει καὶ προχωρεῖ εἰς τὸ Λουτρόν, ὅπου οἱ Ἕλληνες καίουσιν τὰς ἀποθήκας τῶν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων διὰ νὰ μὴ περιέλθωσιν εἰς χεῖρας του, οἱ δὲ κάτοικοι καταφεύγουσιν εἰς τὴν φάραγγα τῆς Ἀγ. Ρούμελης καὶ τὰ πλοῖα. Κατόπιν κατέρχεται εἰς Κυδωνίαν καὶ καίει τὰ ὄρεινὰ χωρία. Ὁ Ἕλλ. στόλος ἐλθὼν εἰς Κρήτην παραλαμβάνει περὶ τὰς 10 χιλιάδας γυναικοπαίδων.

Ὁ Χουσεῖν μπέης θέλων νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἔργον του εἰσβάλλει ἀμέσως εἰς Σέλινον καὶ Κίσαμον καὶ φονεύει ἢ αἰχμαλωτίζει 600 γυναικόπαιδα, τὰ ὁποῖα εἶχον καταφύγει εἰς τὰ Ἐλαφόνησα.

Ἡ Κρήτη ὀλόκληρος διὰ τῆς ῥαγδαίας ταύτης ἐκστρατείας τοῦ Ἀλβανοῦ στρατηγοῦ ἐφαίνετο ὑποτεταγμένη, ὁ Τομπάζης ἀπῆλθεν ἐκ Κρήτης τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1824 καὶ ὁ Χουσεῖν μπέης ἔρχεται εἰς τὸν στρατὸν τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ, ὅπου καὶ εὕρσκει τὸν θάνατον κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Μεσολογγίου.

7. Γραμποῦσα καὶ β' περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως.

Οἱ εἰς Ἑλλάδα καταφυγόντες Κρητες ἀπετέλεσαν ἰσχυρὰ σώματα καὶ ἐπολέμουν ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς των ἐναντίον τῶν Αἰγυπτίων τοῦ Ἱμπραήμ Πασᾶ. Ἐκεῖ ἐσχεδιάσθη ἡ κατάληψις τοῦ μικροῦ ἀλλ' ὀχυρωτάτου φρουρίου τῆς Γραμπούσης. Τὸ φρούριον αὐτὸ εἶχον ἐπιχειρήσει νὰ κυριεύσωσι καὶ κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1823, ἀλλ' ἡ ἐπιχείρησις ἀπέτυχε, ἀφ' οὗ ἐφρονεύθησαν 80 περίπου ἐκλεκτοὶ ἐπαναστάται.

Κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τοῦ Ἰουλίου 1825, 900 περίπου Κρητες ἔρχονται διὰ πλοίων καὶ ἀποβιβάζονται εἰς διάφορα σημεῖα περὶ τὴν Γραμποῦσαν. Δώδεκα δὲ μόνον ἔξ αὐτῶν διὰ στρατηγήματος συλλαμβάνουσι τὸν φρούραρχον καὶ ὀλίγους συντρόφους του καὶ καταλαμβάνουσι τὸ φρούριον, ὅπου εἰσέρχονται κατόπιν καὶ ἄλλοι. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἄλλοι καταλαμβάνουσι καὶ τὸ φρούριον τῆς Κισάμου. Διὰ τῆς κατοχῆς τῶν δύο αὐτῶν φρουρίων καὶ τῆς ἀφίξεως σωμάτων ἔξ Ἑλλάδος, ἡ ἐπανάστασις ἀνανεοῦται εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας καὶ μετ' ὀλίγον καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς.

Ὁ τρόπος τοῦ πολεμεῖν κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν περίοδον ἔλαβε μορφήν κλεπτοπολέμου, διότι ἐν ᾧ ἕμενον εἰς τὰ χωρία τῶν οἱ πλεῖστοι καὶ ἀπόλεμοι ὡς ὑποτεταγμένοι (μουτηδες), τὴν ἐπανάστασιν διετήρουν ἀνταρτικά σώματα, τὰ ὁποῖα διέτρεχον τὰς ἐπαρχίας καὶ ἐπέφερον πολλὴν ζημίαν εἰς τοὺς Τούρκους παρουσιαζόμενοι καὶ ἐπιτιθέμενοι ἀπροσδοκῆτως, καλούμενοι δὲ Γραμβουσιανοί, Καλησπερίδες καὶ Μπαταξήδες ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ὁ νέος Ἀλβανὸς Διοικητὴς τῆς νήσου Μουσταφᾶ μπέης, ὁ μετὰ ταῦτα περιβόητος Μουσταφᾶ Πασᾶς Κιριτλῆς (Κρητικὸς) δὲν κατώρθωνε νὰ τὰ περιστείλῃ, ματαίως δὲ ἐπεχείρησε καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς Γραμπούσας, ἣ ὁποία ἦτο τὸ ὄρητιῆριον καὶ τὸ ἀσφαλὲς ἄσυλον τῶν ἐπαναστατῶν.

Κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1827 ἀποβιβάζονται 1500 ἔθελονταὶ καὶ Κρητῆτες εἰς Ἄγ. Νικόλαον Μεραμπέλλου καὶ προχωροῦσι πρὸς τὴν Κριτζάν καὶ ἔπειτα προσβάλλουσι τοὺς ἐν τῇ λεκάνῃ τοῦ Μεραμπέλλου Τούρκους. Ἐπικουρία ἐρχομένη ἐκ τοῦ Μ. Κάστρου ὑπὸ τὸν Λαδάογλου ἀποκρούεται καὶ ὁ ἀρχηγὸς φονεύεται, πολιορκοῦσι δὲ οἱ ἐπαναστάται καὶ κατακαίουσιν 400 Τούρκους εἰς τὸ Τζαμίον τοῦ Καινούργιου χωριοῦ (σημ. Νεαπόλεως). Κατόπιν ὅμως οἱ ἐπαναστάται προχωρήσαντες ἐκ Μεραμπέλλου πρὸς τὸ χωρίον Μοχὸν προσβάλλονται ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ καταδιωκόμενοι φονεύονται καὶ πνίγονται περὶ τοὺς 150 εἰς τὸν ἐκ Λασιθίου ὄρητικῶς ὄροντα χεῖμαρρον Χῶνον (Ἀποσελέμην).

Εἰς τὴν Γραμποῦσαν εἶχον καταφύγει πολυάριθμοι πρόσφυγες ἐκ διαφόρων μερῶν καὶ πλοῖα Κάσια μὴ ἔχοντες δὲ πῶς νὰ συντηρηθῶσιν ἐτράπησαν κατὰ μικρὸν εἰς τὴν πειρατείαν, ὅχι μόνον κατὰ τουρκικῶν ἀλλὰ καὶ εὐρωπαϊκῶν πλοίων· διὰ ταῦτα στόλος τῶν προστατίδων Δυνάμεων ἐλθὼν κατέστρεψε τὰ πειρατικά πλοῖα, παρέδωκε δὲ τὸ φρούριον εἰς ἑλληνικὸν στρατὸν τὸν ὁποῖον ἔστειλεν ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος Καποδίστριας ὑπὸ Εὐρωπαῖον φρουραρχον.

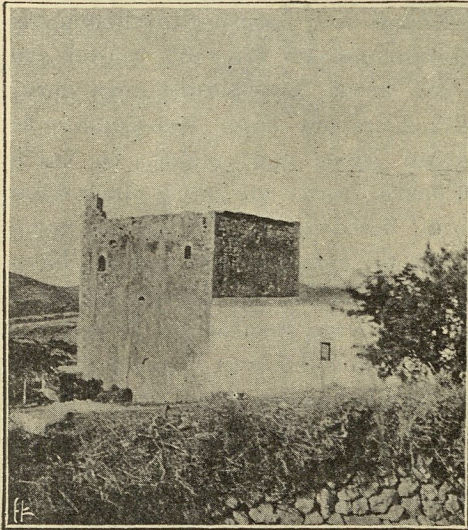
Ὁ κατὰ στίφη πόλεμος τῶν ἐπαναστατῶν ἐξακολουθεῖ καθ' ὅλην τὴν Κρήτην. Ὁ Καζάνης περὶ τὴν Δίκτην ὁ Νιώτης καὶ ὁ Σμπῶκος περὶ τὴν Ἴδην, ὁ Ξωπατέρας, ὁ Κόρακας, ὁ Μαλι-

κούτης εἰς Μεσαρὰν δι' αἰφνιδίων καὶ συχνῶν ἐπιθέσεων περιορίζουσι τοὺς Τούρκους καὶ διατηροῦσι τὴν ἐπανάστασιν εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας. Τοιαῦτα σώματα σχηματίζουσι καὶ οἱ Τούρκοι τὰ ὁποῖα ὀνομάσθησαν Ζουρίδες.

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 1828 ἦλθε καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης Ταλιάνος μὲ σώμα ἀποτελούμενον ἀπὸ 100 ἵππεις καὶ 600 πεζοῖς. Κατὰ τὸν Μάρτιον καταλαμβάνει τὸ Φραγκοκάστέλλον μικρὸν Ἑνετικὸν φρούριον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν Σφακίων, ὁπόθεν ὀρμώμενος ἐνίκησε τοὺς Τούρκους τοῦ Ρεθύμνου. Ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς ἐξεστράτευσεν μεθ' ὄλου τοῦ στρατοῦ του καὶ ἐντοπιῶν Τούρκων κατ' αὐτοῦ. Σφοδροτάτη μάχη συνάπτεται ἔξωθεν τοῦ Φραγκοκαστέλλου, ὅπου ἀγωνιζόμενοι ἐκ τοῦ συστάδην συμπλέκονται χεῖρας πρὸς χεῖρας. Ὁ Χατζῆ Μιχάλης ἡρωικῶς ἀγωνιζόμενος πίπτει καὶ 300 περίπου ἄλλοι ἐπαναστάται καὶ ἔθελονταί, διπλάσιοι δὲ Τούρκοι οἱ λοιποὶ εἰσέρχονται εἰς τὸ φρούριον καὶ πολιορκοῦνται ὑπὸ τοῦ Μουσταφᾶ καὶ ἀντέχουσιν ἀκόμη 8 ἡμέρας, καὶ κλείουσι συνθήκην ἔντιμον διὰ τῆς ὁποίας ἀπέρχονται ἔνοπλοι εἰς Σφακιά. Ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς ἐπιστρέφων προσβάλλεται ἰσχυρῶς περὶ τὴν Σκαλωτὴν καὶ ὑφίσταται μεγάλας ζημίας παρὰ τὸ Ροδάκινον καὶ τὰ Χάλαρα τοῦ Ἄγ. Ἀντωνίου, ἀπολέσας χιλίους ἄνδρας καὶ ὅλας τὰς ἀποσκευὰς του, θὰ κατεστρέφετο δὲ ἐντελῶς, ἀνδρὸν δὲν ἐλάμβανε τὴν πρόνοιαν κατὰ συμβουλὴν τοῦ Ἀλβανοῦ Ταλήκ βέη νὰ διατάξῃ νὰ ρίπτωσι τὰ ὄπλα καὶ τὰ ἄλλα λάφυρα, τὰ ὁποῖα διήρπαζον οἱ καταδιώκοντες αὐτὸν Κρητῆτες, καὶ οὕτως ἀνεσετέλλετο ἡ καταδίωξις, ἕως ὅτου ἐφθασεν εἰς ἀσφαλέστερον μέρος καὶ ἐσώθη.

Εἰς τὴν Μεσαρὰν ὁ Κόρακας, Ξωπατέρας, Μαλικούτης ἠνώχλων διαρκῶς τοὺς Τούρκους, ἐφόνευσαν δὲ καὶ τὸν διαβόητον Ἀγᾶν τῆς Μεσαρᾶς Ἀγριολίδην μεταβαίνοντα ὑπὸ συνοδείαν εἰς τὸ Μ. Κάστρον. Τὸ πτώμα του ἐκομίσθη εἰς τὴν πόλιν καὶ ἐγένετο τὸ σύνθημα σφαγῆς πολλῶν ἑκατοντάδων Χριστιανῶν τῆς πόλεως. Ὁγδοήκοντα ἐπαναστάται ὑπὸ τοὺς ἀνωτέρω μνημονευθέντας ἀρχηγούς εὐρίσκοντο εἰς τὸ μοναστήριον Ὁδηγήτρια τῆς Μεσαρᾶς· κατὰ τούτων ἐπέρχονται

800 Τούρκοι, καὶ οἱ μὲν ἄλλοι ἐπαναστάται ἀποσύρονται, ὁ παράτολμος ὅμως Ξωπατέρας κλείεται εἰς μικρὸν πύργον τοῦ μοναστηρίου μὲ 3 ἄλλους καὶ τὴν ἀδελφήν του· ἐκεῖ ἀνθίσταται ἐπὶ 3 ἡμέρας καὶ νύκτας πολεμῶν· ἀφ' οὗ ἐφονεύθησαν οἱ ἄλλοι καὶ ἐξηντλήθησαν καὶ τὰ πολεμοφόδιά του, ἐξέρχεται ξιφῆρης καὶ φονεύεται διατρυπηθεὶς ὑπὸ σφαιρῶν, ἀφ' οὗ κατὰ τὴν τριήμερον πολιορκίαν ἐφόρουν πολλοὺς Τούρκους. Οἱ

Εἰκ. 23. — Ὁ Πύργος τοῦ Ξωπατέρα ἐν τῇ μονῇ Ὀδηγητριά.

ἀρχηγοὶ τῆς Μεσαρῶς εἶχον καταρτίσει μικρὸν σῶμα ἰππικοῦ, τὸ ὁποῖον ἔβλαπτε πολὺ τοὺς Τούρκους, ἐμπίπτει ὅμως εἰς ἐνέδραν Τούρκων παρὰ τὸν Χάρακα Μονοφατίου καὶ διασκορπίζεται, ὁ δὲ Μαλικούτης μὲ ὀλίγους ἄλλους κλείεται εἰς ἐξοχικὴν ἐκκλησίαν καὶ πολιορκεῖται· ἐμπιστευθεὶς δὲ εἰς τὰς βεβαιώσεις τῶν Τούρκων παραδίδεται καὶ ἀπαχθεὶς εἰς Κάστρον θανατώνεται.

Εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας ἡ ἐπανάστασις ἐξηκολούθει ζωηρά· Ἐγένετο διοργάνωσις τις, συνεστήθησαν ἀρχηγεία καὶ διορίσθησαν ὄπλαρχηγοί. Οἱ Τούρκοι ἐξεδιώχθησαν ἐξ Ἀποκορώνου, οἱ ἐπαναστάται κατέλαβον τὴν Μαλάξαν καὶ κλείουσι τοὺς Τούρκους εἰς τὰ φρούρια. Καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας οἱ ἀρχηγοὶ Καζάνης, Βασιλογεώργης, Πεζανός, οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Μεσαρῶς ἐπιτίθενται κατὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Τούρκων καὶ τοὺς ἐκδιώκουσιν ἐκεῖθεν. Ἡ Κρήτη ὀλόκληρος πλὴν τῶν

φρουρίων εὐρίσκετο εἰς τὴν κατοχὴν τῶν Χριστιανῶν κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1828, ὅτε ἦλθον Ἀγγλικά καὶ Γαλλικά πλοῖα διὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀπόβασιν νέων Αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων καὶ νὰ ἐνεργήσουν ἀνακοχὴν μεταξὺ τῶν δύο διαμαχομένων, τὴν ὁποίαν ὅμως δὲν ἐδέχθησαν οἱ Τούρκοι, διότι οὕτως τὰ κτήματά των ἔμενον εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἡ μόνη ἐπαρχία τὴν ὁποίαν κατεῖχον ἀκόμη ἀνενόχλητοι οἱ Τούρκοι ἦτο ἡ Σητεία, ἡ ὁποία καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωρεῖτο ὡς πλήρης λαφύρων. Διὰ τοῦτο διοργανώθη ἐκστρατεία κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1828, καὶ 2500 Κρητῆς ὑπὸ τὸν Γ. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Τσουδερόν καὶ Παν. Ζερβουδάκη ἐξεκίνησαν ἐκ τοῦ Καβουσίου τῆς Ἱεραπέτρου καὶ ἀνέβησαν εἰς Σητείαν. Οἱ Τούρκοι μαθόντες τὴν εἰσβολὴν κατέφυγον καὶ ἐκλείσθησαν εἰς διαφόρους ὄχυρους πύργους. Πρῶτον ἐκπολιορκοῦνται κατακαέντες 400 ἐντὸς τοῦ πύργου τῶν Λιθινῶν, ἡ δὲ τύχη τούτων κατετρόμαξε τοὺς ἄλλους.

Δύο χιλιάδες ψυχὰι εἶχον καταφύγει εἰς τὴν ἐνετικὴν ἔπαυλιν παρὰ τὸ χωρίον Ἐθιά· οὗτοι παρεδόθησαν καὶ ὠδηγήθησαν εἰς τὴν παραλίαν, ὅπου τοὺς παρέλαβον Κάσια πλοῖα καὶ τοὺς ἔφεραν εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν. Ὅμοίως παρεδόθησαν 1200 ἀποκλεισθέντες εἰς τὸ μοναστήριον Τοπλοῦ· ἐξ αὐτῶν ἐφόρουν οἱ ἐπαναστάται 25 καὶ τὸν ἀρχηγόν των Σεΐδεραγᾶν, τοὺς δὲ λοιποὺς Κάσια πλοῖα ἔφεραν εἰς τὴν Χάλκην. Δὲν ἐκρατήθη ὅμως ἡ Σητεία πολὺν καιρόν, διότι 4 χιλ. Τούρκοι ἐκ τοῦ Μ. Κάστρου παραλαβόντες καὶ τοὺς ἐν Σπιναλόγγῃ καὶ Ἱεραπέτρῳ Στειακοὺς εἰσήλθον ἀνεμπόδιστοι εἰς τὴν Σητείαν, διότι οἱ ἐπαναστάται εἶχον φύγει οἱ πλεῖστοι μὲ τὰ λάφυρά των, καὶ κατέλαβον ἐκ νέου τὴν ἐπαρχίαν φονεύσαντες Χριστιανούς καὶ λεηλατήσαντες τὰ υπάρχοντά των.

Ὁ ἄτακτος πόλεμος ἐξηκολούθησε καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1829. Ὁλόκληρος σχεδὸν ἡ ὑπαιθρος χώρα εὐρίσκετο εἰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν, τὰ δὲ φρούρια εἶχον οἱ Τούρκοι. Ἄλλ' ἐν τούτοις διὰ τοῦ ὀριστικοῦ πρωτοκόλλου τῶν προστατῶν Δυνάμεων τῇ 22 Ἰανουαρίου 1830 ἡ Κρήτη δὲν συμπεριελήφθη εἰς τὴν

ἀπελευθερωθεῖσαν Ἑλλάδα. Εἰς μάτιν διεμαρτυρήθησαν δι' ὑπομνημάτων οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Κρήτης συνελθόντες εἰς Μαργαρίτες Μυλοποτάμου. Τὰ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα ἐπέβαλον τὴν εἰρήνην, ἣ δὲ νῆσος ἐξεχωρήθη εἰς τὸν Ἀντιβασιλέα τῆς Αἰγύπτου Μεχμέτ Ἀλῆν, ὡς ἀποζημίωσις διὰ τὰ στρατεύματα τὰ ὁποῖα ἔστειλε πρὸς ὑποταγὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης, καὶ διὰ τὸν στόλον τὸν ὁποῖον ἔχασεν εἰς Ναυαρίνον.

Δεκαετῆς αἱματηροὶ ἀγῶνες ἀφῆκαν τὴν Κρήτην σωρὸν ἔρειπίων. Τὰ χωρία εἶχον καταστροφῇ κατὰ τὰς διαφόρους ἐπιδρομάς, αἱ οἰκίαι εἶχον πυρποληθῆ, αἱ περιουσίαι φθαρῇ ἢ ἐρημωθῆ. Ὁ πληθυσμὸς τῆς νήσου διὰ τῆς δεκαετοῦς ἐπαναστάσεως θὰ ἠλαττώθη κατὰ τὸ ἥμισυ, διότι πλὴν τῶν φονευθέντων καὶ σφαγέντων καὶ τῶν ἐκ τῶν ἐπιδημικῶν ἀσθενειῶν ἀποθανόντων, δεκάδες χιλιάδων ἀνεχώρησαν ἐκ τῆς Κρήτης, καὶ οἱ πλεῖστοι τούτων δὲν ἐπανῆλθον πλέον.

8. Αἰγυπτιακὴ διοίκησις, τὰ εἰς Μουρνιαὲς συμβάντα.

Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς παραλαβὸν τὴν νῆσον ἦνωσε τὰς τρεῖς διοικήσεις εἰς μίαν καὶ διώρισε γενικὸν διοικητὴν τὸν Μουσταφᾶ Πασᾶν. Ἀφώπλισε τοὺς κατοίκους Χριστιανοὺς καὶ Μουσουλμάνους, ἔφερε τὴν τάξιν καταδιώξας ἀπηνῶς καὶ τιμωρήσας τοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι ἤθελον νὰ βιαιοπραγῶσι κατὰ τῶν Χριστιανῶν, καὶ ἐξετέλεσε δημόσια ἔργα, ἦτοι δρόμους, γεφύρας, ὕδραγωγεία καὶ ἐπεσκεύασε τοὺς λιμένας, διὰ τὰ ὁποῖα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἐνετῶν δὲν εἶχε ληφθῆ καμμία φροντίς. Κατήρτισε καλῶς διωργανωμένον σῶμα χωροφυλακῆς ἐξ Ἀλβανῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐξησφάλισε τὴν ἡσυχίαν καὶ τὴν εὐταξίαν.

Διὰ νὰ ἀνταποκριθῆ ὅμως ἡ Αἰγυπτιακὴ διοίκησις εἰς τὰς δαπάνας αὐτὰς ἐπέβαλε κατὰ μικρὸν φόρους βαρεῖς καὶ δυσανάλογους πρὸς τὴν ἀντοχὴν λαοῦ κατεστραμμένου οικονομικῶς, καὶ ἠθέλησε νὰ ἰδρῦσῃ μονοπώλιον τοῦ ἐλαίου καὶ τοῦ σάπωνος, ἠῤῥῆσε τὸν κεφαλικὸν φόρον, ἐδήμεινε τὰς περιουσίας τῶν ἐν Ἑλλάδι Κρητῶν καὶ ἀπηγόρευεν ἢ ἔφερε πολλὰ

ἐμπόδια καὶ δυσκολίας εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἤθελον νὰ πωλήσωσι τὰ ὑπάρχοντά των καὶ νὰ μεταναστεύσωσιν.

Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἤρχισε δυσαρέσκεια ἐπιτεινομένη κατὰ μικρὸν, ἣ ὁποία ἐξεδηλώθη διὰ συναθροίσεως 7 χιλιάδων ἀόπλων Χριστιανῶν παρὰ τὸ χωρίον Μουρνιαὲς τῆς Κυδωνίας. ἦσαν δὲ συνεννοημένοι καὶ τινες τῶν προκρίτων Ὀθωμανῶν. Οὗτοι ἐξήτησαν δι' ἀναφορᾶς τὴν ἀνακούφισιν ἐκ τῶν φορολογικῶν βαρῶν, καὶ τὴν ἐπέμβασιν καὶ προστασίαν τῶν 3 Προστατίδων Δυνάμεων, συμφώνως πρὸς τὸ πρωτόκολλον καὶ τὰς δοθείσας εἰς αὐτοὺς περὶ καλῆς διοικήσεως ὑποσχέσεις.

Ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς μαθὼν τὰ γινόμενα στέλλει στρατὸν καὶ στόλον ὑπὸ τὸν Ὀσμᾶν Πασᾶν μὲ τὴν ἐντολὴν διὰ τῆς βίας νὰ καταστείλῃ τὸ κίνημα καὶ νὰ θανατώσῃ τοὺς πρωταιτίους. Τὸ ἱπικὸν τοῦ Ὀσμᾶν Πασᾶ ἐπελάσαν εἰς Μουρνιαὲς διασκορπίζει τὴν συνάθροισιν καὶ συλλαμβάνει περὶ τοὺς 40 προκρίτους, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπαγχονίζει ἀμέσως εἰς τὰς μορέας τοῦ χωρίου, ἐξ οὗ καὶ ὠνομάσθη τὸ κίνημα αὐτὸ ἡ *ἐποχῆ τῶν μουρνιαδῶν*. Κατόπιν συνέλαβε καὶ ἄλλους ἐκ Σφακίων καὶ μάλιστα ἀμετόχους τοῦ κινήματος καὶ τοὺς θανατώνει. Ἐτιμώρησεν ἀκόμη καὶ τινὰς Ὀθωμανοὺς προκρίτους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν σύμφωνοι εἰς τὸ κίνημα.

Τὸ κίνημα κατεστάλη διὰ τοῦ αἵματος καὶ ὁ τόπος ἐξηκολούθησε νὰ διοικῆται κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου τρόπον μέχρι τοῦ ἔτους 1841, ὅτε ὁ Μεχμέτ Ἀλῆς ἠναγκάσθη ἔνεκα ἄλλων περιστατικῶν ἐξωτερικῶν νὰ παραιτήσῃ πάλιν τὴν Κρήτην εἰς τὸν Σουλτάνον.

9. Ἐπανάστασις Χαιρέτη καὶ Βασιλογεώργη.

Πρὶν γίνῃ ἐπισήμως ἡ μεταβίβασις τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ Μεχμέτ Ἀλῆ εἰς τὸν Σουλτάνον, οἱ ἐν Ἑλλάδι πρόσφυγες καὶ ὀπλαρχηγοὶ Κρητῆς ἐθεώρησαν κατάλληλον τὴν περίστασιν νὰ ἐγείρωσιν ἐπανάστασιν ἐν Κρήτῃ κατὰ τῆς νέας ὑποδουλώσεως τῆς πατρίδος των. Κατηρτίσθησαν ἄρα ἐπαναστατικὰ σώματα ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ Κρητῆς κατὰ τὸ πλεῖστον καὶ ἀπὸ Κρητῆς ἀρχηγοὺς καὶ ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ

Χαιρέτη, ἔξ οὗ ἔλαβεν ἡ ἐπανάστασις καὶ τὸ ὄνομα, καὶ ἀπειβιάσθησαν εἰς Κρήτην. Ἐκ δὲ τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν Βασιλογεώργη ὀνομάζεται εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ἐπανάστασις τοῦ Βασιλογεώργη. Τὰ σώματα ταῦτα ἐλθόντα εἰς Κρήτην ὑψωσαν τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐκήρυξαν τὴν ἑνωσιν. Ὁ Μουσταφᾶς Πασᾶς μετὰ τινὰς διαπραγματεύσεις καὶ ἀναβολὰς ἐπέρχεται κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Ἀποκόρωναν ἄγων 15 χιλ. στρατοῦ καὶ μάχῃ σφοδρὰ συγκροτεῖται εἰς Πρόβαρμα, ὅπου εὗρισκοντο ἑκατοντάδες τινες ἐπαναστατῶν, οἱ ὅποιοι τρέπονται καὶ φονεύονται καὶ τινες ἐκ τῶν ἀρχηγῶν. Μετ' ὀλίγας ἡμέρας γίνεται ἄλλη μάχῃ εἰς Βαφὲ κατὰ 500 ἐπαναστατῶν, οἱ ὅποιοι ἐπίσης ὑποχωροῦσιν, ἀφ' οὗ ἐπολέμησαν ἡρωϊκῶς. Εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας γίνεται ὁμοία μάχῃ παρὰ τὸ χωρίον Ξειδᾶ Πεδιάδος. Εἰς Βρίσες Ἀποκορώνου νικῶνται 1500 ἐπαναστάται ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τοῦ Μουσταφᾶ. Ἡ ἐπανάστασις κατεβλήθη ταχέως, διότι οὔτε ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἠθέλησε νὰ τὴν ὑποστηρίξῃ, οὔτε οἱ κάτοικοι καὶ δὴ οἱ Σφακιανοὶ ἠθέλησαν νὰ λάβωσι μέρος. Οἱ ἐπιζήσαντες ὄπλαρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων παραληφθέντες ὑπὸ Εὐρωπαϊκῶν πλοίων ἀνεχώρησαν εἰς Ἑλλάδα.

Ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς ἔμεινε Γενικὸς Διοικητὴς τῆς νήσου ἐδρεύων πότε εἰς Χανιά καὶ πότε εἰς Ἡράκλειον, ὅπως ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης λέγεται τὸ Μ. Κάστρον, καὶ διώρισε τοὺς υἱοὺς τοῦ Διοικητῆς τῶν τριῶν τμημάτων, διετηρήθησαν δὲ καὶ ἡ Ἀλβανικὴ χωροφυλακὴ καὶ οἱ λοιποὶ ὑπάλληλοι, καὶ ἡ διακυβέρνησις τῆς νήσου ἐξηκολούθησεν, οἷα καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγυπτιακῆς κατοχῆς.

10. Τὸ κίνημα τοῦ Μανρογένη.

Ὁ Μουσταφᾶς Πασᾶς ἀνακαλεῖται ἐκ Κρήτης κατὰ τὸ 1850 καὶ γίνεται Μ. Βεζίρης· ἀφ' οὗ δὲ ὁ διάδοχος αὐτοῦ Μεχμέτ Ἐδὴν διώκησε καλῶς, διωρίσθη Γεν. Διοικητὴς ὁ υἱὸς τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ Βελῆ Πασᾶς. Ἡ διοίκησις ὅμως τούτου ἀτυχὲς τελείως, καὶ μεγάλη δυσαρέσκεια ἐπεκράτει ἕνεκα τῆς κα-

θλιπτικῆς φορολογίας, τῶν αὐθαιρεσιῶν καὶ τῶν σκληρῶν τιμωριῶν τὰς ὁποίας ἐπέβαλλεν, ἠμπόδισε δὲ καὶ τοὺς πληρεξουσίου τῆς Κρήτης νὰ μεταβῶσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου εἶχον προσκληθῆ δι' ὑποθέσεις τοῦ Πατριαρχείου. Ἀφ' οὗ ὅθεν προηγήθη συνεννόησις τις ἐγένετο συνάθροισις κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1858 εἰς Μουτσουνάρια πλησίον τῶν Χανίων, ἡ ὁποία κατὰ μικρὸν ἠϋξήθη εἰς 5 χιλ. Ἡ συνάθροισις δι' Ἐπιτροπῆς διεμαρτυρήθη πρὸς τοὺς Προξένους διὰ τὰ βίαια καὶ καταθλιπτικὰ μέτρα τοῦ Βελῆ Πασᾶ, καὶ ἐζήτησε τὴν ἀνάκλησιν αὐτοῦ καὶ τὴν διόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων. Οἱ Τοῦρκοι τῶν ἐπαρχιῶν κατέφυγον εἰς τὰς πόλεις καὶ ὁ Βελῆς ἤθελε νὰ μεταχειρισθῆ τὴν βίαν, ἀλλ' ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς δὲν ἦτο σύμφωνος. Τὸν Ἰούνιον ἦλθον ἀπεσταλμένοι τοῦ Σουλτάνου, οἱ ὅποιοι παρ' ὄλην τὴν ἀντίπραξιν τοῦ Βελῆ Πασᾶ, παρεχώρησαν εἰς τοὺς Κρήτας τὰ πλεῖστα τῶν ζητουμένων καὶ ὁ Βελῆς ἀνεκλήθη, διωρίσθη δὲ ὁ Σαμῆ Πασᾶς. Παρεχωρήθη ἀμνηστία, ἀφέθησαν τὰ ὄπλα, ἐκηρύχθη ἀνεξίθρησκεια, κατηργήθησαν φόροι ἐπαχθεῖς καὶ κατηρτίσθησαν αἱ λεγόμεναι Δημογεροντίαι δι' ὑποθέσεις τοῦ κληρονομικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ δικαίου τῶν Χριστιανῶν.

11. Προοίμια καὶ ἀρχὴ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866.

Ἀπὸ τοῦ 1861 Γενικὸς Διοικητὴς τῆς νήσου ἦτο ὁ Ἰσμαὴλ Πασᾶς ὅστις ἐπαγίωσε τὴν τάξιν καὶ ὑπεστήριξέ πως τὴν παιδείαν καὶ τὴν γεωργίαν, ὥστε ὅτε μετὰ διετίαν ἀνεκλήθη οἱ Χριστιανοὶ ἐζήτησαν δι' ἀναφορῶν καὶ ἐπέτυχον τὴν διατήρησίν του, κατόπιν ὅμως ἠγέρθησαν πάλιν δυσαρέσκεια ἕνεκα τοῦ καταθλιπτικοῦ φορολογικοῦ συστήματος εἰς ἔτη ἄφορα. Ἐπειτα εἰς τὸ φλέγον τότε Μοναστηριακὸν ζήτημα ὁ Ἰσμαὴλ Πασᾶς ἀνεμείθη σκανδαλωδῶς ἀκυρῶν τὰς ἐκλογὰς τῶν πληρεξουσίων, οἱ ὅποιοι θὰ συνεζήτουν τὸ ζήτημα αὐτό, ὡσάκις δὲν ἦσαν ὄργανά του, καὶ ἐφυλάκισε τοὺς μέλλοντας νὰ μεταβῶσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἦρχισαν ὅθεν συνεννοήσεις τῶν ἐν Κρήτῃ προκρίτων πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς ἐν Ἀθήναις πρόσφυγας, καὶ συσκέψεις καὶ τέλος συναθροίσεις

κατὰ τὸν Ἀπρίλιον καὶ Μάιον τοῦ 1866, εἰς Μπουτσουνάρια, καὶ ἔπειτα εἰς τὸ Ἀτσιπόπουλλον, Ἀνώγεια, Ἁγ. Μύρωνα καὶ Κράσι. Συνεπεία τῶν ἐνόπλων αὐτῶν συναθροίσεων οἱ Τοῦρκοι τῶν ἐπαρχιῶν καταφεύγουσιν εἰς τὰ φρουρία. Εἰς τὴν μονὴν τῆς Ἁγίας Κυριακῆς παρὰ τὰ Χανιά συνέρχεται Συνέλευσις ἐξ ὅλης τῆς Κρήτης καὶ ὑποβάλλεται ἀναφορὰ εἰς τὸν Σουλτάνον καὶ τοὺς Προξένους, ἡ ὁποία περιεῖχε τὰ παράπονα τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ διὰ τοὺς φόρους καὶ τὸν τρόπον τῆς εἰσπράξεως αὐτῶν, τὴν ἔλλειψιν δημοσίων ἔργων, τὸν καταρτισμὸν τῶν δικαστηρίων, τὴν ἐπίσημον γλῶσσαν, τὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ἐπαρχιακῶν λιμένων, τὴν παραβίασιν τῆς ἀνεξιθρησκείας καὶ τὴν παραβίασιν πολλῶν προνομίων, ζητεῖται δὲ ἡ θεραπεία αὐτῶν. Μετὰ ταῦτα διαλύεται ἡ Συνέλευσις μένει δὲ Ἐπιτροπὴ διὰ νὰ διεξαγάγῃ τὸ ζήτημα, τὴν ὁποίαν ὁμοῦς ὁ Ἰσμαὴλ Πασᾶς καταδιώκει, καὶ αὕτη μετὰ πολλὰς περιπλανήσεις ἐγκαθίσταται εἰς Πρόσπερον Ἀποκορώνου. Ταυτοχρόνως ἡ μὲν Τουρκικὴ Κυβέρνησις προβαίνει εἰς στρατιωτικὰς παρασκευάς, οἱ δὲ Κρήτες συνεννοοῦνται μετὰ τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ σχηματίζεται Ἐπιτροπὴ πρὸς προμήθειαν τῶν ἐφοδίων τοῦ ἐπικειμένου ἀγῶνος.

Κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1866 ἦλθεν ἀρνητικὴ ἀπάντησις τῆς Πύλης εἰς τὰ αἰτήματα τῶν Κρητῶν. Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις συνελθοῦσα εἰς Ἀσκύφου τῶν Σφακιῶν κηρύττει τὴν ἔνωσιν τῇ 21 Αὐγούστου καὶ προσκαλεῖται ὁ λαὸς διὰ τῶν ὄπλων νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ ἐθνικὸν πρόγραμμα.

12. Πρώτη περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 66.

Μουσταφᾶ Πασᾶς.

Αἱ πολεμικαὶ προετοιμασίαι εἶχον ἀρχίσει καὶ πρὸ τοῦ ψηφίσματος τῆς Συνελεύσεως. Ἐπαναστατικὰ σώματα εἶχον σχηματισθῆ ἕκ τῶν ἐνόπλων εἰς διάφορα σημεῖα τῆς νήσου (κολῶνες), καὶ πολεμοφόδια ἤρχισαν πεμπόμενα διὰ πλοιαρίων ἐξ Ἑλλάδος, καὶ οἱ Τοῦρκοι οἱ καταφυγόντες εἰς τὰς πόλεις εἶχον προβῆ εἰς κακώσεις Χριστιανῶν ἐντὸς τῶν πόλεων καὶ τῶν περιχώρων.

εἰς τὸ ὄχυρόν φρουρίον Τέμενος. Ἡ ἐπανάστασις ταχέως ἐξαπλοῦται, καὶ ὅλη ἡ Κρήτη πλὴν τοῦ Τεμένους εὐρίσκεται εἰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν. Μετὰ ταῦτα ἔρχεται ἐπικουρία ἐξ Ἑνετίας καὶ ὁ Τιέπολος ἐξελθὼν ἐκ τοῦ Τεμένους πολεμεῖ τοὺς ἐπαναστάτας καὶ ἀνακτᾷ τινα τῶν φρουρίων, καὶ καταλαμβάνει καὶ τὸν Χάνδακα ἄνευ ἀντιστάσεως. Ὁ Σανουῖδος συνομολογεῖ συνθήκας καὶ ἀποχωρεῖ ἐκ τῆς νήσου, ἡ δὲ ἐπανάστασις καταβάλλεται.

2. Ἐπαναστασις Σκορδιῶν καὶ Μελισσηῶν.

Μόλις εἶχε κατασταλῆ ἡ προηγουμένη ἐπανάστασις καὶ ἐξερράγη ἄλλη οὐχὶ ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνος ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Σκορδιῶν καὶ Μελισσηῶν ἐπὶ τοῦ Δουκὸς Πέτρου Κουρήνου κατὰ τὸ ἔτος 1217. Ὁ Καστελλᾶνος τοῦ φρουρίου Μονοπάρι (Bourepare) ἐν Ρεθύμνῃ ἀφῆρσε λάθρα ἵππους τινὰς τοῦ Ἰωάννου Σκορδιῆ ὁ ἀδικηθεὶς ἀνεφέρθη εἰς τὸν Δοῦκα, ἀλλ' ἐπειδὴ δὲν ἐλάμβανεν ἱκανοποίησιν ταχέως, ἀπάγουσι καὶ οἱ Σκορδιῆται μέγαν ἀριθμὸν κτηνῶν ἀπὸ τοῦ Μονοπάρι ἀνηκόντων εἰς τοὺς Ἑνετούς. Ἐκ τοῦ περιστατικοῦ τούτου ἐξερράγη ἐπανάστασις ἡ ὁποία ταχέως ἐξαπλοῦται καθ' ὅλην τὴν

Εἰκ. 13.

Ἐνδυμασία Κρητὸς Μεσαιωνικῶν χρόνων. (Gerola II. πιν. 10. 1).

δυτικὴν Κρήτην ἀπὸ τοῦ Μυλοποτάμου. Ὁ Δουξ στέλλει ἰσχυρὸν στρατὸν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ἐν ᾧ ὁμως διαβαίνει ὄρεινὰς τινὰς δυσχωρίας προσβάλλεται αἰφνιδίως ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν ὀδηγούμενων ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Σεβαστοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου Μελισσηνοῦ καὶ κατατροποῦται, φονεύονται οἱ δύο Ἑνετοὶ στρατηγοὶ καὶ μέγα πλῆθος τοῦ ἄλλου στρατοῦ, καὶ οἱ λοιποὶ ἐπιστρέφουσι εἰς Χάνδακα. Ὁ διάδοχος τοῦ Κοιρῆνον Δουξ Δελφῖνος συνθηκολογεῖ πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας παραχωρῶν εἰς τὸν Σεβαστὸν Σκορδίλην τοὺς Μελισσηνοὺς καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχηγούς τῆς ἐπαναστάσεως Καβαλλαρίας (ἰπποτικὰ φέουδα) παρὰ τὸν ποταμὸν Μουσέλαν, καὶ ἀναγνωρίζει αὐτοὺς ὡς τιμαριούχους μὲ ὅλα τὰ συναφῆ δικαιώματα, αὐτοὶ δὲ ὑπόσχονται πίστιν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὴν Δημοκρατίαν.

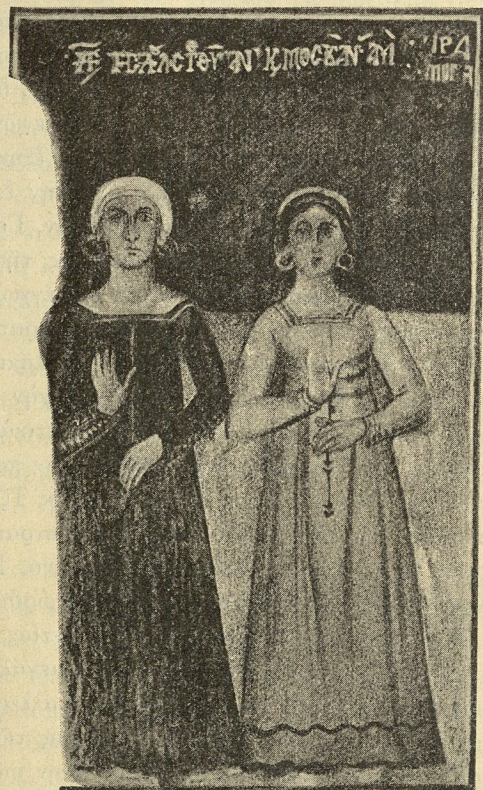
3. Ἐπανάστασις Σκορδιλῶν, Μελισσηνῶν καὶ Δρακοντοπούλλων.

Ἀκόμη σοβαρωτέρα καὶ μᾶλλον ἐπικίδυνος διὰ τὴν Ἑνετικὴν κυριαρχίαν ὑπῆρξεν ἄλλη ἐπανάστασις τῷ 1230 τῆς ὁποίας ὑποκινηταὶ καὶ ἀρχηγοὶ ἦσαν πάλιν Σκορδίλοι, Μελισσηνοὶ καὶ Δρακοντόπουλλοι. Ἡ ἐπανάστασις ἤρχισε κατὰ τὰ μέρη τῆς Ρεθύμνης, ὅπου οἱ Κρήτες εὐγενεῖς εἶχον συγκεντρωθῆ πολυαριθμότεροι, διὰ λεηλασίας καὶ φόνων τῶν Ἑνετῶν καὶ κατὰ μικρὸν ἔλαβε μεγάλην ἐπέκτασιν. Οἱ Ἑνετοὶ ἀδυνατοῦντες νὰ καταβάλωσι τοὺς ἐπαναστάτας προσεκάλεσαν πάλιν τὸν Σανούδον, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε μὲ ἐπικουρίας καὶ ἔκτισε τὸ φρούριον τῆς Σούδας.

Οἱ Κρήτες ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Ἰωάννου τοῦ Βατάτση, ὁ ὁποῖος πράγματι σχεδιάζων τὴν ἀνόρθωσιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἔστειλε 33 γαλέρας μὲ ἐπικουρίας. Ὁ Σανούδος ἐγκατέλιπε τὴν νῆσον δωροδοκηθεὶς ὑπὸ τοῦ Βατάτση, ὡς λέγουσιν οἱ Ἑνετοὶ χρονογράφοι. Ἡ ἐπανάστασις προώδευσε μέγας, κυριεύονται δὲ ἡ πόλις τῆς Ρεθύμνης, τὸ Μυλοπόταμον, τὸ Καινούργιον καὶ σπουδαῖα μάχαι συνάπτονται περὶ τὸ Καστέλλιον Μονοφάτσι (Bonifacio). Μεγάλαι ἐπικουρίαι στέλλονται ἕξ Ἑνετίας καὶ ὁ πόλεμος ἐξακολουθεῖ ἀμφίροπος ἐπὶ ἔτη. Ὁ ναύαρχος τοῦ Βατάτση φεύ-

γει ἐκ Κρήτης μετὰ τοῦ στόλου, ἀλλὰ καταληφθεὶς ὑπὸ τρικυμίας χάνει ὀλόκληρον σχεδὸν τὸν στόλον παρὰ τὰ Κύθηρα.

Οἱ Κρήτες ἐξακολουθοῦσι τὸν πόλεμον μὲ τοὺς ὑπολειφθέντας στρατιώτας τοῦ Βατάτση (Ἀνατολικούς), καὶ ἡ Ἑνετικὴ Δημοκρατία ἀναγκάζεται νὰ προβῆ εἰς μεγάλας παραχωρήσεις πρὸς τὰς ἀνωτέρω οἰκογενεῖας λαμβάνουσα ὀμήρους ἕξ αὐτῶν εἰς τὸ φρούριον Μονοφάτσι. Δίδει εἰς αὐτοὺς δύο ὀλοκλήρους ἐπαρχίας τὴν Ἄνω καὶ Κάτω Σύβριτον (Ἀμάρι καὶ Ἅγιον Βασίλειον), οἱ στρατιῶται τοῦ Βατάτση παραδίδουσι τὸ φρούριον Ἁγ. Νικολάου (παρὰ τὸν Ἄλμυρον Ρεθύμνης), τὸ ὁποῖον κατεῖχον ἀκόμη, καὶ ἀναχωροῦσι διὰ θαλάσσης, καὶ οὕτως ἐτελείωσεν ἡ μεγάλη αὕτη ἐπανάστασις, διαρκέσασα ἐπὶ ἕξ ἔτη 1230—1236.

Εἰκ. 14. — Ἐνδυμασίαι Κρησῶν Μεσαιων. χρόνων. (Gerola II πιν. 8. 1).

4. Κτίσις τῶν Χανίων. — Ἐπανάστασις Χορταισῶν.

Καὶ μετὰ τὴν κατάπαισιν τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς οἱ Ἑνετοὶ εὗρισκοντο σχεδὸν εἰς διαρκεῖς ἀγῶνας πρὸς στερέωσιν τῆς ἀρχῆς ἐν τῇ ταραχῶδει νήσῳ.

Κατὰ τὸ ἔτος 1252 ἔρχεται νέα μεγάλη ἀποικία Ἑνετῶν καὶ ἐγκαθίσταται εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας τῆς νήσου εἰς 90 φρέουδα. Τότε οἰκοδομεῖται καὶ ἡ πόλις τῶν Χανιῶν ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τῆς ἀρχαίας Κυδωνίας, ἡ δὲ ἀκρόπολις τῆς Κυδωνίας, ἐπισκευασθέντων καὶ συμπληρωθέντων τῶν ἀρχαίων τειχῶν γίνεται τὸ Καστέλλιον τῶν Χανιῶν, ὅπου ἔμενον ὁ Διοικητὴς καὶ οἱ πλείστοι τῶν Ἑνετῶν εὐγενῶν.

Ἡ ἀνώμαλος κατάστασις τῆς νήσου ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ ἔτους 1273, ὅτε ἐκρήγνυται εἰς μεγάλην ἐπανάστασιν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν δύο γενναίων ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου Χορτασῶν. Οἱ Χορτάσαι ἐκτὸς τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν ἤσκουν ἐπὶ τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου, ἦσαν καὶ εὐφρεῖς συνετοὶ καὶ δραστήριοι στρατηγοί. Διωργάνωσαν ἄριστα τὴν ἐανάστασιν, ἐνίκησαν πολλάκις τὰ Ἑνετικὰ στρατεύματα καὶ ἔφεραν τὴν Ἑνετικὴν ἀρχὴν ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς. Ὁ ἀγὼν ἐξηκολούθησεν ἐπὶ ἔτη, τὰ Ἑνετικὰ στρατεύματα ἐμπύπτοντα εἰς δυσχωρίας καὶ ἐνέδρας τῶν προνοητικῶν ἀρχηγῶν πολλάκις φθείρονται, ὁ Δουξ Μαρίνος Τζένος καὶ πολλοὶ τῶν εὐγενῶν Ἑνετῶν φονεύονται, καὶ ὁ στρατὸς αὐτῶν καταστρέφεται. Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Δουξ Μαρίνος Μοροζίνης ἔλθων εἰς Κρήτην μὲ νέα στρατεύματα δὲν κατώρθωσέ τι περισσότερον.

Νεαὶ ἐπικουρίαι ἔρχονται ἐξ Ἑνετίας, λαμβάνει δὲ μέρος ὑπὲρ τῶν Ἑνετῶν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τοῦ μεγάλου ἀρχοντικοῦ οἴκου τῶν Καλλεργῶν ὁ πολὺς Ἀλέξιος Καλλέργης δελεασθεὶς ἀπὸ τὰς ὑποσχέσεις τῶν Ἑνετῶν. Ἐπίθεσις τῶν ἐπαναστατῶν κατὰ τοῦ Χάνδακος ἀποκρούεται μὲ μεγάλην φθοράν, οἱ Χορτάσαι νικῶνται καὶ καταδιωκόμενοι ἀναγκάζονται νὰ ἐκπατρισθῶσιν οἱ γενναῖοι ἀδελφοὶ τῷ 1279 καὶ καταφύγωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀνακτήσει πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐκ τῶν Φράγκων ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος.

5. Ἐπανάστασις Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ συνθήκη.

Αἱ ὑποσχέσεις, τὰς ὁποίας οἱ Ἑνετοὶ εἶχον δώσει εἰς τὸν βοηθήσαντα μεγάλως πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Χορτασῶν Ἀλέξιον Καλλέργην, δὲν ἐξεπληρώθησαν. Ἐπειτα

οἱ Ἑνετοὶ καὶ μάλιστα ὁ Δουξ Μαρίνος Γραδόνικος προσεφέρθησαν πολὺ σκληρῶς καὶ ἀπανθρώπως πρὸς τοὺς Κρήτας ἐπαναστάτας παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Ἀλεξίου. Δυσαρέσκεια ὄθεν φανερὰ ἐγεννήθη εἰς τὸν Ἀλέξιον πρὸς τὴν Ἑνετικὴν Κυβέρνησιν, καὶ ἐνέργειαι μυτικαὶ τοῦ Ἀλεξίου ἐγνώσθησαν εἰς τοὺς Ἑνετούς. Ἡ Ἑνετικὴ Κυβέρνησις πληροφορηθεῖσα τὸ πρᾶγμα καὶ φοβουμένη τὸν μέγαν ἀρχοντορρωμαῖον ἔδωκε διαταγὴν εἰς τὸν Δοῦκα Κρήτης νὰ τὸν συλλάβῃ ἀπροόπτως καὶ ἐπιτηδεῖως καὶ τὸν ἀποστείλῃ εἰς Ἑνετίαν. Ὁ Ἀλέξιος ὁμως εἰδοποιηθεὶς μυστικὰ ἢ καὶ ἐννοήσας τὸ σχέδιον ἐξέρχεται τοῦ Χάνδακος, καὶ κηρύττει τὴν ἐανάστασιν κατὰ τὸ ἔτος 1283 τεθεὶς ἐπὶ κεφαλῆς πολυαριθμῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὅποιοι δὲν εἶχον ὑποταχθῆ ἀκόμη καὶ ἄλλων, οἱ ὅποιοι προσέτρεξαν ἕνεκα τῆς δυνάμεως καὶ τῆς φήμης του. Διότι ὁ Ἀλέξιος ἐκτὸς τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἐπιρροῆς του διεκρίνετο καὶ διὰ τὴν ἀνδρείαν, τὴν στρατηγικότητα καὶ τὴν σύνεσιν, καὶ οἱ Κρήτες περιέμενον ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν του τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀγώνων τῶν, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου οἱ Ἑνετοὶ κατελήφθησαν ὑπὸ φόβου καὶ ἀδημονίας.

Ἡ ἐανάστασις τοῦ Ἀλεξίου ὑπῆρξεν ἡ πολυχρονιωτέρα καὶ καταστρεπτικωτέρα διὰ τοὺς Ἑνετούς. Ὁ στρατηγικὸς Ἀλέξιος γνωρίζων ἐκ πείρας, ὅτι τὰ ἀσύντακτα ἐπαναστατικὰ σίφη δὲν ἠδύναντο νὰ μάχωνται ἐπιτυχῶς κατὰ τῶν ἐξησκημένων καὶ πειθαρχούντων στρατευμάτων τῆς Δημοκρατίας, ἀπέφευγε συνήθως τὰς μεγάλας ἐκ τοῦ συστάδην μάχας, ἐπετίθετο ὁμως ἐν καταλλήλῳ χρόνῳ καὶ τόπῳ, καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνεδεικνύετο νικητῆς. Κατὰ μικρὸν ἐκαθάρισε τὴν ὑπαιθρον χώραν ἐκ τῶν Ἑνετῶν, τοὺς ὁποίους περιορίζει εἰς ὀλίγα παράλια φρούρια. Βοηθοὺς εἶχεν εἰς τὴν ἐανάστασιν καὶ ἄλλους εὐγενεῖς Κρήτας τοὺς Βλαστούς, τὸν Βασίλ. Βαρούχαν τοῦ Γαβαλάδες καὶ μάλιστα τὸν Μιχ. Χορτάσην, συγγενῆ τῶν προηγουμένων ἐπαναστατῶν Γεωργίου καὶ Θεοδώρου, οἱ ὅποιοι μολονότι προσκληθέντες ὑπ' αὐτοῦ δὲν ἠθέλησαν νὰ ἐμπιστευθῶσιν εἰς αὐτὸν ἕνεκα τῆς προηγουμένης του διαγωγῆς.

Κατ' ἐπανάληψιν ἐστάλησαν στρατεύματα ἐξ Ἑνετίας, οἱ δὲ

ἐκάστοτε ἐρχόμενοι Δουῖκες ἢ ἐνικῶντο ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου, ἢ ἀνεχώρουν ἀπρακτοί. Παρῆλθον οὕτως δέκα ἔτη, καὶ ὄχι μόνον δὲν κατεβάλλετο ἡ ἐπανάστασις, ἀλλὰ καὶ νέαι συμφοραὶ εὐρίσκουσι τὴν δημοκρατίαν, διότι δις ἐντὸς ὀλίγου χρόνου οἱ στόλοι τῆς καταναυμαχοῦνται καὶ καταστρέφονται ὑπὸ τῶν εἰς πόλεμον εὐρισκομένων ἀντιπάλων Γενοατῶν, οἱ ὁποῖοι μετὰ ταῦτα ἔρχονται καὶ εἰς Κρήτην, καὶ βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν Κρητῶν κυριεύουσι τὰ Χανιά. Οἱ Γενοᾶται προσκαλέσαντες τὸν Ἀλέξιον προτείνουν εἰς αὐτὸν συμμαχίαν πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Ἑνετῶν ἐκ Κρήτης. Οὗτος ὅμως εὐρίσκων ἀσύμφορον νὰ ἀνταλλάξωσιν οἱ Κρηῖτες τοὺς Ἑνετοὺς διὰ τῶν Γενοατῶν ἀποκρούει τὴν σύμπραξιν, καὶ οἱ Γενοᾶται ἀποδιώκονται μετ' ὀλίγον ἐκ τῶν Χανίων. Ὁ Ἀλέξιος διὰ τῆς διαγωγῆς ταύτης ἐγείρει τὰς ὑπονοίας τῶν ἄλλων ἐπαναστατῶν, ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ συνδιαλαγῇ πάλιν πρὸς τοὺς Ἑνετούς, δυσαρέσκεια ἐπέρχεται εἰς τὰς τάξεις τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ ἡ ἐπανάστασις διεξάγεται πλέον χαλαρῶς.

Ὁ Ἀλέξιος ἀρχίζει μυστικὰς διαπραγματεύσεις πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς πολυχρονίους, καὶ ἐπὶ τέλους ἡ ὑπερήφανος Δημοκρατία ἠναγκάσθη νὰ ταπεινωθῇ καὶ κλείσῃ συνθήκην πρὸς τὸν ἀποστάτην κατὰ τὸ ἔτος 1299. Διὰ τῆς συνθήκης αὐτῆς δίδεται πλήρης ἀμνηστία εἰς τὸν Ἀλέξιον καὶ τοὺς ἄλλους ἐπαναστάτας, παραχωροῦνται δὲ φέουδα, προνομία καὶ τιμαὶ εἰς αὐτὸν καὶ τοὺς συντρόφους του, ἐκανονίσθησαν αἱ σχέσεις τῶν διαφόρων τάξεων ἐν Κρήτῃ, ἐπετράπησαν ἐπιγαμίαι μεταξὺ Λατίνων καὶ Ὁρθοδόξων, ἐπροστατεύθη ὁ κληρὸς καὶ ἐδίδετο εἰς τὸν Ἀλέξιον ἡ Ἐπισκοπὴ τοῦ Ἀγρίου ἐν Μυλοποτάμῳ διὰ νὰ ἔχη Ὁρθόδοξον Ἐπίσκοπον. Εἰς ἀντάλλαγμα τούτων ὁ Ἀλέξιος ὠρίζετο πίστιν εἰς τὴν Ἑνετίαν, τὴν ὁποίαν καὶ διεφύλαξε πράγματι μέχρι τοῦ θανάτου του, ὅπως καὶ ἡ Ἑνετία τὴν φορὰν αὐτὴν ἐτήρησε τὰς ὑποσχέσεις τῆς πρὸς τὸν ἐπίφοβον Ἀρχοντορρωμαῖον. Λέγεται δὲ ὅτι καὶ ἀποθνήσκων ὁ Ἀλέξιος παρήγγειλεν εἰς τοὺς υἱοὺς του νὰ τηρήσωσι τὴν πίστιν πρὸς τὴν Ἑνετίαν, ἡ δὲ οἰκογένεια Καλλέργη μετὰ ταῦτα ἐνεγράφη εἰς τὴν χρυσοῦν βίβλον τῆς Ἑνετικῆς εὐγενείας.

Τὴν πρὸς τὴν Ἑνετίαν πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν ἀπέδειξεν ὁ Ἀλέξιος μάλιστα κατὰ τὸν φοβερὸν σεισμόν τοῦ 1303. Οἱ Κρηῖτες ἐπωφελοῦμενοι τῆς εὐκαιρίας καὶ μάλιστα τῆς καταπτώσεως τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος ἠθέλησαν νὰ ἐπαναστατήσωσι, καὶ προέτρεψαν τὸν Ἀλέξιον νὰ τεθῇ ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ἄλλ' ὁ Ἀλέξιος τοὺς ἀπέτρεψε πείσας αὐτούς, ὅτι ἐκδιωκόμενων τῶν Ἑνετῶν θὰ γίνωσι λεία Καταλανῶν ἢ Γενοατῶν, καὶ θὰ ὑποφέρωσι χειρότερα, ἐν ᾧ ὑπὸ τὸν ἥπιον ζυγὸν τῶν Ἑνετῶν καλῶς διαίγουσιν.

6. Ἐπαναστάσεις Βάρδα Καλλέργη, Λέοντος Καλλέργη, Καροκαλυβῶν καὶ Ψαρομηλίγγων.

Οἱ Ἑνετοὶ εἶχον ἐπιβάλει ἔκτακτόν τινα φόρον διὰ τὴν ναυπήγησιν γαλερῶν, τὸν ὁποῖον ἠρνήθησαν νὰ πληρώσωσιν οἱ κάτοικοι τοῦ μεγάλου χωρίου τοῦ Μυλοποτάμου Μαργαρίτες, καὶ οἱ Ἑνετοὶ τοὺς κηρύττουσιν ἀποστάτας. Ἡ ἐπανάστασις ὅμως διαδίδεται ταχέως καθ' ὅλην τὴν δυτικὴν Κρήτην ἀπὸ τὴν λεγομένην Σκάλαν τοῦ Στρουμπούλου πρὸς δυσμὰς κατὰ τὸ ἔτος 1332. Ἀρχηγὸς τῶν ἐπαναστατῶν ἀνακηρύσσεται ὁ Βάρδας Καλλέργης. Κυριεύεται ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν τὸ φρούριον τοῦ Σελίνου καὶ φονεύεται ὁ Καστελλᾶνος καὶ οἱ ἐν αὐτῷ εὐρεθέντες Ἑνετοί.

Κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐκστρατεύουσιν οἱ Ἑνετοὶ ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη, νικῶσι τοὺς ἐπαναστάτας, οἱ ὁποῖοι παραδίδουσι τὸν Βάρδαν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τὸν φονεύουσιν. Ὁμοίως τιμωρεῖται ἄλλος ἀρχηγὸς τῶν ἐπαναστατῶν ὁ Πρικοσιρίδης, τὸν ὁποῖον εἶχε συλλάβει ὁ Καλλέργης. Τὸ χωρίον Μαργαρίτες ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου πυρπολεῖται, καὶ οἱ πλείστοι τῶν κατοίκων φονεύονται, τιμωροῦνται δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ἄλλα χωρία. Ἐπίσης φονεύονται καὶ οἱ τρεῖς γενναῖοι ἀδελφοὶ Σηφόπουλοι καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Βάρδα Καλλέργη Σήφης.

Ἄλλη ἐπανάστασις ἐκρήγγυται κατὰ τὸ 1341 ἐν Ἀποκορώνῳ διὰ τοῦ Κώστα Σμιρίλιου καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ παρακινουμένων ὑπὸ τοῦ νεαροῦ Λέοντος Καλλέργη, ἀνεψιοῦ τοῦ

ἀρχηγῶν τῶν Καλλεργῶν Ἀλεξίου τοῦ νεωτέρου. Οἱ ἀντάρται καταπολεμοῦνται ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἀλεξίου καὶ συλλαμβάνονται καὶ φονεύονται ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν, ἀφ' οὗ προηγουμένως κατέ-

Εἰκ. 15. — Ἐνδυμασίαι Κρητικῆς οἰκογενείας ἐκ τοιχογραφίας εἰς Βόιλα Σητείας. (Gerola II πιν. 17. 2α).

δωκαν τὸν Λέοντα ὡς ὑποκινητὴν. Ὁ Δουξ προσκαλεῖ ἐπιτηδείως τὸν Λέοντα εἰς Χάνδακα, ὅπου συλληφθεὶς καὶ ἐξελεγχθεὶς ἀποπνίγεται εἰς τὴν θάλασσαν ἐν καιρῷ νυκτός. Οἱ Καψοκαλύβαι ὅμως, ἤτοι ὁ πενθερὸς τοῦ Λέοντος μετὰ τῶν υἱῶν του,

ἐξακολουθοῦσι τὴν ἐπανάστασιν κατὰ τὰ μέρη τῶν δύο Συβρίτων (Ἀμάρι καὶ Ἀγ. Βασίλειος) καὶ εἰς τὰ Σφακιά. Κατὰ τούτων ἐκστρατεύει πάλιν ὁ Ἀλέξιος καὶ καταλαμβάνει τὰς δύο Συβρίτους· μετὰ ταῦτα οἱ ἐπαναστάται ἐνισχύονται ἐν Σφακίοις καὶ ἐκστρατεύσαντες γίνονται πάλιν κύριοι τῶν Συβρίτων καὶ αὐτοῦ τοῦ Μυλοποτάμου τῆς ἔδρας τῶν Καλλεργῶν, πολιορκοῦσι δὲ τὸν Ἀλέξιον εἰς τὸ Καστέλλι τοῦ Μυλοποτάμου.

Ταυτοχρόνως οἱ ἀδελφοὶ Ψαρομήλιγγοι ἐπαναστατοῦσι τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην καὶ τὴν Μεσαρὰν καὶ οἱ ἐπαναστάται γίνονται κύριοι ὅλης τῆς χώρας πλὴν τοῦ Χάνδακος. Οἱ Ψαρομήλιγγοι ἀπορρίπτουσι τὰς δελεαστικὰς προτάσεις, τὰς ὁποίας κάμνει εἰς αὐτοὺς ἡ Ἑνετικὴ Κυβέρνησις.

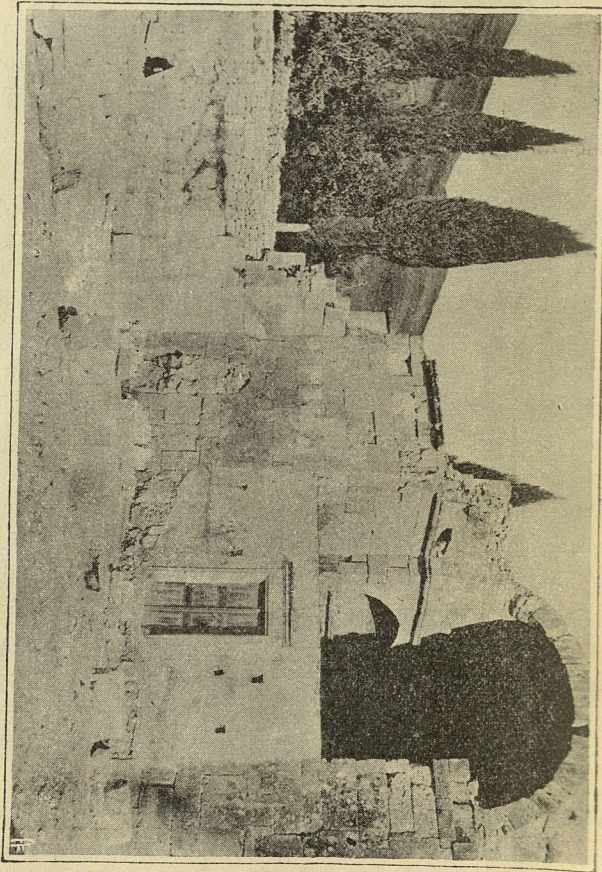
Ἡ Ἑνετία στέλλει νέους στρατοὺς καὶ ὁ Δουξ Κορνήλιος ἐκστρατεύει κατὰ τῶν Ψαρομηλίγγων, ἐστρατοπεδευμένων κατὰ τὸν Χάρακα τῆς Μεσαρᾶς. Ὁ δουξ προσποιηθεὶς φυγὴν παρασύρει τοὺς ἐπαναστάτας εἰς τὴν πεδιάδα, ὅπου εἶχε τοποθετήσει μέρος τοῦ στρατοῦ εἰς ἐνέδραν. Τὸ στρατήγημα τοῦ Κορνηλίου ἐπέτυχεν, ὁ Ἰωάννης Ψαρομήλιγγος πίπτει μαχόμενος ἥρωϊκῶς, ὁ δὲ Μιχαὴλ καταδιωκόμενος καὶ μέλλον νὰ συλληφθῆ διατάσσει τὸν συνοδευόντα ὑπασπιστὴν του νὰ τὸν φονεύσῃ καὶ φέρῃ τὴν κεφαλὴν του εἰς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ σωθῆ αὐτός, ὅπως καὶ ἐγένετο. Μετὰ τὴν νίκην ταύτην οἱ Ἑνετοὶ καὶ ὁ Ἀλέξιος ἐκστρατεύουσι κατὰ διαφόρους διευθύνσεις καὶ κατορθώνουσι νὰ ὑποτάξωσιν ἐκ νέου τὴν νῆσον, φονεύονται δὲ καὶ οἱ Καψοκαλύβαι.

7. Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου.

Ἀπὸ καιροῦ δυσαρέσκεια εἶχον γεννηθῆ μετὰ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑνετῶν ἀποίκων καὶ τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως. Αἰτήματα διάφορα τῶν ἀποίκων ἐκρίθησαν ἀπαράδεκτα ἐν Ἑνετία καὶ ἀπερρίφθησαν ἰδίως ἡ ἀξίωσις τῶν ἐν Κρήτῃ εὐγενῶν Ἑνετῶν νὰ θεωρῶνται ἰσότιμοι πρὸς τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει, καὶ νὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα νὰ στέλλωσιν ἀντιπροσώπους εἰς Ἑνετιὰν ἀπορριφθεῖσα ἔθιξε πολὺ τὴν φιλοτιμίαν τῶν ἐν

Κρήτη Ἐνετῶν· αἱ δυσαρέσκεια αὐταὶ ἐξέσπασαν εἰς ἀληθῆ ἀποστασίαν κατὰ τὸ ἔτος 1363.

Ἡ Ἐνετικὴ Κυβέρνησις εἶχεν ἐπιβάλει φόρον τινὰ ἑκτακτον διὰ λιμενικὰ ἔργα τοῦ Χάνδακος καὶ ὁ Δουξ τῆς Κρήτης διε-

Εἰκ. 16. — Μητροπολιτικὸς ναὸς Ἁγ. Τίτου ἐν Γόρτυνι.

τάχθῃ νὰ εἰσπράξῃ τὸν φόρον αὐτόν. Τοῦτο ἔδωκε τὸ σύνθημα φανερᾶς στάσεως. Οἱ τιμαριοῦχοι συνελθόντες ἀπορρίπτουσι καὶ ἀκυροῦσι τὰ Ἐνετικὰ διατάγματα, γίνεται συνάθροισις Ἐνετῶν καὶ Κρητῶν εἰς τὴν πόλιν καὶ ἔφοδος κατὰ τοῦ Δουκικοῦ

Παλατίου, ὁ Δουξ Δάνδολος καὶ οἱ δύο του Σύμβουλοι καθαιροῦνται καὶ φυλακίζονται, ἡ Ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἀποκηρύττεται, καὶ νέα Κυβέρνησις σχηματίζεται, καὶ ἡ Κρήτη ἀνακηρύσσεται Δημοκρατία ἀνεξάρτητος ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου Τίτου, τοῦ προστάτου τῆς νήσου ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἴνα δὲ προσελκύσωσι τὰς συμπαθείας καὶ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἐγγωρίου στοιχείου, ἀποκηρύττουσι καὶ τὸν καθολικισμὸν ἐπίσημως, καὶ ἡ Ὁρθόδοξος ἐκκλησία ἀνακηρύσσεται ἐπίσημος θρησκεία τῆς νέας Δημοκρατίας.

Ἡ ἐπανάστασις γενικεύεται καθ' ὅλην τὴν νήσον· εἰς τὰς ἄλλας πόλεις καὶ τὰ φρούρια οἱ ἐπαναστάται καθαιροῦσι τοὺς ἐνετίζοντας ἄρχοντας καὶ διορίζουσιν ὁμόφρονas.

Ἡ πρώτη ἐλθοῦσα εἰς Ἐνετίαν περὶ τῆς ἐπαναστάσεως εἴδησις ἐθεωρήθη ἀπίστευτος, ἀφ' οὗ ὅμως ἐπεβεβαιώθη, οἱ Ἐνετοὶ ἔμειναν κατάπληκτοι καὶ μετ' ὀλίγον ἀποφασίζουσι πρὶν μεταχειρισθῶσι τὴν βίαν νὰ μετέλθωσι διαλλακτικὴν πολιτικὴν. Στέλλουσι δύο πρεσβείας εἰς Κρήτην τὴν μίαν κατόπιν τῆς ἄλλης, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἐπιστρέφουσιν ἄπρακτοι, διότι οἱ ἐν Κρήτῃ ἦσαν ἀμετάπειστοι. Ἡ Ἐνετικὴ Δημοκρατία τότε μετὰ σπουδῆς ἐτοιμάζεται πρὸς δρᾶσιν. Στέλλονται πρεσβεῖαι εἰς τὸν Πάπαν καὶ τοὺς διαφόρους Ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀντίζηλον Γένουαν καὶ ἐπιτυγχάνεται νὰ ἀποκηρυχθῇ πανταχόθεν τὸ ἀνόσιον αὐτὸ κίνημα τῶν ἀποίκων πρὸς τὴν μητρόπολιν. Στρατὸς καταρτίζεται πολυάριθμος, καὶ τίθεται ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐμπειροπολέμου Βερωναίου ἀρχηγοῦ μισθοφόρον Λουκίνου Δαλβέρμη καὶ ἐτοιμάζεται καὶ στόλος. Οἱ ἐπαναστάται μανθάνοντες τὰς παρασκευὰς τῆς μητροπόλεως ἐτοιμάζονται μὲν καὶ αὐτοί, ἀλλ' ἔριδες καὶ διαιρέσεις ἀδιάκοποι μεταξύ των παραλύουσι τὰς δυνάμεις των.

Ὁ Ἐνετικὸς στόλος προσορμίζεται εἰς Φρασκιά κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1364 δυτικῶς τοῦ Χάνδακος, καὶ ἀποβιβάζει τὸν στρατόν. Ἀντιπαρατάσσονται οἱ ἐπαναστάται Ἐνετοὶ καὶ Κρηῖτες παρὰ τὸν Ἄλμυρόν, ἀλλὰ ταχέως ὁ Δαλβέρμης διασπᾷ τὰς τάξεις των, καὶ διασκορπίζει αὐτούς. Μετ' ὀλίγον προχωρεῖ πρὸς τὴν πόλιν, ἡ ὁποῖα καὶ παραδίδεται ἀμαχητεῖ. Ὅσοι τῶν

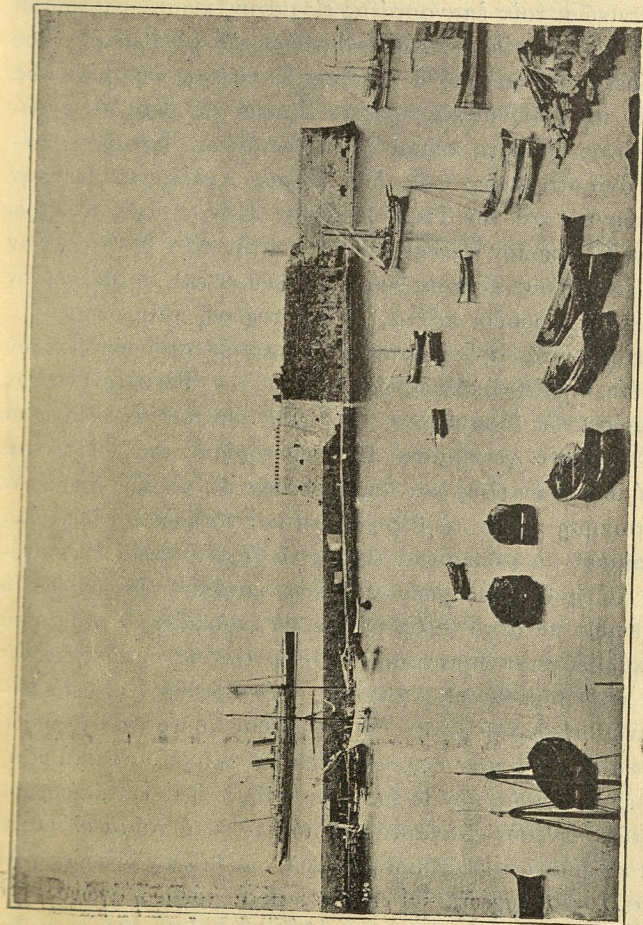
πρωταιτίων καὶ ὑποκινητῶν δὲν ἐπρόφθασαν νὰ δραπετεύωσι, συλλαμβάνονται καὶ θανατώνονται, οἱ ἄλλοι προγράφονται καὶ ἔξορία, δημεύσεις περιουσιῶν καὶ ἀπαγχονισμοὶ τῶν συλλαμβανομένων γίνονται ἀρκετὸν καιρὸν. Ἀμέσως κατόπιν καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τῆς Κρήτης καὶ εἰς τὰ φρούρια ἀναστυλοῦται ἡ ἐξουσία τῆς Ἑνετίας, καὶ ἡ Κρήτη ταχέως εὐρίσκειται πάλιν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου καὶ τοὺς ὄνυχας τοῦ πτερωτοῦ λέοντος.

Ἡ τόσον ταχεῖα καὶ ἀποτελεσματικὴ νίκη τῶν ἐνετικῶν ὅπλων πανηγυρίζεται μεγαλοπρεπῶς ἐν Ἑνετίᾳ δι' ἑορτῶν καὶ πανηγύρεων καὶ ἡ ἐπέτειος τῆς νίκης 10 Μαΐου (1364) καθιεροῦται ἐπισήμως ἐν Κρήτῃ ὡς ἡμέρα ἑορτάσιμος, ἀντὶ τῆς τοῦ πολιοῦχου τῆς Κρήτης Ἁγ. Τίτου, ἣτις καταργεῖται.

8. Ἐπαναστάσεις τῶν Καλλεργῶν.— Κατάπανσις ἐπαναστάσεων.

Μόλις ὁ Δαλβέρμης καὶ τὰ Ἑνετικὰ στρατεύματα εἶχον ἀπέλθει ἐκ Κρήτης, καὶ ἔξερράγη νέα ἐπανάστασις. Ἀρχηγοὶ καὶ ὑποκινηταὶ ἦσαν οἱ τρεῖς ἀδελφοὶ Καλλέργαι Ἰωάννης, Γεώργιος καὶ Ἀλέξιος, προσετέθησαν δὲ καὶ Ἑνετοὶ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Βενιέρων, τῶν Γραδονίκων καὶ τῶν Μολίνων. Οἱ ἐπαναστάται ὕψωσαν τὴν σημαίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Αὐτοκράτορος καὶ ἠγωνίζοντο μὲ πρόγραμμα ἐνώσεως τῆς Κρήτης εἰς τὸ Βυζάντιον. Κέντρον τῶν ἐνεργειῶν τῶν εἶχον οἱ ἐπαναστάται τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου, ἐκεῖθεν δὲ ὁρμώμενοι προσέβαλλον τὰ φρούρια καὶ τὰ καστέλλια τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης, ἐκυρίευσάν τινα ἐξ αὐτῶν, καὶ κατέστρεψαν τὰς ἐπαύλεις καὶ τὰ κτήματα τῶν Ἑνετῶν. Κατόπιν οἱ Καλλέργαι ἐπανεστάτησαν καὶ τὸ Μυλοπόταμον καὶ τὰς δύο Συβρίτους καὶ τὴν δυτικὴν Κρήτην μέχρι Κισάμου μὲ ὀρμητήρια ἀσφαλῆ τὴν Ἀνώπολιν τῶν Σφακίων καὶ τὸ Καστρί τοῦ Μυλοποτάμου. Οἱ Ἑνετοὶ κατ' ἀρχὰς δὲν εἶχον ἐπαρκεῖς δυνάμεις, καὶ περιορίζοντο εἰς ἄμυναν καὶ μικρὰς ἐκστρατείας. Ἀλλὰ κατόπιν ἐστάλησαν βοήθειαι μετ' ἐκτάκτων Προβλεπτῶν ἐχόντων ἀπόλυτον πληρεξουσιότητα, καὶ ἤρχισε συστηματικὴ καταπολέμησις τῶν ἐπα-

ναστατῶν. Οἱ Ἑνετοὶ ἤρχισαν τὸ σύστημα τῆς ἐρημώσεως, ὅπου εἰσέβαλλον, καίοντες τὰ γεννήματα καὶ καταστρέφοντες τὰς ἀγροτικὰς περιουσίας. Ἐλωφελούμενοι δὲ τῆς δυσφορίας

Εἰκ. 17. — Ἑνετικὸν Καστέλλιον τοῦ λιμένος Χάνδακος.

τῶν χωρικῶν κατώρθωσαν διὰ ἐπιτηδείων μεσιτῶν νὰ τοῖς παραδοθῶσιν οἱ ἐν Λασιθίῳ Ἑνετοὶ ἐπαναστάται, τοὺς ὁποίους καὶ ἐθανάτωσαν, καὶ οὕτω κατεστάλη ἡ ἐπανάστασις εἰς τὸ ἀνατολικὸν μέρος. Οἱ ἄλλοι ὅμως τοῦ δυτικοῦ μέρους ἦσαν

ὠχυρωμένοι εἰς τὰ Σφακιά καὶ τὸ Μυλοπόταμον, καὶ ἐντεῦθεν ἐπετίθεντο καὶ ἔβλαπτον τὰ χαμηλότερα μέρη. Οἱ Ἐνετοὶ ἐκστρατεύουσι κατὰ τῶν Συβρίτων, ὅπου εὐρίσκονται οἱ Καλλέργαι, νικῶσι τοὺς ἐπαναστάτας εἰς μάχην, κυριεύουσι τὰ ὄχυρά των. Ἐπίσης καταλαμβάνουσι καὶ τὸ Καστρί, ὅπου παραδίδεται εἰς αὐτοὺς ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης οἰκογενειακῶς. Κατόπιν προχωροῦσι καὶ πρὸς τὰ Σφακιά καὶ μετὰ πεισματώδεις ἀγῶνας ἐγένοντο κύριοι τῆς Ἀνωπόλεως. Ἐνταῦθα συνέλαβον ἀνθισταμένους τοὺς δύο ἄλλους Καλλέργας Ἰωάννην καὶ Γεώργιον καὶ τὸν Τίτον Βενιέρην. Πάντας τοὺς ἀνωτέρω καὶ ἓνα Ἐπίσκοπον Ἑλληνα καὶ Γενοάτην τινὰ θανατόνουσι οἱ Ἐνετοὶ. Τοὺς λοιποὺς καταδιώκουσιν ἐπὶ πολὺν χρόνον ἀκόμη καὶ τιμωροῦσι πάντας μὲ πρωτοφανῆ σκληρότητα.

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν ταύτην τὰ ὄροπέδια τοῦ Λασιθίου, τῆς Ἀνωπόλεως καὶ τὰ περὶ τὴν Ἐλεύθερον εἶχον χρησιμεύσει ὡς ὀρμητήρια τῶν ἐπαναστατῶν ἐφραδιασμένα καὶ μὲ ἀφθονα γεννήματα πρὸς συντήρησίν των, οἱ Ἐνετοὶ τὰ ἠρήμωσαν ἐντελῶς καὶ ἀπηγόρευσαν εἰς τὸ ἐξῆς ὄχι μόνον νὰ κατοικήσῃ τις εἰς τὰ μέρη ταῦτα καὶ νὰ καλλιεργήσῃ, ἀλλὰ καὶ ποίμνια νὰ βόσκη καὶ ἀπλῶς νὰ ἔρχεται ἐκεῖ. Ἡ ἀπαγόρευσις αὐτὴ διήρκεσε ἐπὶ 100 ἔτη, κατόπιν τῶν ὁποίων ἡ Κυβέρνησις κατὰ τὸ 1463 ἤρχισε νὰ ἐνοικιάζῃ τὰ μέρη αὐτὰ πρὸς καλλιέργειαν δημητριακῶν· ἀλλὰ νέα ἀπαγόρευσις ἐξεδίωξεν ἐκ νέου τοὺς ὀλίγους ἀγρότας, οἱ ὅποιοι εἶχον κτίσει καλύβας τινὰς μέχρι τοῦ 1497, ὅτε τὸ μέτρον τοῦτο ἐγένετο ἠπιώτερον καὶ κατὰ μικρὸν ἤρχισαν πάλιν νὰ κατοικίζωνται τὰ μέρη.

Ἡ ἐπανάστασις τῶν Καλλεργῶν ὑπῆρξε ἡ τελευταία σοβαρὰ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἐπανάστασις· διότι τὰ μετὰ ταῦτα ὀλίγα καὶ ἀραιὰ κινήματα προερχόμενα ἐκ τοπικῶν μᾶλλον δυσαρκεσιῶν κατεστέλλοντο ταχέως. Οἱ Κρήτες μετὰ τόσους ἀγῶνας 150 ἐτῶν ἀποτυχόντας ἐπέισθησαν πλέον ὅτι ἦτο ἀδύνατον διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων νὰ ἀπαλαχθῶσι τοῦ Ἐνετικοῦ ζυγοῦ. Ἐξ ἄλλου μέρους ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀπέβλεπον πάντοτε μετὰ μυχιῶν ἐλπίδων ὡς εἰς κέντρον ἐθνικόν, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ διευθύνωνται, εὐρίσκετο πλέον εἰς

ἄξιοθρήνητον κατάστασιν, νέος δὲ φοβερώτερος πολέμιος τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους οἱ Ὀσμανίδαι Τοῦρκοι περιέσφιγγον καὶ ἠκρωτηρίαζον κατὰ μικρὸν τὸ Ἑλλ. Κράτος, ἕως οὗ διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ τὸ κατέλυσαν. Ποία πλέον ἐλπίς ἀπέμενε καὶ εἰς τοὺς Κρήτας διὰ νὰ ἐξακολουθήσωσι τὸν ἀγῶνα, ἀφ' οὗ τὸ ἄλλο ἔθνος ἐδούλευε χειροτέραν δουλείαν τῆς ἰδικῆς των; Ὑπέκνησαν εἰς τὸ μοιραῖον.

III. ΔΙΟΙΚΗΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΙΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ.— ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ

Οἱ Ἐνετοὶ διοργάνωσαν κατὰ μικρὸν τὸ Βασίλειον τῆς Κρήτης κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Μητροπόλεως. Ἀνώτερος πολιτικὸς ἄρχων τῆς νήσου ἦτο ὁ Δοῦξ (Dux) κατὰ διετίαν διοριζόμενος ἐκ τῶν ἐν Ἐνετία εὐγενῶν καὶ ἐδρεύων εἰς Χάνδακα. Μετ' αὐτὸν ἤρχετο ὁ ἀρχιστράτηγος Κρήτης (Capetan General) ἐπίσης κατὰ διετίαν διοριζόμενος.

Ἡ νῆσος διηρέθη σὺν τῷ χρόνῳ εἰς τέσσαρα τμήματα, ἐκ τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς Κρήτης ὀνομαζόμενα, ἦτοι τὸ τοῦ Χάνδακος, Ρεθύμνου, Χανίων καὶ Σητείας καὶ εἰς εἴκοσιν ἐπαρχίας ἢ Καστελλανίας ἐκ τῶν καστελλίων, ὅπου ἔμενεν ἡ φρουρὰ καὶ ὁ Καστελλᾶνος. Εἰς τὰς τρεῖς πόλεις Χανία, Ρέθυμνον καὶ Σητείαν ἤδρευεν εἰς Ρέκτωρ (Νομάρχης) ἐξ Ἐνετίας ἀποστελλόμενος. Περὶ τὸν Δοῦκα καὶ τοὺς Ρέκτωρας ὑπῆρχον ἀνά δύο Σύμβουλοι, οἱ ὅποιοι εἰς ἕκαστον τμήμα μὲ τὸν Δοῦκα ἢ τὸν Ρέκτωρα ἀπετέλουν Συμβούλιον, τὸ ὁποῖον ἀπεφάσιζε κατὰ πλειοψηφίαν περὶ τῶν σπουδαιοτέρων ὑποθέσεων. Ὁ ἀρχιστράτηγος εἶχε τὴν στρατιωτικὴν διεύθυνσιν τῆς νήσου καὶ ἐφρόντιζε καὶ διὰ τὰ δημόσια ἔργα, στρατιωτικὰ καὶ τῆς κοινῆς ἀνάγκης. Οἱ Καμεράριοι διεύθυνον τὴν οἰκονομικὴν ὑπηρεσίαν. Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἤσκειτο ὑπὸ ἰδίων δικαστῶν, ὑπῆρχον δὲ καὶ ἀστυνομικὴ καὶ ἀγορανομικὴ ὑπηρεσία. Τὰ πάντα εἶχον διοργανωθῆ τελείως καὶ μὲ μεγάλην λεπτολογίαν.

Τὰ καθήκοντα ἐκάστης ὑπηρεσίας καὶ ἐκάστου ὑπαλλήλου ἦσαν καθωρισμένα λεπτομερῶς εἰς τὰ λεγόμενα *Καπιτουλάρια*, ἑκα-
στος δὲ ὑπάλληλος ἀναλαμβάνων διὰ πρώτην φορὰν τὴν ὑπη-
ρεσίαν του ὠρρίζετο νὰ φυλάττη πιστῶς τὸ Καπιτουλάριον του,
ὅπου καὶ αὐτὸς ἀκόμη ὁ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀνωτέρων μάλι-
στα ὑπαλλήλων ἐκανονίζετο. Καὶ δικηγόροι ἀκόμοι τοῦ Δημο-
σίου χάριν τῶν συμφερόντων τῆς Πολιτείας καὶ δικηγόροι τῶν
ἰδιωτῶν ὑπῆρχον καὶ συμβολαιογράφοι πολλοὶ (νοτάροι) καὶ
Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι.

Ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Ἑνετικῆς-Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ, ὡς
καὶ ἐν τῇ Ἑνετίᾳ ἦτο ἡ Λατινική. Γραφειοκρατία δὲ πλήρης
ἐπεκράτει πανταχοῦ, ὅπως μᾶς διδάσκουσι τὰ πολλαπλᾶ ἄρχαία
τῆς Ἑνετικῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Χάν-
δακος εἰς τοὺς Τούρκους μετεκομίσθησαν εἰς Ἑνετιάν καὶ
σῶζονται ἀκόμη πολλά.

Διὰ τῶν σταλέντων ἐξ Ἑνετίας ἀποίκων καθιδρύθη ἐξ ἀρχῆς
ἐν Κρήτῃ τὸ φεουδαλικὸν σύστημα τῆς Δύσεως. Ἡ χώρα κατὰ
τὸ πλεῖστον διενεμήθη εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους ὡς τιμα-
ριούχους. Ἐκαστος ἔλαβεν ὡς φέουδον ἐν ἡ πλείονα χωρία
τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐκαλλιέργουν οἱ *πάροικοι* (Billā-
νοι) δίδοντες εἰς τὸν Ἄρχοντά των τὸ $\frac{1}{3}$ τοῦ εἰσοδήματος. Τὰ
κύρια εἰσοδήματα τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἦσαν τὰ
δημητριακὰ καὶ ὁ ἐξαιρετικὸς Κρητικὸς οἶνος παλούμενος καὶ
εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ἐκαστος τιμαριούχος συνεισέφερεν ὠρισμέ-
νον χρηματικὸν ποσὸν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον, καὶ ἦτο ὑπο-
χρεωμένος καὶ εἰς προσωπικὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν μὲ δύο
ἐπίπλους ὑπασπιστὰς ὑπ' αὐτοῦ συντηρουμένους.

Μὲ τὸν καιρὸν καὶ τὰς ἐπαναστάσεις ἡ Ἑνετία ἀνεγνώρισεν
ὡς τιμαριούχους ἰσοτίμους πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ πολλοὺς
Κρητὰς ἄρχοντας μὲ τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ τὰς ὑποχρεώσεις
τῶν Ἑνετῶν φεουδαρχῶν.

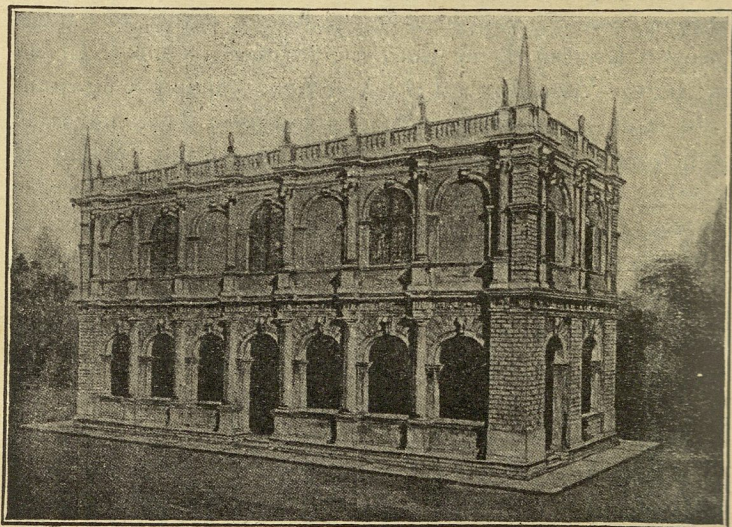
Πλὴν τῶν ἀγροτῶν παροίκων ὑπῆρχον καὶ ἐλεύθεροι Κρη-
τες (φράγγοι) ἔχοντες ἰδίαν περιουσίαν· ἐλεύθεροι ἦσαν καὶ οἱ
ἀποτελοῦντες τὸν πολυάριθμον κληρὸν, ἦτοι οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ
καλόγηροι οἱ διατρίβοντες εἰς τὰ πολλὰ Ἑλλην. μοναστήρια

τῆς νήσου. Οἱ Ἑνετοὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς ἀνεξίθρησκείας
ἐδείχθησαν ἀνώτεροι τῆς ἐποχῆς των, διότι πλὴν τῆς μητρο-
πόλεως καὶ τῶν ἐπισκοπῶν, τὰ ὁποῖα ἔδωκαν εἰς Λατίνους,
κατὰ τὰ ἄλλα οὔτε τὸ ὀρθόδοξον δόγμα ἔθιξαν οὔτε τὸν κλη-
ρον, μολονότι πλεῖστοι ἐγίνοντο κληρικοὶ διὰ νὰ ἀποφεύγωσι
τὰς ἀγγαρείας καὶ τὰ ἄλλα βάρη τῶν ὑπηκόων.

Ἡ Κρήτη ἐπὶ Ἑνετῶν εἶχε γίνεαι σπουδαιότατον ἐμπορικὸν
κέντρον ἕνεκα τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσεως μεταξὺ τῶν τριῶν
ἡπείρων. Κειμένη εἰς τὸ μέσον τῆς θαλασσίας ὁδοῦ ἐξ Εὐρώ-
πης εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Αἴγυπτον ἐχρησίμευεν ὡς ἐμπο-
ρικὸς σταθμὸς καὶ ἀποθήκη διαμετακομίσεως, ἰδίως πρὶν ἐξευ-
ρεθῆ ἡ κατὰ θάλασσαν ὁδὸς πρὸς τὰς Ἀνατολικὰς Ἰνδίας. Ἡ
ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριον ἀκμάζοντα ἐν τῇ νήσῳ ἔφερον
ἄρκετὴν εὐπορίαν εἰς τοὺς κατοίκους, καὶ μάλιστα τοὺς ἐν
ταῖς πόλεσιν ἐμπορευομένους κατὰ τὸ πλεῖστον Ἰταλοὺς καὶ
Ἑβραίους. Πολυάριθμοι Ἑβραῖοι ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰς
πόλεις τῆς νήσου, ὅπου εἶχον ἰδίαν συνοικίαν περικλειστον
μετὰ Συναγωγῆς, πλὴν δὲ τοῦ ἐμπορίου ἔχοντες καὶ μεγάλα
χρηματικὰ κεφάλαια ἐδάνειζον ἐπὶ τόκῳ εἰς τοὺς εὐγενεῖς μάλιστα
Ἑνετοὺς, ὥστε καὶ ζήτημα χρεῶν μεταξὺ Ἑβραίων δανειστῶν
καὶ τιμαριούχων Ἑνετῶν ἐγεννήθη, καὶ ἡ Κεντρικὴ Κυβέρνη-
σις ἠναγκάσθη νὰ ἐπέμβῃ πρὸς διόρθωσιν τοῦ πράγματος.

Αἱ πόλεις καὶ μάλιστα ἡ πρωτεύουσα Χάνδαξ ἐκαλλωπίσθη-
σαν διὰ τῆς οἰκοδομίας μεγάρων τῶν φεουδαρχῶν, οἱ ὁποῖοι
ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχωσιν οἰκίαν ἐν τῇ πόλει, καὶ διὰ
δημοσίων οἰκοδομημάτων τοῦ Δουκικοῦ Παλατίου, τοῦ Μεγά-
ρου τοῦ Ἀρχιστρατήγου καὶ ἄλλων ἀνωτέρων ὑπαλλήλων. Εἰς
ἐκάστην τῶν πόλεων τῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἰταλικὴν συνή-
θειαν ἐκτίσθη ἡ λεγομένη Λότζα (Λέσχη) οἰκοδόμημα μεγαλο-
πρεπές, ἐν ᾧ συνήρχοντο οἱ Ἄρχοντες καὶ οἱ Εὐγενεῖς πρὸς
σύσκεψιν ἢ καὶ πρὸς ψυχαγωγίαν (εἰκ. 18). Ἐπίσης Ἐκκλησίαι
μεγάλαι καὶ πολλαὶ καὶ μοναστήρια λατινικὰ ἐκτίσθησαν εἰς
τὰς πόλεις χάριν τῶν Λατίνων, ὅπως λ. χ. τὸ τοῦ Ἀγίου
Φραγκίσκου εἰς Χάνδακα, ὁπόθεν ἐξῆλθεν ὁ Κρητὴς Πάπας
Ἀλέξανδρος ὁ Ε' (1409). Δημόσια ἔργα, φρούρια καὶ λιμένες

καὶ νεώρια κατεσκευάσθησαν καὶ δεξαμεναὶ ὕδατος καὶ ὕδραγωγεῖα διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν πολιτῶν. Μεγαλοπρεπὲς εἶναι εἰς Χάνδακα τὸ ὕδραγωγεῖον τοῦ Μοροζίνη κατασκευασθὲν ὀλίγα ἔτη πρὸ τῆς Τουρκικῆς κατακτῆσεως, διὰ τοῦ ὁποῦ ὑδρεύθη ἢ πάντοτε ἐκ λειψυδρίας πάσχουσα πρωτεύουσα τῆς νήσου, καταλήγον εἰς τὴν πρὸ τοῦ

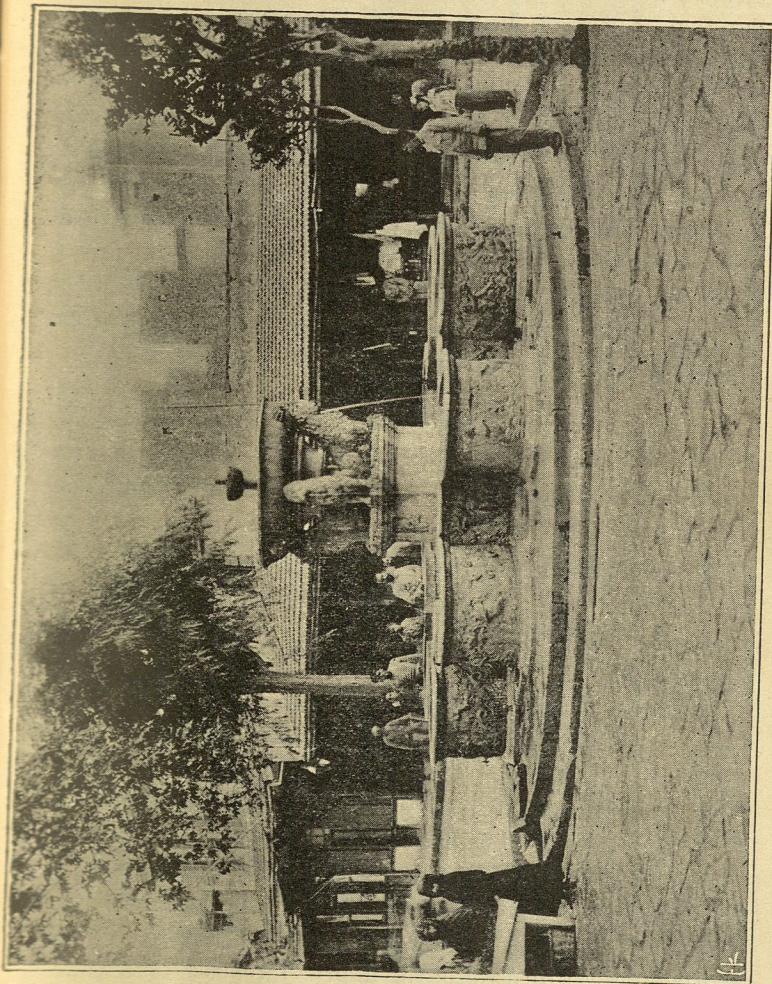

Εἰκ. 18. — Ἑνετικὴ Λέσχη (Loggia) Χάνδακος.

Δουκικοῦ Παλατίου μεγάλῃν κρήνην τὴν σωζομένην καὶ μέχρι σήμερον (εἰκ. 19).

Τῆς ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα ἐν τῇ Δύσει δὲν ἔμεινε καὶ ἡ Κρήτη ἐντελῶς ξένη, ἀφ' οὗ μάλιστα ἡ πνευματικὴ αὐτῆ κίνησις συνέπεσε καὶ μὲ τὴν κατάπαυσιν τῶν ἐν Κρήτῃ ἀνωμαλιῶν καὶ συχνῶν ἐπαναστάσεων. Τινὲς τῶν ἐξ Ἑνετίας ἐρχομένων Δουκῶν καὶ ἄλλων ἀνωτέρων ὑπαλλήλων διεκρίνοντο διὰ τὴν παιδείαν των, οὐχὶ ὀλίγοι δὲ καὶ ἐκ Κρήτης Ἑνετοὶ καὶ Ἕλληνες ἐταξίδευον χάριν σπουδῆς εἰς Ἴταλιαν καὶ Εὐρώπην, καὶ τινες ἐφοίτησαν καὶ εἰς τὰ τότε

ἀκμάζοντα Πανεπιστήμια τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Παταβίου σπουδάζοντες φιλοσοφίαν, ἰατρικὴν ἢ ἄλλην ἐπιστήμην. Τὰ γράμ-

Εἰκ. 19. — Κρήνη Μοροζίνη ἐν τῇ Πλατεῖᾳ τοῦ Δουκικοῦ Παλατίου.

ματα ἤρχισαν νὰ καλλιεργῶνται καὶ ἐν Κρήτῃ, καὶ σχολαὶ κατωτέρας καὶ μέσης ἐκπαιδεύσεως ὑπῆρχον ἐν ταῖς πόλεσι, καὶ μάλιστα εἰς τὰ μοναστήρια, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν καθ' ὅλην

τὴν Ἐνετοκρατίαν τὰ κέντρα τῆς εκπαιδευτικῆς κινήσεως, ἔχοντα βιβλιοθήκας πλουσίας καὶ μοναχοὺς λογίους, ὧν τινες διέπρεψαν ἐπὶ παιδείᾳ καὶ ἀνῆλθον καὶ εἰς τὰ ἀνώτατα ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα, ὅπως λ. χ. ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ τοποτηρητὴς τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος ὁ Λούκαρης, ἐξεληθόντες καὶ οἱ δύο ἐκ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγκαράθου. Ἄλλοι λόγοι Κρηῖτες ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἐδίδαξαν ἐν Εὐρώπῃ, ἵδρυσαν ἑλληνικὰ φροντιστήρια καὶ τυπογραφεῖον ἀκόμη ἑλληνικὸν ἐν Ἐνετίᾳ. Ταῦτοχρόνως ποίησις εἰς διάλεκτον Κρητικὴν ἦνθησε καὶ δράματα Κρητικὰ καὶ ἐποιήθησαν καὶ παρεστάθησαν εἰς Κρητικὰς πόλεις, ὅπως π. χ. ἡ Ἐρωφίλη τοῦ Χορτάση. Ἐποιήθη δὲ καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος τοῦ Κορνάρου, τὸ δημοφιλέστερον ποίημα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

IV. ΟΙ ΔΥΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ἐπαυσαν μὲν αἱ μεγάλαι ἐπαναστάσεις, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουσι τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς Ἐνετικῆς ἐν Κρήτῃ κυριαρχίας, ἀλλὰ δὲν ἔλειψαν οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ περισπασμοί.

Κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἔτυχον ἢ εἶχον σταλῆ ἐπίτηδες καὶ τρία πλοῖα Κρητικὰ μὲ ὀλίγους ἐπικούρους, οἵτινες, καὶ ἐν ᾧ ἀκόμη ὁ Αὐτοκράτωρ εἶχε φονευθῆ καὶ ἡ Πόλις κυριευθῆ ἀπεμάχοντο γενναίως ἀπὸ τῶν πύργων τοῦ Λέοντος Βασιλείου καὶ Ἀλεξίου. Ὁ πορθητὴς Μωάμεθ ὁ Β΄ πληροφορηθεὶς τὸ πρᾶγμα καὶ θαυμάσας τὴν γενναϊότητά των διέταξε νὰ τοὺς ἀφήσωσιν ἐλευθέρους νὰ ἀπέλθωσι διὰ πλοίου, ὅπως καὶ ἐγένετο. Τὸ περιστατικὸν διηγεῖται ὁ αὐτόπτης μάρτυς ἱστορικὸς Φραντζῆς.

Ἀπόπειρά τις ἐπαναστάσεως γενομένη ὑπὸ τοῦ ἐκ Ρεθύμνης Σήφη Βλαστοῦ ἐπροδόθη καὶ κατεπνίγη διὰ τοῦ αἵματος τῶν ὑποκινητῶν. Ἄλλαι τινὲς ἐπίσης μικραὶ ἐπαναστάσεις κατε-

στέλλοντο ταχέως. Σοβαρωτέρα ἦτο ἢ κατὰ τὸ 1570 ἐκραγεῖσα τῇ συνεννοήσει πολλῶν ἀρχοντορρωμαίων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἐκ Σελίνου Γεωργίου Καντανολέου. Αὕτη ἐξηπλώθη καθ' ὅλην τὴν νῆσον, ἐκυρίευσαν δὲ οἱ ἐπαναστάται καὶ τὸ Ρέθυμνον καὶ ἐπολιόρησαν τὰ Χανιά. Ἀλλὰ διὰ δόλου κατὰ πλαστόν τινα γάμον τοῦ υἱοῦ τοῦ Καντανολέου μὲ τὴν θυγατέρα τοῦ Ἐνετοῦ ἀρχοντος Δαμολίνου εἰς Ἀλικιανοῦ παρὰ τὰ Χανιά, συνελήφθη ὁ Καντανολέος μετὰ τῶν υἱῶν του, καὶ ἐξωγήθησαν 500 ἐπαναστάται καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι ἀρχηγοί· καὶ ὅλοι αὐτοὶ ἀπηγγονίσθησαν, ἢ ἄλλως ἐθανατώθησαν, οἱ δὲ Ἐνετοὶ μισθοφόροι ἐπιδραμόντες κατέκαυσαν τὰ χωρία τῶν ἐπαναστατῶν, καὶ διὰ τοῦ τρόμου ἀπεκατέστη πάλιν ἡ ἡσυχία ἐν Κρήτῃ.

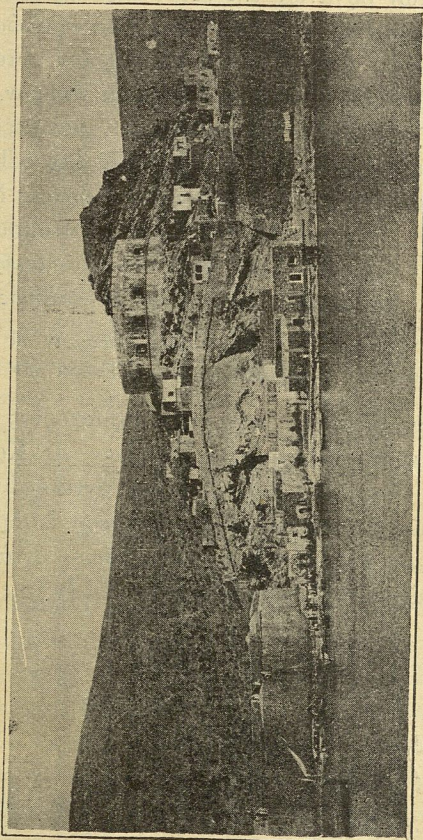
Ὁ Ἐνετικὸς ὅμως ζυγὸς καθίστατο ὀλονὲν σκληρότερος καὶ ἀπανθρωπότερος. Ἡ Ἐνετικὴ Δημοκρατία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐξῆς διαρκῶς εὕρισκετο εἰς πολιτικὰς περιπλοκάς πρὸς τοὺς Τούρκους, οἱ ὅποιοι κατὰ μικρὸν ἀφήρουν τὰς ἐν Ἑλλάδι κτήσεις τῆς, καὶ ἀπ' ἐτέρου καὶ ἐμπορικῶς ἐξημιούτο μεγάλως, ἀπ' οὗ μάλιστα ἐξευρέθη ἡ κατὰ θάλασσαν ὁδὸς πρὸς τὰς Ἰνδίας, καὶ μέγα μέρος τοῦ ἐμπορίου διέφυγε τῶν χειρῶν τῆς. Οἱ Ἐνετοὶ διὰ νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὰς δυσχερεῖς πολιτικὰς περιστάσεις ἠναγκάσθησαν νὰ προβῶσιν εἰς ναυπήγησιν στόλων μεγάλων, κατασκευὴν νεωρίων καὶ ὠχύρωσιν ἐκ νέου τὰς πόλεις καὶ τὰ φρούρια τῆς Κρήτης. Τότε ἐγένοντο καὶ τὰ φρούρια τῆς Σπιναλόγγας, τῆς Σούδας, τῆς Γραμβούσας καὶ κατεσκευάσθησαν τὰ κολοσιαῖα ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Χάνδακος (1550-1560). Ὑπεβλήθη ἄρα ἡ Δημοκρατία εἰς ὑπερόγκους δαπάνας καὶ ἠναγκάσθη νὰ φορολογήσῃ καὶ ἀγγαρεύσῃ βαρύτερον καὶ τοὺς ἐν Κρήτῃ.

Ἐξ ἄλλου αἱ πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀλγερίνων καὶ Βαρβερίνων πειρατῶν ἐπανειλημμένως ἐφθειραν καὶ ἠρήμωσαν τὰ παράλια τῆς Κρήτης καὶ ἐπροξένησαν μεγάλην φθορὰν ἀνθρώπων. Ἰδίως φοβερὰ ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Χαϊρεδὶν Βαρβαρόσσα ἐπιδρομὴ κατὰ τὸ 1538. Ἀπ' οὗ ἐληλάτησε τὸν Ἀποκόρωναν, τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ πέριξ τῶν Χανίων καὶ ἐπολιόρ-

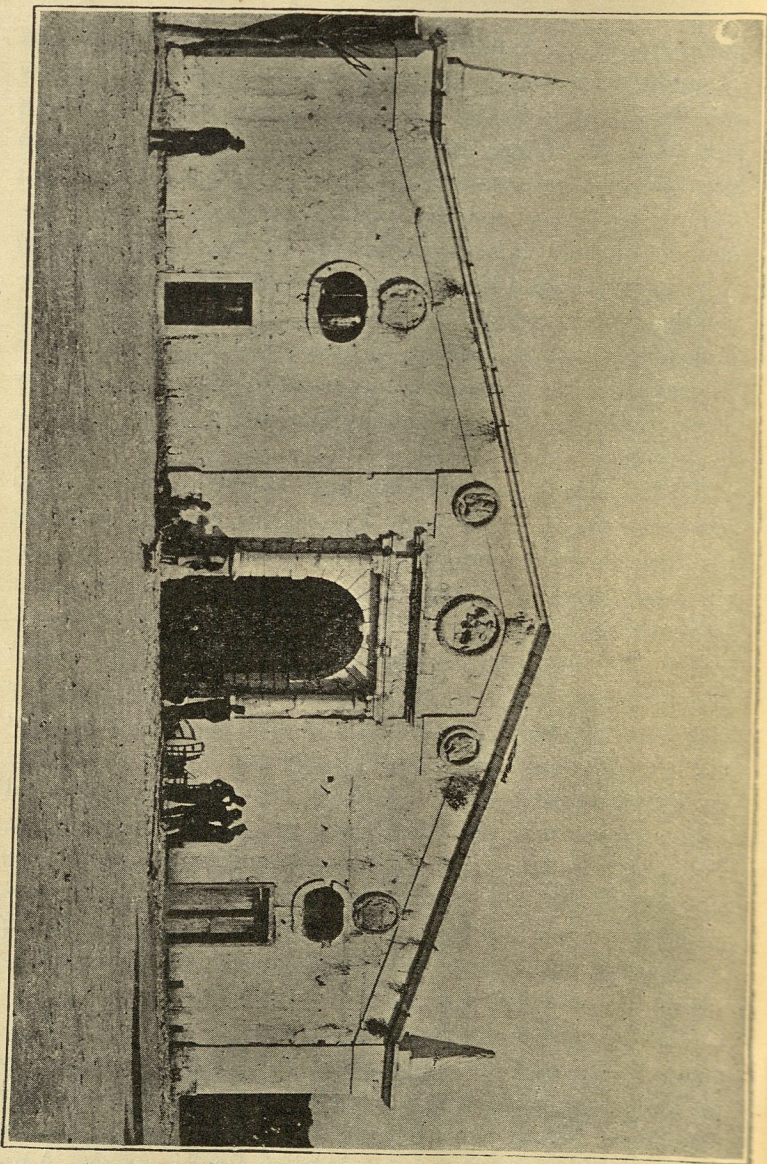
κησε και αὐτὸν τὸν Χάνδακα, ἦλθεν εἰς Σητεῖαν, τὴν ὁποίαν κατέλαβε και ἐπυροπόλησε τὴν πόλιν και τὰ παρακείμενα χωρία.

Οἱ Ἐνετοὶ τιμαριοῦχοι και οἱ διάφοροι ὑπάλληλοι τῆς Κυβερνήσεως ἀφόβως πλέον κατεπίεζον και κατεβασάνιζον τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις δι' ἀγγαρειῶν, και βαρειῶν και παρανόμων φορολογιῶν. Ἐνετὸς Προβλεπτῆς σταλεῖς ὑπὸ τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως ἐπιβεβαιοῖ μὲ τὰ μελανώτερα χρώματα τὰς καταπιέσεις και τὰς τυραννίας τῶν τιμαριούχων και τῶν ὑπαλλήλων τῆς Κυβερνήσεως, οἱ ὁποῖοι δίκην Ἄρπυιῶν, ὡς λέγει, ἐκμυζῶσι τοὺς κόπους τοῦ δυστυχοῦς ἀγρότου, και τὸν στεροῦσι και τοῦ καθημερινοῦ ἄρτου.

Ἡ φοβρωτέρα διὰ τοὺς Κρήτας χωρικοὺς τῆς ἐποχῆς ταύτης ἀγγαρεία ἦτο ἡ τῆς θαλάσσης. Οἱ χωρικοὶ ὑπεχρεώθησαν νὰ ὑπηρετῶσιν εἰς τὰς γαλέρας τῆς Δημοκρατίας ὡς κωπηλάται, ὅπου χεῖριστα τρεφόμενοι και διατῶμενοι, και ἐκτεθειμένοι εἰς τοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου και τῆς θαλάσσης, και εἰς τὰς μαστιζούσας τότε τοὺς στόλους ἐπιδημικὰς ἀσθενείας, ἐλάχιστοι ἐπανέβλεπον τὸ πάτριον ἔδαφος. Ὅσοι ἤθελον νὰ λυτρω-

Εἰκ. 21. — Φρούριον Σπιναλόγγα.

Εἰκ. 20. — Πύλη Ἁγ. Γεωργίου (Λαζαρέτου) Χάνδακος.

θῶσι τῆς ὀλεθρίας αὐτῆς ἀγγαρείας, ἔπρεπε νὰ πωλήσωσι τὰ ὑπάρχοντα, ἂν εἶχον, καὶ νὰ πληρώσωσιν ὑπέρογκον χρηματικὸν ποσὸν διὰ νὰ ἀπαλαχθῶσιν, ἢ νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ βουνὰ καὶ νὰ καταδιώκωνται νυχθημερὸν δίην θηρίων ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας, ἕως ὅτου ἢ συλληφθῶσι καὶ θανατωθῶσιν ἢ ἀναγκασθῶσι νὰ προδώσωσι τὰ κρησφύγετα συγγενῶν καὶ φίλων διὰ νὰ τύχωσιν αὐτοὶ συγγνώμης.

Μὲ τοιαῦτα βάσανα δὲν εἶναι ἄπορον, ἂν οἱ Κρήτες ἐμῖσουν τὴν Ἑνετικὴν κυριαρχίαν, καὶ ἐπεθύμουν νὰ ἀλλάξωσι κυρίαρχον, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς θὰ ἦτο ὁ Τούρκος, πρὶν μάλιστα δοκιμάσωσι καὶ τὴν ὑπὸ τοὺς Τούρκους δουλείαν. Καὶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξαν ἄρκετοὶ Κρήτες, οἱ ὁποῖοι θὰ ἠύχοντο τοιαύτην μεταβολήν. Ἄλλ' ἅπαξ δοκιμάσαντες καὶ τὴν Τουρκικὴν τυραννίαν μετενόησαν ἀμέσως, διότι ὅπως λέγει ὁ Κρηὶς ποιητὴς

Ἄπο κακὸ σὲ χειρότερον ἐπέσασιν οἱ μαῦροι,
καὶ δὲν κατέχουσι νὰ ποῦν Τούρκ' εἰν καλλιὰ γῆ Φράγχοι.

Καὶ εἶδον μὲν μετὰ τινος ἀδιαφορίας καὶ ἴσως καὶ μνησικακίας τὴν ἔλευσιν τῶν Τούρκων εἰς Κρήτην, μάλιστα οἱ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, ἀφ' οὗ ὅμως ἀντελήφθησαν τὰς σφαγὰς καὶ ἐρημώσεις καὶ λεηλασίας τῶν νέων ἐπιδρομέων, ταχέως ἐνόησαν, ὅτι ἔπρεπε νὰ συμπολεμήσωσι μετὰ τῶν Ἑνετῶν, καὶ τὸ ἔπραξαν ἐκθύμως, καὶ μάλιστα οἱ ἐν τοῖς φρουρίοις εὐρεθέντες.

ΤΜΗΜΑ Ε'

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

1. Ἐκστρατεία κατὰ τῆς Κρήτης.—Πολιορκία τοῦ Χάνδακος.

Οἱ Ὄσμανίδαι Τούρκοι εἶχον καταλάβει πρὸ πολλοῦ τὰς ἑλληνικὰς χώρας πλὴν τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς Κρήτης κατεχομένων εἰσέτι ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ἀφ' ὅτου μετὰ πεισματώδη ἀγῶνα εἶχον χάσει οἱ Ἑνετοὶ τὴν Κύπρον κατὰ τὸ 1570 καὶ ὀλίγον πρότερον προέβλεπον καὶ τὴν κατὰ τῆς Κρήτης ἐπίθεσιν, καὶ διὰ τοῦτο ὡς εἶπομεν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 16 αἰῶνος ἤρχισαν νὰ κατασκευάζωσι τὰ πελώρια τεῖχη τοῦ Χάνδακος καὶ ὠχύρωσαν τὰς νησίδας Σοῦδαν, Σπιναλόγγαν καὶ Γραμβοῦσαν δι' ἀπορρήτων φρουρίων. Τὰ ὀχυρωματικὰ ἰδίως ἔργα τῆς πρωτεύουσος Χάνδακος ἢ Μεγάλου Κάστρου ἔκαμον αὐτὸ νὰ θεωρῆται ὡς τὸ ἰσχυρότερον φρούριον τῆς Ἀνατολῆς.

Πράγματι οἱ Τούρκοι εὐκαιρίαν μόνον καὶ ἀφορμὴν ἐζήτουν διὰ νὰ ἐπιχειρήσωσι τὴν κατὰ τῆς Κρήτης ἐκστρατείαν, καὶ ἡ ἀφορμὴ παρουσιάσθη κατὰ τὸ 1644. Ὁ Σουλτάνος ἔστειλε εἰς τὴν Μέκκαν πλοῖον φέρον Σουλτάναν καὶ πολύτιμα ἀναθήματα καὶ ἄλλα δῶρα καὶ ἐπισήμους προσκνηνητάς. Τὸ τουρκικὸν πλοῖον προσεβλήθη καθ' ὁδὸν ὑπὸ πλοίων τῶν Μελιταίων ἱπποτῶν, ἐκυριεύθη, διηρπάγησαν τὰ πράγματα, καὶ ἤχμαλωτίσθησαν οἱ ἐν τῷ πλοίῳ. Οἱ Μελιταῖοι προσήγγισαν εἰς Κρήτην, ὅπου ἐγένοντο δεκτοί, καὶ ἐπώλησαν μέρος τῆς λείας. Ὁ Σουλτάνος μαθὼν τὸ πρᾶγμα διέταξε νὰ ἐτοιμασθῇ στόλος καὶ στρατὸς ἰσχυρὸς καὶ νὰ ἀποπλεύσῃ κατὰ τὸ φαινόμενον ἐναντίον τῆς Μελίτης, πράγματι ὅμως πρὸς κατάκτησιν τῆς Κρήτης. Οἱ Ἑνετοὶ ἐπληροφορήθησαν τὸ πρᾶγμα καὶ

ώπλισαν 23 γαλέρας, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν κατώρθωσαν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν εἰς Κρήτην ἀποβίβασιν τοῦ Τούρκικοῦ στρατοῦ. Τὴν 24 Ἰουνίου 1645 50 χιλ. στρατοῦ ὑπὸ τὸν Ἱμπραήμ πασοῦν ἀπεβιβάζοντο δυτικὰ τῶν Χανίων παρὰ τὸ μοναστήριον Γωνιά.

Ἡ πρώτη ἐπίθεσις τῶν Τούρκων ἔγινε κατὰ τοῦ μικροῦ φρουρίου τοῦ εὐρισκομένου ἐν τῇ νησίδι Θεωωροῦ, ὅπου ὀλίγοι Ἐνετοὶ ὑπὸ τὸν γενναῖον φρούραρχον Ἰουλιανὸν ἐφύλαττον. Ὁ ἡρωϊκὸς φρούραρχος, ἀφ' οὗ ἀπέκρουσεν ἐπιθέσεις τινὰς τῶν Τούρκων, καὶ ἔβλεπεν ὅτι ἐκτριεῖτο τὸ φρούριον, ἔβαλε πῦρ εἰς τὴν πυριτοθήκην τοῦ φρουρίου καὶ ἀνετινάχθη μετὰ τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν εἰσορμῶντων Τούρκων εἰς τὸν ἄερα.

Οἱ Τούρκοι λεηλατήσαντες τὴν πεδιάδα ἐπροχώρησαν πρὸς τὰ Χανιά ἐκ ξηρᾶς, ἐν ᾧ ὁ στόλος ἐβουβάριζε τὴν πόλιν ἀπὸ θαλάσσης. Ἡ Ἐνετικὴ φρουρὰ τῶν Χανίων ἀπετελεῖτο ἐκ 3 χιλ. ἀνδρῶν βοηθουμένων καὶ ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων, καὶ ἀντέταξεν ἰσχυρὰν ἀμυναν εἰς τὰς σφοδρὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων. Ἐπτά ἐπιθέσεις ἀπέκρουσαν οἱ Χανιώται μὲ μεγάλην φθορὰν τῶν ἐπιτιθεμένων. Οἱ Ἐνετοὶ διοργανοῦσιν ἔξωθεν ἀντιπερισπασμὸν καὶ συναθροίσαντες στρατὸν ἀρκετὸν προχωροῦσι πρὸς τὰ Χανιά, ἀλλὰ παρὰ τὸ χωρίον Τσικαλαριά προσβάλλονται ὑπὸ τῶν Τούρκων, καὶ ὑποστάντες πολλὰς ζημίας ὑποχωροῦσιν. Οἱ πολιορκούμενοι εὐρίσκονται εἰς ἀπελπιστικὴν θέσιν καὶ μάτην ἀπὸ τῶν κωδωνοστασιῶν διὰ πυρῶν ζητοῦσι βοήθειαν παρὰ τοῦ ἐν Σούδα προσωρισμένου Ἐνετικοῦ στόλου. Ὁ Ἐνετὸς ναύαρχος Καπέλλος ἐφάνη κατώτερος τῶν περιστάσεων, καὶ ἔχων ἀσθενέστερον τοῦ Τούρκικοῦ στόλον δὲν τολμᾷ νὰ ἐξέλθῃ καὶ ἀντιπαρατάχῃ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Μόνον τρία κάτεργα ἐν καιρῷ νυκτὸς διαλαθόντα τὴν προσοχὴν τῶν Τούρκων εἰσῆλθον εἰς τὸν λιμένα Χανίων καὶ ἔφερον ἐπικουρίαν εἰς τοὺς πολιορκουμένους. Ὁ Πασᾶς προτείνει νὰ παραδοθῶσιν ὑπὸ ὅρους, ἀλλ' οἱ πολιορκούμενοι ἀπορρίπτουσι τὴν πρότασιν καὶ οἱ Τούρκοι λυσωδέστερον ἐπιτίθενται, καὶ ἀφ' οὗ δι' ὑπὸνόμενον ἔκαμαν ρῆγμα εἰς τὸ τεῖχος, εἰσορμῶσι καὶ καταδιώκοντες τοὺς Ἐνετοὺς φθάνουσι μέχρι τοῦ Ἁγίου

Φραγκίσκου, ἐκεῖ ὅμως φονεύεται ὁ ὀδηγῶν τὴν ἐπίθεσιν Γιανίταρος ὑπὸ Ἑλληνας, καὶ οἱ ἄλλοι Τούρκοι ὑποχωροῦσι καὶ καταδιωκόμενοι κρημνίζονται ἐκ τῶν τειχῶν. Τελευταία ἔφοδος ἔγινε τὴν 7 Αὐγούστου τὴν ὁποίαν οἱ Χανιώται ἐπίσης ἀπέκρουσαν. Ἡ φρουρὰ εἶχεν ἀποδεκατισθῆ, τὰ τεῖχη εἶχον κρημνισθῆ εἰς πολλὰ μέρη, οὐδεμία ἐπικουρία ἤρχετο, ἀπεφασίσθη ὅθεν ἐν πολεμικῷ συμβουλίῳ νὰ προτείνωσι παραδόσιν εἰς τὸν Πασᾶν ὑπὸ ἐντίμους ὅρους· ἡ πρότασις ἔγινεν ἀμέσως δεκτή, ἡ φρουρὰ καὶ ὅσοι ἤθελον ἐκ τῶν πολιτῶν ἀπεχώρησαν εἰς Σοῦδαν.

Οἱ Τούρκοι οὕτως ἐγένοντο κύριοι τῶν Χανίων, 12 Αὐγούστου 1645, καὶ παρὰ τὴν δοθεῖσαν ὑπόσχεσιν ἐκακοποίησαν τοὺς ἀπομείναντας Χριστιανούς, ἐκρήμνισαν τὰς Ἐκκλησίας, ἢ μετέβαλον αὐτὰ εἰς Τζαμιά καὶ διήρπασαν γυναῖκας.

Κατὰ τὸ ἀκόλουθον θέρος ὁ Τουρκικὸς στόλος προσβάλλει τὸ φρούριον τῆς Σούδας ἀνευ ἀποτελέσματος, ἀπεβίβασεν ὅμως στρατὸν ὁ ὁποῖος ἔκτισε φρούριον εἰς τὸ Καλάμι, προσβάλλει δὲ τὸν ἐν τῷ κόλπῳ ἐλλιμενισμένον Ἐνετικὸν στόλον, ὁ ὁποῖος καὶ φεύγει ἐκ Σούδας. Οἱ Τούρκοι προχωροῦσι διὰ ξηρᾶς καὶ διὰ θαλάσσης κατὰ τοῦ Ρεθύμνου λεηλατοῦντες τὰς πέριξ ἐπαρχίας καὶ καταστρέφοντες τὸ πᾶν, ἐν ᾧ οἱ κάτοικοι φεύγουσι πρὸς τὰ ὄρη ἢ κρύπτονται εἰς τὰ σπήλαια. Οὕτως περιγράφει ὁ Μαρίνος Τζάνης Μπουνιαλῆς εἰς τὸν Κρητικὸν πόλεμον τὴν λεηλασίαν.

Ἐπιὰν βάνασι στὰ λιόφυτα τὰ μοναστήρια σποῦσαν
καὶ τὰ μετόχια τῷ φτωχῷ ἐκαῖγαν καὶ χαλοῦσαν.
Πγαίνοντας ἐχονγιάζασι καὶ τὰ χωριά ἐφεῦγαν,
κ' ἀφίνασε τὰ σπῖθια τως, κ' οἱ Τούρκοι τὰ κουρσεῦγαν.
Τὰ δέντρα ξερριζῶνασι τὸν κόσμον ἀφανίσαν,
τῇ γῆν ἐμεταθέκασι, ὅπου κ' ἂν ἐπατήσαν.

Καὶ πιάσαν τσοὶ γυναῖκες τως ἐκεῖ καὶ τσοὶ φιλήσαν
καὶ τσ' ἄνδρες, ὅπου βρήκασιν, ἐδείρασι καὶ γδύσαν.

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1646 πολιορκεῖται τὸ Ρέθυμνον ὑπὸ τοῦ Χουσεῖν Πασᾶ, καὶ προσβάλλεται σφοδρῶς ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης. Τὰ γυναικόπαιδα μεταφέρονται διὰ θαλάσσης

εἰς τὸν Χάνδακα, καὶ οἱ Ρεθύμνιοι μετὰ τῆς φρουρᾶς γενναίως ἀμύνονται. Κατὰ μίαν τῶν ἐφόδων ἕνεκα ἀναφλέξεως ὑπονόμου οἱ Ἐνετοὶ στρατιῶται δειλιῶσι καὶ καταλείπουσι τὰς θέσεις των, οἱ δὲ Τοῦρκοι εἰσορμῶσιν εἰς τὴν πόλιν, καὶ ἔρχονται εἰς χεῖρας μετὰ τῶν πολιτῶν. Ὁ στρατηγὸς Κεσαρίνης εἰσάγει εἰς τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Ρεθύμνου (Φορτέτζαν) τὸ πλῆθος, αὐτὸς δὲ μετὰ τῆς φρουρᾶς ἐξακολουθεῖ νὰ μάχεται καὶ κατὰ μικρὸν εἰσάγει καὶ τὴν φρουρὰν εἰς τὴν ἀκρόπολιν καὶ πληγωμένους εἰσελθὼν ἀποθνήσκει. Ἐξακολουθεῖ ἡ πολιορκία τῆς Φορτέτζας, καὶ ἀποκρούονται αἱ ἐπανειλημμένα ἔφοδοι τῶν Τούρκων. Ἄλλ' ἡ φρουρὰ ἐλαττωθεῖσα σημαντικῶς ἐκ τοῦ πολέμου καὶ τῆς πανώλους παραδίδει διὰ συνθήκης τῆς 3 Νοεμβρίου τὸ φρούριον εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἀποχωροῦσιν εἰς Χάνδακα.

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ Ρεθύμνου οἱ Τοῦρκοι σκορπίζονται εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ λεηλατοῦσι καὶ ὑποτάσσουν αὐτὰς οὐχὶ ἄνευ ἀντιστάσεως, διότι οἱ ἐν Χάνδακοι Ἐνετοὶ στέλλουσι στρατεύματα εἰς διάφορα σημεῖα μετ' ἐντοπιῶν Κρητῶν καὶ ἐπιτυχῶς προσβάλλουσι τοὺς Τούρκους. Ὁ στρατηγὸς Γιλδάσης ἰδίως διεκρίθη εἰς τὰς ἐπιδρομὰς αὐτάς. Ἐκαμιν ἀπόβασιν εἰς Μυλοπόταμον καὶ προσβάλων τοὺς ἐκεῖ Τούρκους φονεῖ πολλοὺς καὶ λαβὼν πλούσια λάφυρα ἐπιστρέφει εἰς τὴν πόλιν. Ὁμοίως ἐξολοθρεύει καὶ τοὺς ἐν Τεμένει καὶ ἐν Μεραμπέλλω Τούρκους. Ἀποτυγχάνει ὁμως εἰς τὴν κατὰ τοῦ Χάρακος ἐπίθεσιν καὶ φονεύονται πολλοὶ Ἐνετοί, αἰχμαλωτίζεται δὲ καὶ ὁ μικρὸς υἱὸς τοῦ Δουκὸς Δελφίνου.

Οἱ Τοῦρκοι καταλαμβάνουσι τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας πλὴν τοῦ φρουρίου Σητείας τὸ ὁποῖον ἀνθίσταται.

Ὁ γενναῖος Ἡγούμενος τῆς Μονῆς Ἀγκαράθου Ἀθανάσιος Χριστόφορος καταρτίσας σῶμα ἐντοπιῶν ἐπιτίθεται κατὰ τῶν λεηλατούντων Τούρκων καὶ φονεύσας μέγαν ἀριθμὸν κόπτει τὰς κεφαλὰς, καὶ δι' αὐτῶν κατασκευάζει ἀψίδα, δι' ἧς διέρχονται ὁ Ἐνετὸς στρατηγὸς καὶ οἱ ἄλλοι ἐπίσημοι, ἐν ᾧ αὐτὸς ξιφῆρης δέχεται τοὺς ἐπαίνοους.

Κ' ὁ Γούμενος ὡς νικητὴς κ' ὄλοι οἱ Ρωμαῖοι βγήκαν
κ' ὅσα κεφάλια κόψασι στὴ Χώρα μέσα μπῆκαν,

κ' ἐφέρασι τα μετ' αὐτούς, κ' ὄλοι ἐκεῖ χαρήκαν.
Κ' ἄρχισε μετὲς κεφαλὰς μὰ πόρτα ν' ἀρδιανάση
εἰσὲ καμάρα τρίγυρα γιὰ νάρθη νὰ περάση
ὁ γενεράλες ὁ Ντολφῆς
Κ' ὁ Γούμενος μετὲ τὸ σαθὴ ἔστεικε κ' ἐπροσκύνα . . .
Τὸ Γούμενο παινούσινε μ' ὄλη τὴ συντροφιά του.

Ὁ Χουσεῖν Πασσᾶς προχωρεῖ πρὸς τὸν Χάνδακα καὶ στρατοπεδεύει παρὰ τὸν ποταμὸν Γιόφυρον κατὰ τὸν Μάιον τοῦ 1648. Οἱ Ἐνετοὶ ἐπέρχονται κατ' αὐτοῦ τὸν κατατροπώνουσι καὶ τὸν ἀναγκάζουσι νὰ ἀποχωρήσῃ εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Ὁ Ἐνετικὸς στόλος κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο καὶ τὰ ἐπόμενα περιπλέει τὸ Αἰγαῖον, καὶ καταναυμαχεῖ καὶ καταστρέφει κατ' ἐπανάληψιν τὸν Τουρκικὸν στόλον, καὶ φυλάττει κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Ἑλλησπόντου, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν Τουρκικὸν στόλον νὰ φέρῃ ἐπικουρίας καὶ ἐφόδια εἰς Κρήτην, χωρὶς νὰ νὰ τὸ ἐπιτυχῆν πάντοτε.

Ὁ Χουσεῖν Πασσᾶς ἀγγαρεύσας χιλιάδας χριστιανῶν μεταφέρει διὰ ξηρᾶς ἀπὸ τὰ Χανιά καὶ τὸ Ρέθυμνον τὰ πυροβόλα εἰς τὸ Μ. Κάστρον καὶ τοποθετήσας αὐτὰ καταλλήλως ἀρχίζει τὴν πολιορκίαν τοῦ περιφήμου φρουρίου.

Τῇ Κρήτης τ' ὁμορφότατο Κάστρο τὸ φημισμένο,
ὁποῦ στὰ πέρατα τῇ γῆς κράζεται τιμημένο.

Αἱ ἐπιθέσεις τοῦ Χουσεῖν ἀποκρούονται καὶ οἱ πολιορκούμενοι κάμνουσιν ἐξόδους καὶ προξενούσι πολλὴν φθορὰν εἰς τοὺς Τούρκους. Ἀδιακόπως διὰ τῶν πυροβόλων του ὁ Χουσεῖν βομβαρδίζει τὴν πόλιν καὶ τὰ τείχη, καὶ δι' ὑπονόμων προσπαθεῖ νὰ τὰ ἀνατρέψῃ, τὰς ὁποίας ὁμως καὶ οἱ πολιορκούμενοι ματαιοῦσι δι' ἀνθυπονόμων. Ἀφ' οὗ μάτην ὁ Πασσᾶς πολιορκεῖ ἐπὶ 3 μῆνας ἀποχωρεῖ καὶ στρατοπεδεύει παρὰ τὴν Κνωσόν, ὅπου κίττει φρούριον τὴν Φορτέτζαν ἢ Νέον Χάνδακα καὶ περιμένει ἐκεῖ νὰ λάβῃ ἐπικουρίας.

Οἱ Ἐνετοὶ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισκευάζουσι τὰ τείχη, καὶ ἐλθόντες καταστρέφουσι καὶ ἐγκαταλείπουσι τὸ φρούριον Σητείας διὰ νὰ μὴ τὸ καταλάβωσιν οἱ Τοῦρκοι.

Κατὰ τὸ ἔτος 1649 ἐπαναλαμβάνεται ἡ πολιορκία καὶ αἱ

ἔφοδοι κατὰ τοῦ Χάνδακος. Οἱ Τοῦρκοι κυριεύουσι τινὰς ἐκ τῶν ἔξωτερικῶν προμαχόνων, ἀλλὰ μετὰ πολὺν φόνον ἀναγκάζονται νὰ τοὺς ἀφήσωσιν.

Κατὰ μικρὸν Τουρκικὰ ἀποσπάσματα καταλαμβάνουσιν ὅλην τὴν Κρήτην πλην τοῦ πολιορκουμένου Χάνδακος καὶ τῶν τριῶν παραθαλασσιῶν φρουριῶν Σπιναλόγγας, Σούδας καὶ Γραμβούσας.

Ἡ πολιορκία ἢ μᾶλλον ὁ κατὰ ξηρὰν ἀποκλεισμός τοῦ Χάνδακος ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ ἔτους 1666, ὅτε ὁ μὲν Χουσεῖν Πασᾶς ἀνακληθεὶς θανατοῦται, τὴν ἀρχηγίαν δὲ τῆς ἐκστρατείας ἀναλαμβάνει ὁ δραστήριος καὶ ἱκανὸς Μέγας Βεζίρης Ἄχμετ Κιουπριλῆς (Κύπριος), ὁ ὁποῖος καὶ κατῆλθεν εἰς Πελοπόννησον ἄγων 40 χιλιάδας νέου στρατοῦ καὶ ἄφθονα τὰ ἄλλα πολεμικὰ ἐφόδια, κατορθώνει δὲ νὰ διαλάθῃ τὸν Ἑνετικὸν στόλον, καὶ ἀποβιβάζεται μετὰ τῶν δυνάμεων αὐτῶν εἰς Κρήτην. Οἱ Ἑνετοὶ νοήσαντες τὸν κίνδυνον παρασκευάζονται καὶ αὐτοί, καὶ στέλλουσιν ἀντάξιον τοῦ Κιουπριλῆ ἀντίπαλον τὸν Φραγκίσκον Μοροζίνην, καὶ ὁ ἀγὼν ἤρχισε φοβερός μὲ ἴσον ἐκατέρωθεν ἡρωϊσμόν καὶ πολεμικὴν τέχνην.

Ἀληθῆς γιγαντομαχία διεξάγεται ἐπὶ τρία ἔτη ὑπὸ τὰ τείχη τοῦ ὄχυροῦ Χάνδακος. Τὸ ἄριστον πυροβολικὸν τῆς ἐποχῆς καὶ μεγάλα μηχανικὰ ἔργα διευθυνόμενα ὑπὸ τῶν ἀρίστων μηχανικῶν τῶν τότε χρόνων τίθενται εἰς ἐνέργειαν. Ὅλη ἡ Εὐρώπη ἔχει ἐστραμμένην τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὴν γιγαντώδη πάλην δύο μεγάλων δυνάμεων. Τὰς ἐφόδους τῶν πολιορκητῶν τὰς πάντοτε ἀποκρουόμενας διαδέχονται ἔξοδοι τῶν πολιορκουμένων, καθ' ἃς διακρίνεται διὰ τὴν γενναιότητα καὶ τὴν τόλμην του ὁ Σιναΐτης μοναχὸς Εὐγενικός.

Οἱ Τοῦρκοι διηύθυνον ἰδίως τὰς προσβολὰς τῶν κατὰ τῶν δύο πρὸς τὴν θάλασσαν ἄκρων τοῦ φρουρίου, τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ ἀσθενέστερα, καὶ ὁ Κιουπριλῆς ἠγωνίζετο δι' ἄλληπαλλήλων τάφρων καὶ ὀρυγμάτων νὰ πλησιάζῃ εἰς τὰ τείχη καὶ νὰ ὑπονομεύῃ αὐτὰ. Διαρκῆς βομβαρδισμὸς ἐξακολουθεῖ ἡμέραν καὶ νύκτα, τὰ τείχη δὲ καὶ μάλιστα αἱ οἰκίαι τῆς πόλεως εἶχον ὑποστῆ μεγάλας βλάβας.

Βροχὴ τοσοῦ πέτρες ρίχνει μου τοσοῦ μπάλες σὰν χαλάζι ἀστροπελέκια λουμπαρδιῆς καὶ νὰ μηδὲν σκολάζῃ.

Ἄφάνισέ μου τσ' ἐκκλησιῆς τοσοῦ πύργους εἶχε ρίξει, ὡσὰν σιφουὶν ἔτρεχε νὰ μὲ καταρουφίξῃ.

Ἄνθρωπος δὲν ἐπήγαινε στὸ σπῆτι νὰ κοιμᾶται οὔτε ποθὲς νὰ προπατῆ καὶ νὰ μηδὲν φοβάται.

Ὅλη θλιμμένη βρίσκομαι γιατί μαι στολισμένη κορμιά νεκρὰ χριστιανῶ καὶ καταματωμένη κορμιά ἐθώρειες ξαπλωτὰ κομμάτια καμωμένα κεφάλια, χέρια καὶ μεριά κ' ἦτονε χωρισμένα.

Ἡ φρουρὰ τοῦ Χάνδακος ἦτο κατ' ἀρχὰς περὶ τὰς 9 χιλιάδας, οἱ δὲ πολιορκηταὶ συνεποσοῦντο εἰς 70 χιλιάδας. Ἄφ' οὗ ἡ φρουρὰ ἠλαττώθη ἐπαισθητῶς, ὁ Μοροζίνης ἀφαιρεῖ δύο χιλιάδας ἐκ τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου καὶ ἐνισχύει τὴν φρουράν.

Μὲ πολλὴν συγκίνησιν καὶ ἀγωνίαν παρακολουθοῦν τὴν φοβερὰν πάλην οἱ ἔξω. Ὁ Σουλτάνος ἀνυπομονῶν κατῆλθεν εἰς Πελοπόννησον, ἵνα παρακολουθῆ ἐκ τοῦ σύγγυς καὶ φροντίξῃ νὰ ἐφοδιάξῃ τὸν Βεζίρην μ' ὅλην τὴν ἐπίβλεψιν καὶ τὸν ἀποκλεισμόν τοῦ Ἑνετικοῦ στόλου.

Πεντακόσιοι Γάλλοι ἱππῶται ἐθελονταὶ εἶχον ἔλθει κατὰ τὸ 1668 πρὸς ἐπικουρίαν τῆς πολιορκουμένης πόλεως. Ὁ Λουδοβίκος ΙΔ' στέλλει 6000 χιλιάδας στρατιωτῶν ὑπὸ τοὺς Δούκας τοῦ Μποφόρ καὶ Νοάλ. Οἱ Γάλλοι κάμνουσιν ἔξοδον πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ φρουρίου καὶ τρέπουσι τοὺς πολιορκητὰς καὶ καταλαμβάνουσι τὰς σκηνὰς καὶ τὰ χαρακώματά των, ἀλλ' ἔνεκα ἀναφλέξεως πυρίτιδος καταληφθέντες ὑπὸ πανικοῦ τρέπονται εἰς φυγὴν καὶ καταδιωκόμενοι ὑπὸ τῶν ἀναθαρρησάντων Τούρκων φονεύονται περὶ τοὺς 500 καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Δουξ τοῦ Μποφόρ, οἱ δὲ λοιποὶ ἀποδειλιάσαντες καταλείπουσι τὸν Χάνδακα καὶ ἀπέρχονται.

Ὁ Μοροζίνης ἐξακολουθεῖ τὴν ἄμυναν ἡρωϊκῶς, ἀλλὰ βλέπων ὅτι τὸ φρούριον δὲν ἠδύνατο νὰ ἀνθέξῃ πολὺν καιρὸν πλέον, μεταφέρει τὰ ὀλοφυρόμενα γυναικόπαιδα τῆς πόλεως εἰς τὴν νῆσον Δίαν.

Δάκρυα ποτάμια τρέχουσιν ἀπὸ τὰ δύο των μάτια, τὰ μάγουλα καὶ στήθιά τους ἐκάνασιν κομμάτια,

Ἡ πόλις καὶ τὰ τείχη ἦσαν σωροὶ ἔρειπίων ἐκ τοῦ τριετοῦς βομβαρδισμοῦ, ἡ φρουρὰ εἶχεν ἐλαττωθῆ μεγάληως, οὐδεμίᾳ ἐπικουρία ἤρχετο πλέον ἔξωθεν, οἱ δὲ Τούρκοι διὰ τῶν πολιορκητικῶν τῶν ἔργων προεχώρουν ὅλον ἐν καὶ φόβος ὑπῆρχε νὰ κυριευθῆ τὸ φρούριον ἐξ ἐφόδου. Ἦρχισαν διαπραγματεύσεις διὰ τοῦ Παναγιωτάκη Νικουσίου Μ. Διεμνηνέως τῆς Πύλης, ὁ ὁποῖος συνώδευε τὸν Κιουπριλῆν καὶ μετὰ πολλὰς ἡμέρας κατέληξαν εἰς τὴν συνθήκην περὶ παραδόσεως τοῦ φρουρίου ὑπὸ ὄρους ἐντίμους. Ὁ Μοροζίνης ἐλάμβανε προθεσίαν διὰ νὰ μετακομίση τοὺς ἀνθρώπους εἰς Δίαν καὶ ὅλα τὰ πράγματα, πλὴν τῶν πυροβόλων, τὰ ὁποῖα εὗρισκοντο ἐπὶ τοῦ τείχους πρὸ τῆς πολιορκίας. Ἐκλείετο δὲ καὶ εἰρήνη μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ἑνετίας, ἡ ὁποία διειρήσει ἐν τῇ Κρήτῃ τὰ τρία φρούρια Σοῦδαν, Σπιναλόγγαν καὶ Γραμβοῦσαν. Πάντες οἱ κάτοικοι ἀνεχώρησαν μετὰ τοῦ Μοροζίνη καὶ τῶν Ἑνετῶν, ὁ δὲ Κιουπριλῆς εἰσελθὼν εἰς τὴν πόλιν τὴν 4 Ὀκτωβρίου 1669 τὴν εὗρεν ἔρημον καὶ σωρὸν ἔρειπίων καὶ αὐτὴ θρηνεὶ κατὰ τὸν Μπουνιαλῆν.

Καὶ ὁ Βεζύρης μ' ἔπιασε καὶ γλυκοφίλησέ με,
ἀπὸ τοῦ μῦθου Χριστιανῆ κ' ὅλη μαγάρισέ με...
Δίχως σταυρὸν μὲ θάψανε καὶ δίχως ἅγιο λάδι...
Τώρα γδυμένη μὲ κρατοῦν, τοῖσι ροῦγῆς μου γυρίζω
καὶ συντηρῶ νὰ δῶ Ρωμιό, κιανένα δὲ γνωρίζω.
Τζαμόγλανα μὲ παίζουνε Μπέηδες μὲ γελοῦσιν
Σπαχίδες ἔχω ἀφέντες μου καὶ μὲ καταπατοῦσιν.

Αἱ ἀπώλειαι τὰς ὁποίας ὑπέστησαν Ἑνετοὶ καὶ Τούρκοι κατὰ τὴν 25ετῆ πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος καὶ μάλιστα τὰ τρία τελευταῖα ἔτη, καθ' ἃ ἐξηκολούθησεν σύντονος ἡ πολιορκία, εἶναι ἐκπληκτικαί. Εἰς 30 χιλιάδας ὑπολογίζονται αἱ ἀπώλειαι τῶν Ἑνετῶν καὶ τῶν πολιορκουμένων. Εἰς 100 δὲ χιλιάδας αἱ τῶν Τούρκων μὴ ὑπολογιζομένων καὶ τῶν πολλῶν χιλιάδων, οἱ ὁποῖοι ἐφρονεύθησαν ἢ ἐπνίγησαν κατὰ τὰς μεγάλας ναυμαχίας καὶ τὰς καταστροφὰς τοῦ Τουρκικοῦ στόλου ὑπὸ τοῦ Ἑνετικοῦ¹.

¹ Κατὰ σημείωμα, τὸ ὁποῖον μοι ἐδόθη ἐκ τουρκικῆς πηγῆς, κατὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἐφρονεύθησαν Τούρκοι 137116, ἐκ τῶν ὁποίων 25 χιλιάδες ἦσαν Γιανίτσαροι. Πρὸς τούτους ἔπесαν 15 Πασάδες, 80 Τζορμπατζῆδες, 120 Τσοουσιδες (ἀνώτεροι ἀξιωματικοί).

Τουρκικὰ στρατεύματα εἶχον ἔλθει εἰς Κρήτην. Αἰγυπτιακὸς στρατὸς ἐκ 5 χιλ. ἐστάλη ἀπὸ τὸν Ἰούλιον ὑπὸ τὸν Σαχὶν Πασᾶν, τὸν ὁποῖον ἔστειλεν ὁ Χεδίδης τῆς Αἰγύπτου πρὸς βοήθειαν τῶν Σουλτανικῶν στρατευμάτων. Ὁ στρατὸς τοῦ Σαχὶν Πασᾶ ἀποβίβασθεις εἰς Σοῦδαν ἐπροχώρησε πρὸς τὸν Ἀποκόρωναν, κατέλαβε τὸ χωρίον Βρύσες, καὶ ὠχυρώθη ἐκεῖ.

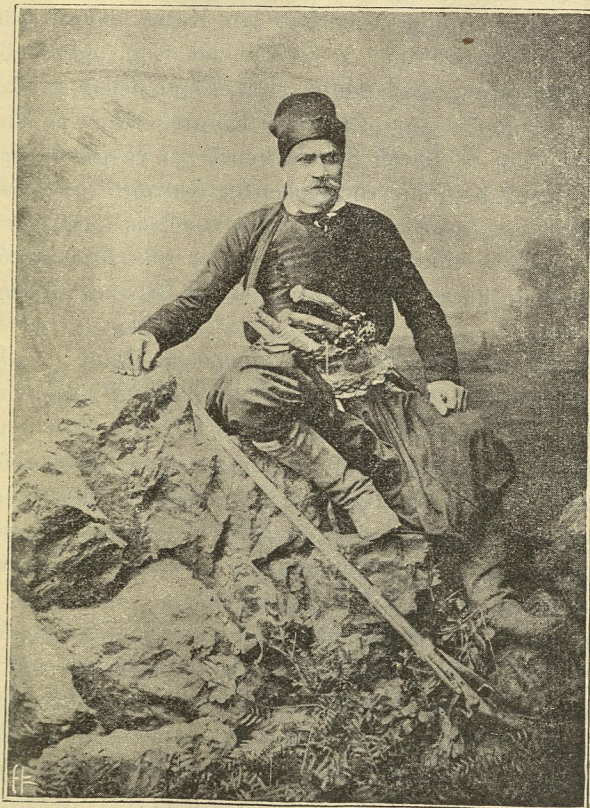
Μετ' ὀλίγον ἄρχονται αἱ ἐχθροπραξίαι· οἱ Σελινιώται ὑπὸ τὸν Κριάρην καὶ ἄλλους ἀρχηγούς καταλαμβάνουσι τὴν ὀχυρὰν θέσιν τοῦ Σταυροῦ καὶ ἀποκλείουσι τοὺς Σελινιώτας Τούρκους. Οἱ ἐπαναστατήσαντες κάτοικοι τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν συγκεντρωθέντες εἰς Ἀποκόρωναν προσβάλλουσι τὸν εἰς Βρύσες ἐστρατοπεδευμένον Αἰγυπτιακὸν στρατόν, καὶ ἀποκόπτουσι τὴν μετὰ τῶν Χανίων συγκοινωνίαν τοι. Πέντε χιλιάδες Τούρκοι ἐκ Χανίων ὑπὸ τὸν Μπάτηρην ἔρχονται διὰ νὰ λύσωσι τὸν ἀποκλεισμόν τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ προσβληθέντες εἰς Βάμον ἀποκρούονται καὶ ὁ Μπάτηρς φονεύεται, οἱ δὲ λοιποὶ ὑποχωροῦσιν εἰς Χανία. Ὁ Σαχὶν στενοχωρεῖται ἐκ τοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ τῆς ἐλλείψεως ὕδατος, καὶ προσβάλλεται σφοδρότερον ὑπὸ τῶν καθ' ἑκάστην συρρεόντων Κρητῶν, καὶ οὕτως μετὰ τινος ἡμέρας ὑψώνει λευκὴν σημαίαν καὶ συνθηκολογήσας μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἀναχωρεῖ ἐξ Ἀποκορώνου μετὰ τοῦ στρατοῦ του ἀφίνων τὰς ἀποσκευάς του εἰς τοὺς ἐπαναστάτας τῇ 31 Αὐγούτου 1866.

Ἡ ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν τούτων ἐντύπωσις ἐν Ἀθήναις ὑπῆρξε μεγάλη. Ἐπιτροπαὶ πολλαὶ συνεστήθησαν εἰς πολλὰ μέρη πρὸς συλλογὴν ἐράνων καὶ ἐθελοντῶν μετὰ τινα δὲ χρόνον ἀποβιβάζεται εἰς Σφακιά ὁ Ἰωάννης Ζυμβρακάκης ταγματάρχης μετ' ἐπιλέκτων ἄλλων ἀξιωματικῶν, ἐθελοντῶν καὶ πολεμοφοδίων καὶ ἀνακηρύσσεται γενικὸς ἀρχηγὸς τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν, ὅπου ἤρχισαν πρῶτον αἱ ἐχθροπραξίαι.

Οἱ ὄροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους οἱ Κρητῆς ἤρχισαν τὸν μέγαν ἀγῶνα δὲν ἦσαν εὐνοϊκοὶ διὰ τὴν ἐπιχειρήσιν. Αὐτὴ ἡ Ἑλλην. Κυβέρνησις καθ' ἀρχὰς δὲν ἐπεδοκίμαζε τὸ κινδυνῶδες ἐγχείρημα, ἠναγκάσθη δὲ μόνον ὕστερον νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν κοινὴν γνώμην, αἱ δὲ Εὐρωπαϊκαὶ Κυβερνήσεις δὲν ἐδεικνυον

πραγματικὴν τινα συμπάθειαν· μόνον ἡ Ρωσσία διὰ τῶν ἐν Κρήτῃ Προξένων τῆς ὑπεσθίριζε τὴν ἐπανάστασιν μυστικά. Ἡ Τουρκία εἰς ἐπίμετρον ἦτο ἐλευθέρᾳ παντὸς ἄλλου ἀντιπερισπασμοῦ σοβαροῦ καὶ ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ, ὅπως καὶ ἔπραξε, μεγάλας δυνάμεις στρατιωτικὰς καὶ στόλον καταδρομικῶν ἐπαρκῆ πρὸς ἀποκλεισμὸν τῶν παραλίων καὶ παρεμπόδισιν τῆς ἀποστολῆς βοηθειῶν ἔξωθεν, εἶχε δὲ καὶ τὴν Αἴγυπτον, ἡ ὁποία ἔστειλε λίαν σημαντικὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις. Οὕτως αἱ δυνάμεις τῶν δύο διαμαχομένων μερῶν ἦσαν ἐντελῶς ἄνισοι. Αἱ ὀλίγαι χιλιάδες τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὁποῖοι ἠδύνατο νὰ συναθροισθῶσιν εἰς ἓν σημεῖον, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀντιπαραταχθῶσι κατὰ τῶν δεκάδων χιλιάδων τακτικοῦ Τουρκικοῦ καὶ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ διοικουμένου ὑπὸ ἱκανῶν καὶ ἐμπειροπολέμων στρατηγῶν καὶ ὑποστηριζομένου ὑπὸ χιλιάδων ἀνδρείων Τουρκοκρητῶν ὀπλισμένων ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως. Ἐκτὸς τῆς ἐνιαίας διοικήσεως τὰ Τουρκικὰ στρατεύματα εἶχον ἀφθονίαν πολεμοφοδίων καὶ ἐπιμελητεῖαν τακτικὴν καὶ πυροβολικὴν καὶ κέντρα ἐνεργείας ἀσφαλῆ καὶ μόνιμα, ἐν ᾧ τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα τὰ ἐκ Κρητῶν ἀγροτῶν καὶ ὀλίγων ἐθελοντῶν ἀποτελεσθέντα ἔστεροῦντο τῶν πάντων καὶ ὀπλισμοῦ καλοῦ καὶ ἐπιμελητείας καὶ ἐνιαίας διευθύνσεως καὶ πειθαρχίας καὶ κέντρου ἐνεργείας, μαχόμενα μὲν γενναίως ἐπὶ τινα χρόνον, ἀλλὰ κατόπιν διαλυόμενα, διότι ὁ καθεὶς ἔπρεπε νὰ φροντίσῃ περὶ τῆς τροφῆς του καὶ τῆς οἰκογενείας του. Τὰ μόννα πλεονεκτήματα τῶν ἐπαναστατῶν, ἦτοι αἱ ὄχυραί θέσεις, ἀπὸ τῶν ὁποίων συνήθως ἠμύνοντο κατὰ τῶν ἐπιτιθεμένων Τούρκων, καὶ ὁ ἐνθουσιασμοὸς τὸν ὁποῖον ἐνέπνεεν εἰς αὐτοὺς τὸ δίκαιον τοῦ ἀγῶνος καὶ ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας δὲν ἦσαν ἀρκετὰ διὰ νὰ ἐξουδετερώσωσι τὰ μεγάλα μειονεκτήματα, τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν προηγουμένως. Ὁ ὀπλισμὸς τῶν ἐπαναστατῶν ἰδίως εἰς τὰς ἀρχὰς ἦτο ἀθλιέστατος συνιστάμενος κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ παλαιῶν μετὰ πυρολίθων ὄπλων, καὶ εἰς τοῦτο ὀφείλονται πολλαὶ ἀποτυχίαι. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν ὁ Κόρακας καὶ ὁ Κριάρης καὶ ὁ Χατζῆ Μιχάλης καὶ πλεῖστοι ἄλλοι καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐθελοντικῶν σωμάτων Ζυμ-

βρακάκης, Κορωνάιος, Πετροπουλάκης καὶ διέπρεψαν καὶ γενναίως ἠγωνίσθησαν καὶ πολλάκις καὶ ἐπιτυχῶς, ἀλλὰ τί ἠδύνατο νὰ πράξωσιν μετὰ τὰ ὀλιγάριθμα καὶ ἄτακτα σώματά των, ἀπέναντι τοσούτου ὄγκου στρατιωτικοῦ συντεταγμένου καὶ

Εἰκ. 24. — Μιχ. Κόρακας.

στρατηγουμένου ὑπὸ στραταρχῶν διασήμεων οἱοὶ ὁ Μουσταφᾶς καὶ ὁ Ὅμερ καὶ ὁ Ρεσίτ Πασᾶς; Ὁ ἀγὼν μιᾶς νήσου ἐναντίον μιᾶς Αὐτοκρατορίας ἦτο ἐντελῶς ἄνισος, ἀλλ' ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἡ ἐπὶ τρία ἔτη διάρκεια τοῦ ἀγῶνος, διήγειρε τὸν

θαυμασμόν, καὶ οἱ νησιῶται ἀπέδειξαν ὅτι πράγματι ἡ Κρήτη ἀποτελεῖ τὴν πολεμικὴν ἀκρόπολιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Σεπτεμβρίου ἔρχεται εἰς Κρήτην ὡς Αὐτοκρατορικὸς Ἐπίτροπος καὶ ἀρχιστράτηγος ὁ γνωστὸς Μουσταφᾶς Πασᾶς Κιριτλῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε διαμεῖνει πρότερον ἐν Κρήτῃ περὶ τὰ τριάκοντα πέντε ἔτη. Κατὰ πρῶτον ἠθέλησε νὰ δείξῃ συνδιαλλακτικὴν πολιτικὴν καὶ στηριζόμενος εἰς τὰς πολλὰς γνωριμίας, τὰς ὁποίας εἶχεν, ἐδημοσίευσεν (2 Σεπτεμβρίου) προκήρυξιν προτρέπων τὸν Κρητικὸν λαὸν νὰ ἠσυχάσῃ καὶ νὰ ζητήσῃ δι' αὐτοῦ ὅ,τι ἐπιθυμῆι καὶ νὰ μὴ ἀκούῃ τοὺς ξένους. Ἡ ἐν Κάμποις τῆς Κυδωνίας ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις ἀπήντησεν ἀμέσως δι' ἄλλης προκηρύξεως πρὸς τὸν λαὸν ὑπενθυμίζουσα τὴν 35ετῆ τυραννίαν τοῦ Μουσταφᾶ καὶ προτρέπουσα αὐτὸν νὰ ἐπιμείνῃ εἰς τὸ ἐθνικὸν πρόγραμμα τῆς ἐνώσεως.

Ἐκεῖ ὁ Μουσταφᾶς ἀρχίζει τὰς ἐχθροπραξίας ἄγων 12 χιλιάδας στρατοῦ προχωρεῖ πρὸς τὴν Μαλάξαν, ὅπου οἱ κατέχοντες τὸν ἐκεῖ πύργον Τούρκοι παρηναχλοῦντο ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν. Ἡ μάχη ἐξηκολούθησε ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ ἐπανελήφθη καὶ τὴν ἐπομένῃ, ὅτε ἕνεκα κηλοτικῆς κινήματος τοῦ Μουσταφᾶ ὑπεχώρησαν οἱ Κρητες, ἀλλ' ἐνισχυθέντες ἀμέσως ἐπετέθησαν κατ' αὐτοῦ καὶ τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Χανιά μὲ πολλὰς ζημίας (8 - 11 Σεπτεμβρίου).

Μετὰ ταῦτα ὁ Μουσταφᾶς ἐκστρατεύει εἰς Σέλινον, ὅπου ὁ Κριάρης καὶ οἱ ἄλλοι Σελινιώται εἶχον ἀποκλείσει τοὺς Σελινιώτας Τούρκους εἰς Κάντανον. Φθάσας ἐκεῖ τὰ μὲν γυναικόπαιδα ἀποστέλλει εἰς Παλαιόχωραν, ὁπόθεν μετακομίζονται διὰ θαλάσσης εἰς Χανιά, αὐτὸς δὲ ἄγων 20 χιλιάδας στρατοῦ καὶ ἐντοπίων διευθύνεται πρὸς τὰ Χανιά (21 Σεπτεμβρίου) προσβαλλόμενος κατ' ὁδὸν ἐπὶ δύο ἡμέρας καὶ ὑποστὰς ἀρκετὰς ἀπωλείας, οἱ δὲ Σελινιώται καταλαμβάνουσι τὴν ἐγκαταλειφθεῖσαν Κάντανον καὶ τὰ ἐκεῖ ἀποθηκευμένα εἰσοδήματα τῶν Τούρκων.

Ἄλλην ἐκστρατείαν κάμνει ὁ Μουσταφᾶς Πασᾶς κατὰ τῶν ὄρειων χωρίων τῆς Κυδωνίας μὲ 17 χιλ. στρατοῦ καὶ ἐντο-

πίων Τούρκων. Μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν εἰσβάλλει εἰς Λάκους, τοὺς ὁποῖους πυρπολεῖ, τὸ ἴδιον κάμνει καὶ εἰς Θέρισον καὶ Μεσκλά. Οἱ ἐπαναστάται συναθροίζονται εἰς Ἀλιάκες, καὶ ἀποκρούουσι τὸν Μουσταφᾶν ἐπιτεθέντα κατ' αὐτῶν. Ἐκεῖθεν ὑποχωρεῖ εἰς Κεραμεῖα παρακολουθούμενος καὶ προσβαλλόμενος μὲ ζημίας σῶμα 150 Τούρκων ἐκτραπὲν κηλοῦται καὶ καταστρέφεται.

Ἐκεῖ ὁ Μουσταφᾶς εἰσβάλλει εἰς Ἀποκόρωναν. Ἐκεῖ εἶχον ἔλθει οἱ περὶ τὸν Ζυμβρακάκην ἀξιωματικοὶ καὶ ἐθελονταὶ περὶ τοὺς 800, καὶ παρὰ τὰς προτροπὰς τῶν ἐγγχωρίων δέχονται τὴν μάχην κατὰ 12 χιλ. στρατοῦ τοῦ Μουσταφᾶ εἰς τὰς χαμηλὰς θέσεις τοῦ χωρίου Βαφέ. Οἱ φιλότιμοι ἀξιωματικοὶ καὶ ἐθελονταὶ ἠγωνίσθησαν ἡρωϊκῶς, ἀλλ' ἠττήθησαν καὶ ὁ μὲν Πραΐδης καὶ ἄλλοι φονεύονται, αἰχμαλωτίζονται δὲ καὶ τινες ἄλλοι καὶ οἱ λοιποὶ ὑπεχώρησαν. (12 Ὀκτωβρίου 1866).

13. Ἐκστρατεία τοῦ Μουσταφᾶ εἰς Ρέθυμνον.

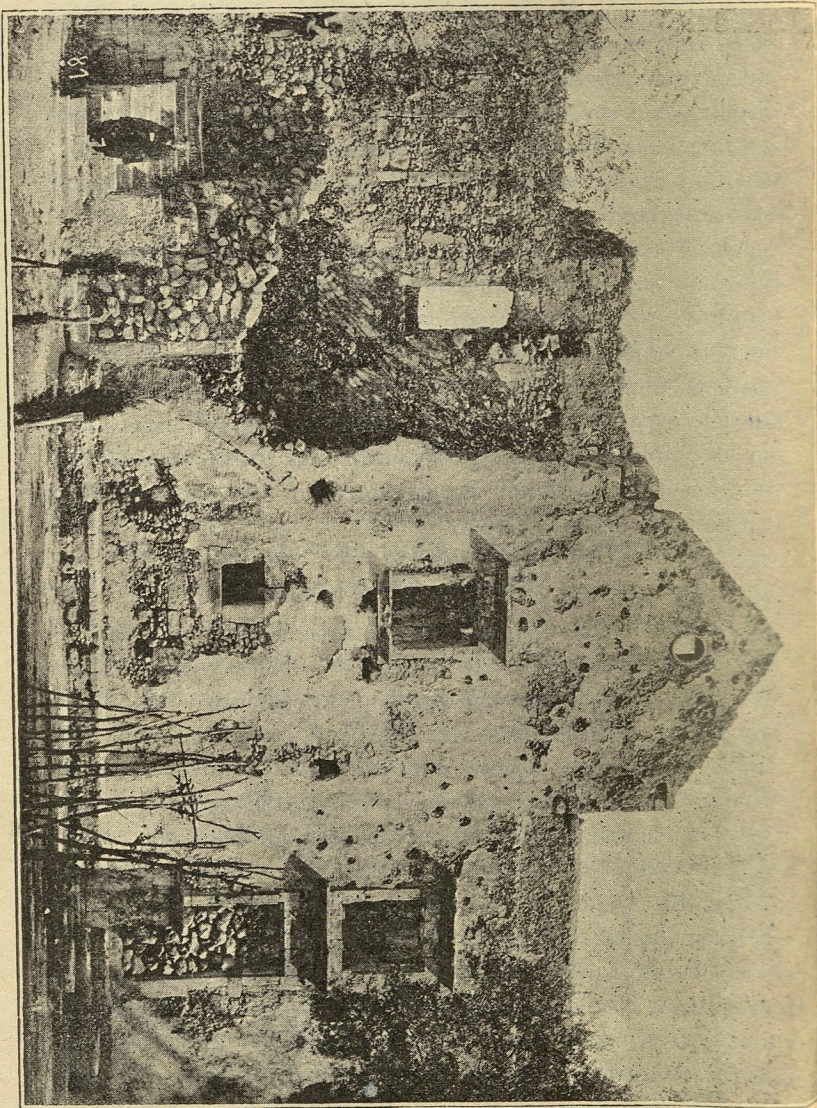
Ἀλωσις Ἀρκαδίου.

Ἐκεῖ ὁ Μουσταφᾶς ἀφήσας τὸν Μεχμέτ Πασᾶν εἰς Βρύσες Ἀποκορώνου εἰσβάλλει εἰς Ρέθυμνον. Οἱ ἐκεῖ ἐπαναστάται περὶ τοὺς χιλίους εἶχον καταλάβει τὴν Βρύσιναν καὶ εἶχον ἀποκρούσει τὰς ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων (3 Σεπτεμβρίου). Ὁ Πάνος Κορωνναῖος πρῶην ὑπουργὸς τῶν στρατιωτικῶν ἐν Ἑλλάδι ἔρχεται ὡς ἀρχηγὸς τοῦ τμήματος Ρεθύμνου ἔχων καὶ ἄλλους ἀξιωματικούς καὶ ἐθελοντὰς καταλαμβάνει τὴν μονὴν τοῦ Ἀρκαδίου καὶ διορίζει φρούραρχον αὐτῆς τὸν Δημακόπουλον. Καὶ ὁ μὲν Μουσταφᾶς Πασᾶς ἔρχεται ἐξ Ἐπισκοπῆς κατὰ τῆς μονῆς, ὁ δὲ Ρεσίτ Πασᾶς τοῦ Ἡρακλείου εἰσβάλλει εἰς τὸ Μυλοπόταμον διὰ νὰ φέρῃ ἐκεῖ ἀντιπερισπασμὸν καὶ ἀπασχολήσῃ τοὺς Μυλοποταμίτας. Εἰς τὴν μονὴν εἶχον καταφύγει 900 περίπου ἄνθρωποι, ἐκ τῶν ὁποίων 300 ὄπλοφόροι ὑπὸ τὸν Δημακόπουλον καὶ τὸν Ἡγούμενον Γαβριήλ. Ἐλθὼν ὁ Μουσταφᾶς προτείνει εἰς τοὺς ἐν τῇ μονῇ νὰ παραδοθῶσι, καὶ ἐπειδὴ δὲν δέχονται ἄρχεται ἡ ἐπίθεσις τῇ 8 Νοεμβρίου, τὴν ὁποίαν οἱ ἐν τῇ μονῇ ἀποκρούουσιν ἡρωϊκῶς. Οἱ ἔξωθεν

τῆς μονῆς ὑπὸ τὸν Κορωναῖον προσπαθοῦσι νὰ φέρωσιν ἀντι-περισπασμὸν πρὸς σωτηρίαν τῶν ἐν τῇ μονῇ ἐπιτιθέμενοι, ἀλλ' ὀλίγοι ὄντες ἀποκρούονται καὶ ἀποσύρονται. Ἡ κατὰ τῆς μονῆς ἐπίθεσις ἐξακολουθεῖ σφοδροτάτη, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπερασπισταὶ ἀνθίστανται ἐρρωμένως καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν. Τὴν ἐπαύριον ὁ Μουσταφᾶς διὰ πεδινοῦ πυροβόλου, τὸ ὁποῖον ἔφευρεν ἐκ Ρεθύμνου, καταρρίπτει τὴν πύλην τῆς μονῆς καὶ οἱ Τοῦρκοι εἰσορμῶσιν. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην οἱ πολιορκούμενοι θέτουσι πῦρ εἰς τὴν πυριτοθήκην καὶ ἡ πτέρυξ αὐτῆ τῆς μονῆς ἀνατινάσσεται εἰς τὸν ἀέρα καὶ καταπλακώνει τοὺς ἐκεῖ Τοῦρκους καὶ Ἕλληνας· οἱ μὴ φονευθέντες κατὰ τὴν μάχην καὶ τὴν ἔκκρηξιν σφάζονται ἀδιακρίτως, ὅπως καὶ οἱ ὀλίγοι ζωογηθέντες μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ Δημακόπουλος. Ὁ ἥρωϊκὸς Ἡγούμενος εἶχε φονευθῆ κατὰ τὴν μάχην. Ἐκ τῶν 900 ψυχῶν τοῦ Ἀρκαδίου ἐπέζησαν μόνον περὶ τοὺς 100, αἱ ἀπώλειαι ὅμως καὶ τῶν Τοῦρκων ἦσαν μεγάλαι. Ἡ ἥρωϊκὴ τοῦ Ἀρκαδίου ἀμύνα καὶ πτώσις συνεκίνησε καὶ ἐγέννησε ἀπειρον ἐνθουσιασμὸν, ἐγένετο δὲ ἀφορμὴ πρὸς σχηματισμὸν Ἐπιτροπῶν πρὸς συλλογὴν βοηθειῶν διὰ τὴν ἐπανάστασιν.

Εἰς τὸ τμήμα τοῦ Ἡρακλείου εἶχον σχηματισθῆ ἔνοπλα σώματα (κολόνες) καὶ διοργανωθῆ ἡ ἐπανάστασις ὑπὸ τὴν γενικὴν ἀρχηγίαν τοῦ Μιχ. Κόρακα καὶ διὰ τὰς 12 ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τῆς Κρήτης. Τουρκικὸς στρατὸς καταλαμβάνει τὸν Ἄγ. Μύρωνα καὶ αἰχμαλωτίζει ἢ σφάζει τὰ ἐν τῷ σπηλαίῳ τοῦ χωρίου Σάραχον γυναικόπαιδα. Τὴν 8 Σεπτεμβρίου οἱ Τοῦρκοι προσβάλλουσι τοὺς ἐπαναστάτας κατὰ τὸν Ἄλμυρὸν ἀλλ' ἀποκρούονται. Κατὰ τὴν 13 Ὀκτωβρίου γίνεται μάχη σοβαρὰ εἰς Κασταμονίτσαν καὶ Ἀμαριανῶ μεταξὺ χιλίων ἐπαναστατῶν κατεχόντων τὰς θέσεις ταύτας καὶ ὀκταπλασίων Τοῦρκων ὀρμηθέντων ἐκ Καστελλίου. Οἱ ἐπαναστάται ἐπολέμησαν γενναίως, ἀλλ' ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποχωρήσωσιν εἰς ὄχρωτέρας θέσεις, Ἐφρευθῆ δὲ ὁ φρούραρχος Ἐμμ. Τυλλιανάκης καὶ περὶ τοὺς 70 ἄλλοι ἐπαναστάται καὶ ἐπληρώθη βαρέως ὁ ἀρχηγὸς Ζωγράφος. Οἱ Τοῦρκοι ἐπανῆλθον εἰς Καστέλλι.

Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἀρκαδίου ὁ Μουσταφᾶς ἐπι-

Εἰκ. 25. — Μονὴ Ἀρκαδίου μετὰ τὴν ἀνατίναξιν.

στρέφει εἰς Χανιά καὶ ἐκστρατεύει εἰς τὰ ὄρεινά χωρία τῆς Κυδωνίας. Μετὰ πεισματώδη μάχην εἰς Ζοῦρβαν τῇ 1 Δεκεμβρίου εἰσβάλλει εἰς Σέλινον. Ἐκεῖθεν διὰ πλοίων ἀποβιβάζει τὸν στρατὸν καὶ καταλαμβάνει τὸ πεδινὸν μέρος τῶν Σφακίων παρὰ τὸ Φραγκοκάσ텔λον μέχρι Κομιτάδων. Προσπαθεῖ ἀποβιβάσας στρατὸν νὰ καταλάβῃ τὴν Ἁγ. Ρουμέλην ἀλλ' εὐρίσκει ἰσχυρὰν ἀντίστασιν καὶ παραιτεῖται τοῦ σχεδίου. Ἡ ἐποχὴ τοῦ ἔτους δὲν ἦτο κατάλληλος διὰ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν καθυπόταξιν τῶν Σφακίων, ὅθεν ἀρκεθεὶς εἰς δήλωσιν τῶν Σφακιανῶν περὶ ὑποταγῆς ἀναχωρεῖ διὰ ξηρᾶς, ἀλλὰ προσβάλλεται ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ χάνει 500 ἄνδρας εἰς τὴν φάραγγα τοῦ Κατρὸ καὶ ἐπιστρέφει εἰς Χανιά.

Εὐρωπαϊκὰ πλοῖα ἤρχισαν νὰ παραλαμβάνωσι καὶ μεταφέρωσιν εἰς Ἑλλάδα τὰ ἐν ταῖς παραλίαις γυναικόπαιδα, ὅσα δὲν ἐπρόφθανον νὰ παραλαμβάνωσι τὰ ἑλληνικά. Ἐθελονταὶ καὶ ἐφόδια ἀποβιβάζονται εἰς διάφορα σημεῖα. Ὁ γηραιὸς ἀρχηγὸς Δημ. Πετροπουλάκης μὲ 600 ἐθελοντὰς ἀποβιβάζεται εἰς Φόδελε Μαλεβιζίου καὶ ἡ ἐπανάστασις ἐξακολουθεῖ ζωνεῖα. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1867 ἐγένετο καὶ διοργάνωσις τις. Σηματοῖται προσωρινὴ Κυβέρνησις καὶ Ἐπιτροπὴ εἰς Ρέθυμνον, Ἡράκλειον καὶ τὰς ἀνατολικωτέρας ἐπαρχίας καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ ἐκλέγονται καὶ ἀναγνωρίζονται.

Ὁ Σαρχὸς Πασᾶς ἐπιχειρεῖ διαφόρους ἐκστρατείας εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας. Εἰς τὰ Μπουτζουνάρια συγκροτεῖται μεγάλη μάχη 2 χιλ. ἐπαναστατῶν κατὰ τῶν Τούρκων, οἵτινες κατεῖχον ὅλην τὴν ἔκτασιν ἀπὸ Μαλάξης μέχρι Ἀγιάς. Ἡ μάχη ἐξηκολούθησεν ἀπὸ τοῦ ὄρθρου μέχρι μεσημβρίας, αἱ δὲ ὀλονὲν ἐκ Χανίων καταφθάνουσαι ἐπικουραὶ ἀναγκάζουσι τοὺς ἐπαναστάτας νὰ ἀποσυρθῶσιν.

Ὁ ὀρητικὸς Ρεσίτ Πασᾶς τοῦ Ἡρακλείου ἐπιτίθεται ἐπανειλημμένως κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Ἀλυμρόν, Ρογδιάν, Τύλισον, ἀλλ' ἀποκρούεται. Τέλος κατορθώνει νὰ ἀνέλθῃ εἰς Ἀνώγεια καὶ τὰ πυρπολεῖ. Καὶ εἰς τὸ Ἀμπελάκι τῆς Ρεθύμνης οἱ Τούρκοι ἀποκρούονται.

14. Δευτέρα περίοδος ἐπαναστάσεως. Ὁμὲρ Πασᾶς. Ἐκστρατεία κατὰ τῶν Σφακίων.

Ἐπειδὴ ἡ ἐπανάστασις ἐξακολουθεῖ κραταιά, ἀνακαλεῖται ὁ Μουσταφᾶ Πασᾶς καὶ στέλλεται ἀρχιστράτηγος ὁ ἐξωμότης Κροάτης Ὁμὲρ Πασᾶς κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1867 θεωρούμενος ὡς εἰς τῶν ἰκανωτέρων στραταρχῶν τῆς Τουρκίας.

Ὁ Ὁμὲρ Πασᾶς εἶχεν ὑπὸ τὴν διάθεσίν του 25—30 χιλ. στρατοῦ πλὴν τῶν ἐν ταῖς πόλεσι φρουρῶν, κατήρτισε δὲ ἰδιαίτερος καὶ ἰσχυρὸν σῶμα Τουρκοκορητῶν ἀτάκτων. Κατὰ πρῶτον ἔρχεται εἰς Ἀποκόρωναν, ὅπου συνεκεντρώθησαν οἱ ἄλλοι Πασᾶδες Σαρχὸς, Μεχμὲτ καὶ ὁ τοῦ Αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ ἀρχηγὸς Ἰσμαήλ Πασᾶς, διὰ νὰ εἰσβάλωσιν ὅλοι ὁμοῦ εἰς Σφακιά. Οἱ συγκεντρωθέντες ἐνταῦθα ἐπαναστάται καταλαμβάνουσι διαφόρους ἐπικαίρους θέσεις, διότι καὶ οἱ Πασᾶδες διαιρέσαντες τὰς δυνάμεις των προσπαθοῦσι νὰ ἀνέλθωσιν εἰς Σφακιά ἐκ διαφόρων σημείων τὸν Ἀπρίλιον 67. Ἐκ τοῦ μέρους τῆς Κυδωνίας συνάπτεται μάχη εἰς τὰς θέσεις Μονοδένδρι καὶ τῆς Πέτρας τὸ νερό, καὶ οἱ Τούρκοι ἀποκρουσθέντες ὑποχωροῦσιν εἰς Μαλάξαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Νεροκούρου. Ἐκ τῆς πλευρᾶς τοῦ Ἀποκορώνου 2800 Ἕλληνες ἀνθίστανται κατὰ τῶν Τούρκων, οἱ ὅποιοι ἀγωνίζονται νὰ εἰσβάλωσι διὰ τῆς Κράπης. Ὁ Ὁμὲρ Πασᾶς ἐπιτίθεται ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ Καλλικράτη καὶ ἀποκρουσθεὶς εισέρχεται εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ρεθύμνης· ἐπίσης ὁ Μεχμὲτ Πασᾶς μετὰ τέσσαρας ἐφόδους ἀποτυχοῦσας κατὰ τὴν Κράπην ὑποχωρεῖ καταδιωκόμενος εἰς Βρύσες. Οὕτως ἀποτυχάνει ἢ κατὰ τῶν Σφακίων μεγάλη ἐκστρατεία τοῦ Ὁμὲρ Πασᾶ καὶ οἱ μὲν ἄλλοι Πασᾶδες ἔρχονται εἰς Ἀποκόρωναν, ὁ δὲ Σαρχὸς εἰσβάλλει εἰς τὴν Κίσαμον καὶ καταγίνεται νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἐπαρχίαν αὐτήν.

Ὁ Ὁμὲρ Πασᾶς διὰ τοῦ Ἀποκορώνου προχωρεῖ πρὸς τὸ Ρέθυμνον, καὶ ἐκεῖθεν εἰς Μυλοπόταμον, ἐν ᾧ ταυτοχρόνως ὁ Ρεσίτ Πασᾶς σπεύδει ἐξ Ἡρακλείου πρὸ ὑποστήριξιν αὐτοῦ. Οἱ ἐπαναστάται καὶ τὰ ἐθελοντικὰ σώματα παρακολουθοῦσι καὶ παρενοχλοῦσιν αὐτὸν διαρκῶς μαχόμενα, ἀλλ' ἐκβιάζει

μετ' ἀπωλείας σημαντικὰς τὴν δίοδον διὰ τοῦ Μυλοποτάμου καὶ φθάνει εἰς Ἡράκλειον τῆ 10 Μαΐου 1867.

15. Ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Λασιθίου.

Τὸ Λασιθίον ἦτο διὰ τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας ὅτι ἦσαν τὰ Σφακιὰ διὰ τὰς δυτικὰς ἔπρεπεν ὄθεν νὰ πατηθῆ καὶ λείψῃ τὸ καταφύγιον αὐτὸ καὶ ὁ σιτοβολῶν τῶν ἐπαναστατῶν ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς ἐπαρχίαις. Τὰ τουρκικὰ στρατεύματα ὑπὸ τὸν Ὁμέρ καὶ τὸν Ρεσιτ Πασᾶν συγκεντροῦνται εἰς Καστέλλιον Πεδιάδος πλησίον τοῦ Λασιθίου. Οἱ Κρηῖτες καὶ οἱ ἐθελονταὶ ὑπὸ τὴν γεν. ἀρχηγίαν τοῦ Κόρακα συναθροίζονται καὶ καταλαμβάνουσι τὰς ἀπὸ Κασταμονίτσας μέχρι τοῦ χωρίου Κράσι ὄροσειράς, πιστεύοντες, ὅτι ὁ ἐχθρὸς θὰ εἰσέβαλλε διὰ τοῦ μέρους τούτου, τὸ ὁποῖον ἦτο τὸ μᾶλλον εὐεπίβατον. Ἄλλ' ἐν ᾧ μέρος τοῦ στρατοῦ προσποιεῖται, ὅτι ἐτοιμάζεται νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τῶν θέσεων τούτων, ὁ τολμηρὸς Ρεσιτ Πασᾶς μὲ τὸν στρατὸν του ὀδηγούμενος ὑπὸ εἰδήμονος τῶν μερῶν ἀνέρχεται ἀθέατος διὰ τῆς Γερακιανῆς Λαγκάδας καὶ καταλαμβάνει τὴν κορυφὴν Ἀφέντην, ὁπόθεν κατέρχεται εἰς τὸ Λασιθί τὴν 21 Μαΐου καὶ ὑπερφαλαγγίσας σῶμα ἐπαναστατῶν ὑπὸ τὸν νέον Πετροπουλάκη κατακόπτει αὐτὸ εἰς τὴν θέσιν Καρᾶς τὸ πηγάδι, φονεύεται δὲ καὶ ὁ Πετροπουλάκης. Οἱ καταστρατηγηθέντες ἐπαναστάται μαθόντες τὴν εἰσβολὴν τῶν Τούρκων εἰς Λασιθί, σπεύδουσιν ἐκεῖ καὶ ἐπιτίθενται κατὰ τῶν κατεχόντων τὴν πεδιάδα τοῦ Λασιθίου καὶ τοὺς ἀπωθοῦσι μέχρι τοῦ Ἀφέντη τὴν ἄλλην ἡμέραν ἀνέρχεται εἰς Λασιθί καὶ ὁ Ὁμέρ Πασᾶς καὶ ὁ Ἰσμαῆλ Πασᾶς μετὰ 3 Αἰγυπτιακῶν ταγμάτων καὶ ἐπὶ δύο ἀκόμη ἡμέρας ἐξακολουθεῖ ἡ μάχη, τὸ δὲ ἱπικὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ὁποίου ἦτο αὐτὸς ὁ Γενικὸς Ἀρχηγὸς Κόρακας πολλάκις τρέπει τοὺς Κιρκασίους καὶ Τούρκους καὶ τοὺς ἀποδιώκει ἐκ τῆς πεδιάδος. Οἱ ἐπαναστάται ἦτο ἀδύνατον νὰ κρατηθῶσιν ἐπὶ πλέον καὶ πολεμῶσιν ἐκ τοῦ συστάδην κατὰ τόσον πολυαρίθμου στρατιάς καὶ ἀποσύρονται πρὸς τοὺς Ποτάμους, ἐν ᾧ ὁ Ὁμέρ καταλαμβάνει τὸ Λασιθίον ὁλόκληρον, καὶ οἱ Τούρκοι διαπράττουσι μεγάλας λεηλασίας καὶ καταστροφάς.

16. Νέα ἐκστρατεία κατὰ τῶν Σφακιῶν.

Μετὰ τὴν καθυπόταξιν τοῦ Λασιθίου ὁ Ὁμέρ Πασᾶς προχωρεῖ εἰς Μεσαρὰν καὶ ἀποκρουσθεὶς εἰς Γέργερην καὶ Μέλαμπες στρατοπεδεύει εἰς Τυμπάκι. Τῆ 23 Ἰουνίου διὰ θαλάσσης διαπεραιοῖ τὸ πλεῖστον τοῦ στρατοῦ του εἰς Σφακιὰ, ὁ Ρεσιτ Πασᾶς προχωρεῖ διὰ ξηρᾶς, καὶ ὁ Μεχμέτ Πασᾶς ἐπιτίθεται κατὰ τὴν Κράπην. Ὁ Ἰσμαῆλ Πασᾶς ἀπέθανε μετὰ τὴν μάχην τοῦ Λασιθίου εἰς Καστέλλι Πεδιάδος, κατ' ἄλλους μὲν πληγωθεὶς ἐν Λασιθίῳ κατ' ἄλλους δὲ δηλητηριασθεὶς ὑπὸ τῶν ἄλλων Πασάδων. Ἐν ᾧ δὲ ὁ μὲν Ὁμέρ Πασᾶς προσπαθῶν νὰ εἰσέλθῃ κατὰ τὸ μέρος τοῦ Καλλικράτη ἀποκρούεται, ὁ δὲ Μεχμέτ Πασᾶς πολεμεῖ κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Ἀσκύφου, εὐρίσκει εὐκαιρίαν ὁ Ρεσιτ Πασᾶς καὶ μὲ χιλίους ἄνδρας ἀνέρχεται εἰς Σφακιὰ καὶ σπεύδει πρὸς βοήθειαν τοῦ κινδυνεύοντος Μεχμέτ. Καὶ τὰ τρία στρατεύματα ἐνοῦνται εἰς Ἀσκύφου, καὶ ἐκεῖθεν βαδίζουσι κατὰ τοῦ λοιποῦ μέρους τῶν Σφακιῶν, τὸ ὁποῖον καὶ καταλαμβάνουσι διηνεκῶς πολεμούμενοι. Μετὰ τινα χρόνον ὁ μὲν Ρεσιτ ἐπιστρέφει εἰς Τυμπάκι πληγωμένος καταδιωκόμενος κατὰ πόδας, ὁ Μεχμέτ ἐπανέρχεται εἰς Βρύσες καὶ ὁ Ὁμέρ διὰ θαλάσσης εἰς Χανιά, κυριεύσας μὲν τὰ Σφακιὰ ἐπὶ τινα χρόνον, ἀλλὰ μὲ μεγάλας ἀπωλείας καὶ ἄνευ οὐδενὸς ἀποτελέσματος.

Τὴν 31 Ἰουλίου εἰσβάλλουσιν εἰς Ὀμαλὸν ὁ Σαρχὸς Πασᾶς καὶ ὁ Ἀλῆ Ριζᾶς, διὰ νὰ καταλάβωσιν ἐκεῖθεν τὴν φάραγγα τῆς Σαμαριάς. Ἄλλ' ἔνεκα ἑλλείψεως ὕδατος καὶ τῆς ὀλονὲν αὐξανούσης συγκεντρώσεως τῶν ἐπαναστατῶν ὑποχωροῦσιν εἰς Λιβάδιαν Σελίνου, καὶ διὰ τῆς Παλαιοχώρας μεταβαίνουσι διὰ θαλάσσης εἰς Χανιά.

Ἡ ἐπανάστασις ἐξακολουθεῖ ἀκατάβλητος πανταχοῦ τῆς Κρήτης. Καθ' ὃν χρόνον οἱ Πασᾶδες ἦσαν ἀψηχολημένοι εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῶν Σφακιῶν, τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα περιτρέχουσι τὰς ἄλλας ἐπαρχίας καὶ περιορίζουσι τὰς ἐκδρομὰς τῶν Τούρκων, αἱ δὲ ἐπιτυχίαι τοῦ Ὁμέρ Πασᾶ εἰς Λασιθί καὶ Σφακιὰ δὲν φέρουσι τὸ προσδοκώμενον ἀποτέλεσμα, ἀφ' οὗ ἡ ἐπανάστασις ἐξακολουθεῖ ὑπὲρ ποτε ζωηρά.

17. Τρίτη περίοδος τῆς ἐπαναστάσεως.—*Ἀαλή Πασᾶς καὶ Χουσεῖν Ἀνῆ Πασᾶς.*—*Τὸ σύστημα τῶν πύργων.*

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1867 ἐπαύθη ὁ Ὅμηρ Πασᾶς καὶ ἔρχεται εἰς Κρήτην ὁ Μέγας Βεζίρης Ἀαλή Πασᾶς φέρων τὸν Ὅργανικὸν νόμον, τὸν ὁποῖον προεκήρυξε, καὶ ἐκάλει τὸν λαὸν νὰ ἐκλέξῃ πληρεξουσίους πρὸς ἐφαρμογὴν του, καὶ ἔδωκεν ἐνὸς καὶ ἡμίσεος μηνὸς προθεσίαν πρὸς ὑποταγὴν. Ὑπέσχετο συγχρόνως νὰ δώσῃ πᾶν εἶδος πολιτεύματος καὶ αὐτονομίας, ἂν οἱ Κρήτες παρητοῦντο τῆς ἐνώσεως. Ἡ Συνέλευσις ἀπέρριψε τὰς προτάσεις του, ἡ διορία ἐξέπνευσε, καὶ οὐδεὶς ὑπετάσσετο, αἱ δὲ προκηρυχθεῖσαι ἐκλογαὶ ἐγίναν ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας εἰς τὰς πόλεις, καὶ ὅπου ἔφθανεν ἡ δύναμις τῶν Τούρκων. Αἱ ἐχθροπραξίαι δὲ ταυτοχρόνως ἐξακολουθοῦσιν.

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1867 ἔρχεται ὡς Γενικὸς Διοικητῆς ὁ Χουσεῖν Ἀνῆ Πασᾶς. Οὗτος ἠκολούθησε πολιτικὴν ἠπιωτέραν πρὸς τοὺς Κρήτας προστατεύων τοὺς ὑποτεταγμένους (μουτιῆδες), καὶ ἀκολουθῶν ἄλλο σύστημα στρατιωτικὸν πρὸς εἰρήνευσιν τῆς Κρήτης· ἀντὶ δηλαδὴ μεγάλων ἐκστρατειῶν, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐπιτυχάνουσαι δὲν ἔφερον σπουδαῖον ὄφελος, διήρρεσε τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν εἰς ἕξ στρατόπεδα, καὶ ἕκαστον πάλιν ἐκ τούτων ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν εἰς περισσότερα, διὰ τούτων δὲ καταλαμβάνει τὰ μᾶλλον ἐλίκαιρα σημεῖα καὶ ὀχυρώνει αὐτὰ κίττων παντοῦ πύργους στρατιωτικούς. Ἐκαστον τῶν στρατοπέδων αὐτῶν εἶχε τὴν φροντίδα νὰ καθαρίζῃ τὸ διαμέρισμά του ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ νὰ ἐγκαθιστᾷ καὶ ἐπιβλέπῃ τοὺς ὑποτεταγμένους. Καὶ οἱ ἐπαναστάται ὅμως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 67 καὶ καθ' ὅλον τὸ 68 μετέβαλον σύστημα καὶ οἱ μὲν πολλοὶ ἦτοι οἱ ἀπόλεμοι οἱ γέροντες καὶ τὰ γυναικόπαιδα ὑπετάγησαν, καὶ ἐκάθηντο εἰς τὰ χωρία των, οἱ δὲ δυνάμενοι καὶ θέλοντες νὰ φέρωσιν ὄπλα καὶ οἱ ἐθελονταὶ ἀπετέλουν σώματα, τὰ ὁποῖα τροφοδοτούμενα καὶ ἀποκρυπτόμενα ὑπὸ τῶν μουτιῆδων ἐκράτουν διὰ συγχῶν ἐχθροπραξιῶν καὶ ἐπιθέσεων κατὰ τῶν τουρκικῶν στρατοπέδων καὶ ἀποσπασμάτων τὴν ἐπανάστασιν καὶ διαρκῶς παρηνώχλουν τοὺς Τούρκους.

Αἱ ἐξ Ἑλλάδος βοήθειαι ἐξηκολούθουν νὰ ἔρχωνται δαφιλεῖς. Ἀπ' ἀρχῆς ἀτιμόπλοια ταχύπλοα κατάλληλα διὰ τὴν περίστασιν ἀψηφούντα τὸν κίνδυνον καὶ διασπῶντα μετὰ θαυμαστῆς δεξιότητος καὶ τόλμης τὸν στενὸν ἀποκλεισμόν τῶν παραλίων τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τουρκικῶν καταδρομικῶν ἐτροφοδότου καὶ συντηροῦν τὴν ἐπανάστασιν. Εἰς τοῦτο διεκρίθη κατὰ πρῶτον τὸ Ἀρκαδί, τὸ ὁποῖον ἐξετέλεσε 23 τοιαῦτα ταξίδια· ἀλλὰ κατὰ τὸ τελευταῖον προσβληθὲν ὑπὸ τριῶν ταυτοχρόνως τουρκικῶν πολεμικῶν βλαβέντος τοῦ ἐνὸς τροχοῦ του κατώρθωσε νὰ ἐξοκεῖλῃ εἰς Παλαιόχωραν Σελίνου καὶ νὰ σώσῃ τὸ πλῆρωμα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ πολυάριθμα γυναικόπαιδα· ἐκεῖθεν κενὸν καὶ ἡμίκανστον τὸ ἐρρυμούκησαν τὰ τουρκικὰ πλοῖα. Μετὰ τὴν ἀπώλειαν τοῦ Ἀρκαδίου ἐξηκολούθησε μετὰ περισσοτέρας ἀκόμη ἐπιτυχίας καὶ ἐξετέλεσεν διπλασίους πλοῦς ἢ Ἐνωσις, ἕως ὅτου κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 68, ἀφ' οὗ ἔφερε τὸν Δ. Πετροπουλάκη μὲ χιλίους ἐθελοντὰς κατεδιώχθη ὑπὸ τοῦ ναυάρχου τῆς Τουρκίας Χόβαρτ Πασᾶ καὶ ἀπεκλείσθη ἐν Σύρω, ἡ δὲ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις κατόπιν τηλεσιγράφου τῆς Τουρκίας καὶ πίεσεως τῶν Δυνάμεων ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέφῃ πλέον τὴν ἕξοδον τῆς «Ἐνώσεως».

Ὁ Τουρκικὸς στρατὸς κατὰ τὸ 68 προβαίνει κατὰ μικρὸν διὰ τῆς ἰδρύσεως σταθμῶν καὶ οἰκοδομῆς ὀχυρῶν πύργων εἰς τὴν κατοχὴν τῆς χώρας, ἐν ᾧ τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα δὲν παύουσι τὰς ἐπιθέσεις καὶ τὰς ἐχθροπραξίας, αἱ ὁποῖαι οὐχὶ σπανίως γίνονται σοβαραὶ μάχαι, ἰδίως εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, ὅπου ἡ ἐπανάστασις ἀντέχει ἐπιμονώτερον κατὰ τὸ τελευταῖον ἔτος.

Οἱ Κρήτες μολονότι διέβλεπον πλέον, ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ νικήσωσι, ἐπέμενον νὰ κρατῶσι τὴν ἐπανάστασιν μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι αἱ Δυνάμεις θὰ ἐμεσίτευον παρὰ τῇ Πύλῃ, καὶ θὰ ἐπετύγχανον ἀνεκτὴν τινα τάξιν πραγμάτων. Ἀλλὰ μόνον αἱ Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Ἀμερικῆς ἐπισήμως διὰ τῆς Βουλῆς καὶ τῆς Γερουσίας ἐξέφρασαν τὴν συμπάθειάν των ὑπὲρ τῆς ἀγωνιζομένης Κρήτης καὶ τῶν δικαίων αὐτῆς, καὶ ἔδωκαν ἐντολὴν εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους των ἐν Εὐρώπῃ νὰ διαπραγματευθῶσι

μετὰ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κυβερνήσεων τὸ ζήτημα. Ἄλλ' αἱ Εὐρωπαϊκαὶ Δυνάμεις δὲν συνεφώνουν οὔτε κατὰ τὰς ἰδέας οὔτε κατὰ τὰ μέτρα καὶ οὐδὲν ἔπραττον τὸναντίον ὑπεχρέωσαν τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, πρὸς τὴν ὁποίαν εἶχε διακόψει τὰς σχέσεις ἢ Τουρκία, νὰ παραιτηθῇ τῆς ὑποστηρίξεως τῆς ἐπαναστάσεως καὶ νὰ ἐμποδίσῃ τὸν καταρτισμὸν ἐπαναστατικῶν σωμάτων ἐν Ἑλλάδι καὶ τὴν ἀποστολὴν πολεμοφοδίων.

Οἱ Τοῦρκοι κατὰ μικρὸν προχωροῦντες κατελάμβανον τὰς ἐπαρχίας καὶ περιώριζον τὸν κύκλον τῆς δράσεως τῶν ἐπαναστατικῶν σωμάτων, κατεῖχον δὲ καὶ ὅλας σχεδὸν τὰς παραλίας, εἰς τρόπον ὥστε μόλις εὗρῃκε τόπον ἢ Ἐνωσις κατὰ τὸ τελευταῖόν της ταξίδιον νὰ ἀποβιβάσῃ τὸν Δ. Πετροπουλάκη μὲ χιλίους ἔθελοντάς. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἢ νῆσος κατεῖχeto ἤδη ὑπὸ τῶν Τούρκων, καὶ οἱ περὶ τὸν Πετροπουλάκη ἔθελονταὶ καταδιωχθέντες κατὰ πόδας καὶ ἀπολέσαντες τὸ ἐν τρίτον περίπου τῆς δυνάμεώς των ἠναγκάσθησαν οἱ ἄλλοι νὰ συνθηκολογήσωσιν ἐν Σφακίοις καὶ ἀποχωρήσωσιν ἐκ τῆς νήσου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1869.

Οὕτως ἔληξεν ὁ τριετὴς ἥρωϊκὸς καὶ παράβολος ἀγὼν τῶν Κρητῶν. Αἱ γενόμεναι καταστροφαὶ εἰς ἀνθρώπους καὶ πράγματα ἦσαν ἀνυπολόγιστοι. Τὸ μόνον κέρδος ἦτο ὁ Ὅργανικὸς νόμος τοῦ Ἀαλῆ Πασᾶ, τὸν ὁποῖον ὁμως ἐκλιπόντος τοῦ κινδύνου οἱ Τοῦρκοι Πασᾶδες οὐδέποτε ἐσκέφθησαν σοβαρῶς νὰ ἐφαρμόσωσιν. Καὶ αἱ ζημίαι ὁμως τὰς ὁποίας ἐπέφερεν εἰς τὴν Τουρκίαν ἢ Κρητικὴ ἐπανάστασις ἦσαν μεγάλαι. Καὶ τὸ γόητρον Αὐτοκρατορίας μαχομένης ἐπὶ τριετίαν πρὸς ὑποταγὴν μιᾶς νήσου ἐξημιώθη, καὶ στρατιωτικαὶ δυνάμεις μεγάλαι ἀπώλοντο, καὶ τὸ σπουδαιότερον αἱ κολοσιαῖαι δαπάναι αἱ γενομένηαι κατὰ τὸν τριετῆ πόλεμον ἤνοιξαν βαθεῖαν πληγὴν εἰς τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους.

18. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1878 καὶ ἡ Σύμβασις τῆς Χαλέπας.

Ἡ Κρήτη ἠσύχαζεν ἤδη ἐπὶ δεκαετίαν, ὅτε ὁ Ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος τοῦ 1877-78 παρουσίασε κατάλληλον εὐκαιρίαν

διὰ νὰ ἐπιδιώξῃ ἢ νῆσος τὴν ἀπελευθέρωσίν της. Ἡ Τουρκία ἐνικήθη κατὰ κράτος, οἱ Ρῶσσοι εὗρίσκοντο ἔξωθεν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸ Εὐρωπαϊκὸν Συνέδριον τοῦ Βερολίνου ἐπρόκειτο νὰ κανονίσῃ τὴν τύχην τῶν ὑπὸ τὴν Τουρκίαν λαῶν. Οἱ Κρητῆς εἶχον ἐξεγερθῆ ἐγκαίρως, εἶχον καταρτίσει τὰ σώματά των καὶ τὰς Ἐπιτροπὰς, καὶ οἱ Τοῦρκοι εἶχον καταφύγει ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν εἰς τὰς πόλεις. Οἱ τουρκικοὶ πύργοι τοῦ 1868 κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν, καὶ εἶχον γίνει καὶ τινες ἀψιμαχίαι. Τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου παραδεχθὲν διὰ τὴν Ἑλλάδα ἐπέκτασιν τῶν ὁρίων πρὸς βορρᾶν ἀφῆκε τὴν Κρήτην ὑπὸ τὴν Τουρκικὴν κυριαρχίαν μὲ πλήρη ἐφαρμογὴν καὶ ἐπέκτασιν τοῦ Ὅργανικοῦ νόμου τοῦ 1867. Τῇ μεσολαβῆσει τῶν Προξένων διωρίσθησαν ἀντιπρόσωποι τῆς Πύλης καὶ τῶν Κρητῶν, οἱ ὁποῖοι συνελθόντες ἐν Χαλέπα παρὰ τὰ Χανιά κατήρτισαν τὴν λεγομένην Σύμβασιν τῆς Χαλέπας κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1878. Διὰ ταύτης ἐπεξετάθη ἡ δικαιοδοσία τῆς Κρητικῆς Συνελεύσεως, τῆς ὁποίας τὰ $\frac{2}{3}$ περίπου ἦσαν Χριστιανοί, ἐγένετο Κρητικὴ χωροφυλακὴ ὑπὸ ἐντοπίους ἀξιωματικούς καὶ χωροφύλακας, ἀνεγνωρίσθη ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Δικαστηρίων καὶ τῆς Βουλῆς, καὶ καθιερώθη τὸ διπλοῦν τῆς ὑπηρεσίας εἰς ἑλληνικὴν καὶ τουρκικὴν γλῶσσαν. Πρώτην φορὰν διωρίσθη Χριστιανὸς Γενικὸς Διοικητὴς τῆς νήσου ὁ Ἰωάν. Φωτιάδης, ὁ ὁποῖος κατὰ τὰ πρῶτα ταῦτα ἔτη τῆς ἡμιαυτονομίας τῆς νήσου λίαν ἐλευθερίως ἠρμήνευσε καὶ ἐφήρμοσε τὸ νέον πολίτευμα. Κατόπιν διὰ τῆς Συνελεύσεως καὶ τοῦ Γεν. Διοικητοῦ ἐλύθησαν ὑπὲρ τῆς νήσου καὶ ἄλλα τινὰ ζητήματα οἰκονομικὰ τὸ Βακουφικὸν καὶ τὸ Τελωνειακόν, ἐξετελέσθησαν δημόσια τινὰ ἔργα καὶ ἐπροστατεύθη ἡ παιδεία.

19. Τὰ γεγονότα τοῦ 1889 καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1896.

Κατὰ τὸ 1889 ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἔνεκα κομματικῶν διαιρέσεων ἐν τῇ νήσῳ ἐθεώρησε κατάλληλον τὴν περίστασιν νὰ περικύψῃ τὰ προνόμια τῆς νήσου. Ἀποστείλασα στρατὸν εἰς Κρήτην κατέλαβε τὰ κυριώτερα σημεῖα ἄνευ οὐδεμιᾶς

ἀντιστάσεως, καὶ διὰ φερμανίων κατήργησε πολλὰ οὐσιώδη μέρη τῆς Συμβάσεως τῆς Χαλέπας, καὶ ἴδρυσε στρατιωτικὴν τρομοκρατίαν καταδιώξασαν καὶ βασανίσασαν τὸν χριστιανικὸν λαόν, εἰσήγαγε σύστημα φορολογικὸν ἐπαχθὲς καὶ ἐπανάφερε τὴν Τουρκοκρατίαν τῶν περασμένων καιρῶν.

Ἄφ' οὗ οἱ Κρηῖτες κατενόησαν τὴν κακοπιστίαν τῆς Πύλης, ἤρχισαν κατὰ μικρὸν τὴν ἀντίδρασιν, ἀνωμαλία δὲ καὶ ἀκαταστασία ἐπεκράτει πανταχοῦ ἐπὶ τινα ἔτη μὲ φόνους φυλετικῶς καὶ δολοφονίας καὶ ἀντεκδικήσεις μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων.

Κατὰ τὸ 1905 ἐσχηματίσθη ὑπὸ τὸν Μ. Κούντουρον ἡ λεγομένη Μεταπολιτευτικὴ Ἐπιτροπὴ μὲ πρόγραμμα τὴν ἀναστύλωσιν τῶν καταργηθέντων προνομίων. Ἡ καταδιώξις τῆς Ἐπιτροπῆς κατέληξεν εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ ἐν Βάμφ Τουρκικοῦ στρατοῦ, τὸν ὁποῖον μετὰ δυσκολίας καὶ πολλῶν ἀπωλειῶν κατέρωθωσαν οἱ Τοῦρκοι νὰ σώσουν (Ἀπρίλιος τοῦ 1896). Ἐκ τῶν γεγονότων τούτων οἱ Τοῦρκοι τῶν ἐπαρχιῶν συνέρρευσαν εἰς τὰς πόλεις καὶ ἤρχισαν τὰς κατὰ τῶν Χριστιανῶν βιαιοπραγίας, κατὰ δὲ τὸν Μάϊον τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὁ τουρκικὸς ὄχλος ἐπετέθη κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἐντὸς τῶν Χανίων καὶ ἔσφαξεν εἰς τὰς ὁδοὺς ὄσους ἠδυνήθη νὰ εὔρη ἀόπλους, κατὰ δὲ τὸν Ἰούλιον οἱ Τουρκοκρηῖτες τοῦ Ἡρακλείου ἐπιδραμόντες νύκτωρ εἰς Ἀνώπολιν τῆς Πεδιάδος κατέσφαξαν τοὺς καλογήρους τῆς ἐκεῖ Μονῆς καὶ ὄσους εὔρον εἰς τὰ πλησίον χωρία. Ὁ Ἀμπτουλά Πασᾶς μὲ τὸν τουρκικὸν στρατὸν ἐστρατεύσας εἰς Κυθωνίαν καὶ Κίσαμον παρέδιδε τὰ χριστιανικὰ χωρία εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν σίδηρον καταστρέφων πᾶν τὸ προστυχόν.

Αἱ Εὐρωπαϊκαὶ Δυνάμεις ἐπεμβᾶσαι ἔθηκαν τέρμα εἰς τὴν κατάστασιν αὐτήν, καὶ ἠνάγκασαν τὴν Πύλην ὄχι μόνον τὴν Σύμβασιν τῆς Χαλέπας νὰ ἐπαναφέρῃ, ἀλλὰ καὶ νέας τροποποιήσεις νὰ παραδεχθῇ, διὰ τῶν ὁποίων ἡ αὐτονομία τῆς νήσου ἐπεξετείνετο σπουδαίως. Ἦσαν δὲ αὗται ὁ διορισμὸς Χριστιανοῦ Διοικητοῦ τῇ ἐγκρίσει τῶν Δυνάμεων, ὁ καταρτισμὸς Χωροφυλακῆς ὑπὸ Εὐρωπαϊκοὺς ἀξιωματικούς, πλήρης οικονομικὴ καὶ δικαστικὴ ἀνεξαρτησία τῆς νήσου, τὴν ὁποίαν ἔπρεπε νὰ καταρτίσουν ἐπιτροπαὶ εὐρωπαϊκαὶ σταλεῖσαι εἰς Κρήτην.

20. Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1897. — Ἑλληνικὴ Κατοχή. — Εὐρωπαϊκὴ ἐπέμβασις. — Αὐτονομία.

Μὲ πολλὴν βραδύτητα εἶχεν ἀρχίσει ἡ Πύλη πιεζομένη ὑπὸ τῶν Δυνάμεων τὰ πρῶτα βήματα πρὸς ἐφαρμογὴν τοῦ νέου πολιτεύματος διορισθέντος τοῦ Βέροβιτς ὡς Γεν. Διοικητοῦ καὶ τοῦ Ἄγγλου ταγματάρχου Μπῶρ ὡς ἀρχηγοῦ τῆς Χωροφυλακῆς, εἶχε δὲ ἔλθει καὶ λόχος Μαυροβουνίων χωροφυλάκων, καὶ δάνειον κατηρτίζετο, ὅτε ὁ τουρκικὸς ὄχλος ὁ ὁποῖος εἶχεν εἰσρεύσει ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν εἰς τὰς πόλεις ἔλαβεν ἀπειλητικὴν στάσιν κατὰ τῶν Χριστιανῶν, προέβη εἰς βιαιοπραγίας καὶ δολοφονίας, καὶ ἵνα ἀνατρέψῃ τὰ πράγματα καὶ ἐμποδίσῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν νέων προνομίων ἔθηκε πῦρ εἰς τὰς χριστιανικὰς συνοικίας τῶν Χανίων καὶ τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ ἤρχισε σφαγὴν ἐντὸς τῆς πόλεως, ἐν ᾧ τὸ πῦρ διεδίδετο καὶ κατέκαιεν ὁλοκλήρους ὁδοὺς τὴν ἀγορὰν καὶ τὴν Ἐπισκοπὴν καὶ οἱ Χριστιανοὶ διὰ τῶν ὄπλων ἠμύνοντο ἀπὸ τῶν οἰκιῶν των (Ἰανουάριος 1897). Ὁ Γεν. Διοικητὴς ἀνίσχυρος καὶ μὴ ἀκουόμενος ὑπὸ τῶν Τούρκων Διοικητῶν τοῦ στρατοῦ, ἦτο ἐγκεκλεισμένος εἰς τὸ ἐν Χαλέπα μέγαρόν του. Εὐρωπαϊκὰ πολεμικὰ καταπεύσαντα προσεπάθουν νὰ ἀναστείλουν τὸ πῦρ καὶ τὴν σφαγὴν.

Τὰ ἴδια ἠπειλοῦντο καὶ εἰς τὰς δύο ἄλλας πόλεις τῆς Κρήτης, ὅπου εἶχον λάβει οἱ Τοῦρκοι ἀπειλητικὴν στάσιν καὶ ὠπλίζοντο. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις βιαζομένη ἀπὸ τὴν ἀγανάκτησιν τῆς κοινῆς γνώμης πέμπει κατὰ πρῶτον δύο πολεμικὰ εἰς Κρήτην πρὸς προστασίαν τῶν ἐν ταῖς πόλεσι Χριστιανῶν, μετ' ὀλίγον δὲ μοῖρα τοῦ τορπιλικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν Πρίγκιπα Γεώργιον ἀποστέλλεται μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἀποστολὴν νέων τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν νῆσον. Τὴν 1 Φεβρουαρίου στρατὸς ἑλληνικὸς ὑπὸ τὸν συνταγματάρχην Τ. Βάσσον ἀποβιβάζεται εἰς τὸν ὄρμον Κολυμπάρι ὀλίγας ὥρας δυτικώτερον τῶν Χανίων. Ἐθελονταὶ καὶ πολεμοφόδια στέλλονται ταυτοχρόνως εἰς Ρέθυμνον καὶ Ἡρακλεῖον καὶ ὁ Βάσσος διὰ προκηρύξεως αὐτοῦ καταλαμβάνει τὴν νῆσον ἐξ

ονόματος τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ Κρηῖτες ἀπὸ τοῦ ἐνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου ἄκρου κηρύττουσι τὴν ἔνωσιν, καὶ πολιορκοῦσι τοὺς Τούρκους τῶν ἐπαρχιῶν, ὅσοι δὲν εἶχον προφθάσει νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰς πόλεις.

Ὁ στρατὸς τοῦ Βάσσου ἐκ 1500 ἀνδρῶν ὑποστηριζόμενος καὶ ὑπὸ πολυαρίθμων Κρητῶν προχωρεῖ πρὸς τὸν Πλατανιᾶν ἐκεῖθεν μέρος τοῦ στρατοῦ πολιορκεῖ τὸν πύργον τῶν Βουκολιῶν, τοῦ ὁποίου ἡ φρουρὰ φεύγει εἰς τὰ Χανιά ἐν καιρῷ νυκτὸς καὶ ὁ πύργος ἀνατινάσσεται τὴν 8 Φεβρουαρίου ὁ στρατὸς καὶ οἱ Κρηῖτες συνάπτουσι σφοδρὰν μάχην πρὸς 1500 ἀνδρας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ πολλοὺς Τουρκοκρηῖτας εἰς τὰ Λιβάδια καὶ τὴν Ἀγιάν, ὅπου οἱ Τοῦρκοι εἶχον πύργον καὶ ἀμυντικὸν στρατῶνα. Ἡ μάχη ἀπέβη ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ Τοῦρκοι ὑποστάντες μεγάλας ζημίας ἐτράπησαν εἰς φυγὴν, ἐκυριεύθησαν δὲ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ὁ στρατὸς τῶν Λιβαδιῶν καὶ ὁ πύργος τῆς Ἀγιάς.

Ἐν τῷ μεταξὺ οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχον κάμει μεικτὴν κατοχὴν εἰς τὰς 3 πόλεις τῆς Κρήτης καὶ ὑψωσαν τὰς σημαίας των, εἰδοποίησαν δὲ καὶ τὸν Βάσσον, ὅτι δὲν δικαιούται νὰ πλησιάζῃ εἰς τὰ Χανιά εἰς ἀκτῖνα 6 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς πόλεως. Ἡ ἐπέμβασις τῶν Δυνάμεων γίνεται μετ' ὀλίγον ἀμειωτέρα στρατεύματα ἀποβιβάζονται εἰς τὰ φρούρια, εἰδοποιοῦν δὲ καὶ τὴν Ἑλλ. Κυβέρνησιν, ὅτι δὲν θὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀπόβασιν ἄλλου ἑλληνικοῦ στρατοῦ εἰς Κρήτην, ὅπως δὲν ἐπιτρέπουν οὐδὲ τοῦ τουρκικοῦ. Ὅριζουσι ζώνας περὶ τὰ φρούρια, καὶ οἱ ἐπαναστάται κανονιοβολοῦνται ὑπὸ τῶν Εὐρωπ. πλοίων, ὡσάκις πειρῶνται νὰ διαβῶσι τὴν ζώνην, ἀναλαμβάνουσι δὲ αὐτοὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς τάξεως, καὶ σώζουσιν ὅπως ἠδυνήθησαν τοὺς εἰσέτι πολιορκουμένους Τούρκους τῶν ἐπαρχιῶν εἰς Σέλινον καὶ Σητεῖαν.

Ὁ μὲν Ἑλληνικὸς στρατὸς διὰ τῶν μέτρων τούτων καταδικάζεται εἰς ἀδράνειαν, αἱ δὲ Δυνάμεις προκηρύττουσιν Ἄυτονομίαν τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου, ἀλλ' οἱ Χριστιανοὶ ἀποκρούουσι μῖθ φωνῇ τὴν λύσιν ταύτην. Ἄλλη πρότασις ἀνεπισημῶς ῥηφθεῖσα περὶ Ἡγεμονίας ὑπὸ

τὸν Προΐγκια Γεώργιον ἀποκρούεται ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης ἐν Ἑλλάδι.

Οἱ Εὐρωπαῖοι θέλοντες νὰ ἀναγκάσωσι τοὺς Κρηῖτας εἰς ὑποχώρησιν κηρύττουσι τὸν ἀποκλεισμόν τῶν παραλιῶν, καὶ αὐστηρότατα τὸν ἐφαρμόζουσι, ἀλλὰ μετ' ὄλην τὴν ἐπικρατήσαν σιτοδείαν καὶ ἔλλειψιν τῶν ἄλλων χρειωδῶν οὐδεὶς σκέπεται νὰ ὑποχωρήσῃ ἐκ τοῦ ἐθνικοῦ προγράμματος,

Ὁ ἀγὼν περιορίζεται μεταξὺ τῶν ἐγγωρίων Ἑλλήνων καὶ Τούρκων διότι οἱ τελευταῖοι ἔξορμῶντες αἰφνιδίως ἐκ τῶν φρουρίων καὶ μάλιστα τοῦ Ἡρακλείου, ὅπου ὁ Ἄγγλος συνταγματάρχης δὲν τοὺς ἠμπόδιζε, ἔκαμνον συχνὰς ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν περιχώρων πρὸς φόνον καὶ ἀρπαγὴν, ἐνίοτε μὲν ἐπιτυγχάνοντες οὐχὶ σπανίως ὄμως καὶ αὐτοὶ δεκατιζόμενοι, ὅπου εὗρισκον ἐτοίμους τοὺς χριστιανοὺς πρὸς ἄμυναν. Πολλοὶ τοιαῦται ἐπιδρομαὶ ἐγένοντο ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου μέχρι τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1897 εἰς Πεδιάδα, Μαλεβίτζι καὶ Τέμενος. Θαυμασία ἰδίως ὑπῆρξεν ἡ ἄμυνα τὴν ὁποίαν ἀντέταξε κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Τουρκοκρητῶν τὸ ἡρωϊκῶς ἀγωνισθὲν χωρίον Ἀρχάνες. Κατὰ τούτου ἐγένοντο αἱ μᾶλλον λυσώδεις ἐπιθέσεις τῶν Τούρκων ὑποστηριζομένων ὑπὸ τοῦ ἐν Σκαλιῶ ἐστρατοπεδευμένου Τουρκικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου μέχρι Μαΐου τοῦ 1897, τὰς ὁποίας γενναίως ἀπέκρουσαν οἱ Ἀρχανιωταὶ ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπὸ ἐπικουριῶν στελλομένων ἐκ τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν μὲ μεγάλας ἀπωλείας τῶν ἐπιτιθεμένων.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἀπριλίου τοῦ 1897 ἡ Τουρκία κηρύττει τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀτυχὴς διὰ τὴν Ἑλλάδα ἔκβασις τοῦ πολέμου καταρρίπτει καὶ πάλιν τὰς περὶ ἐνώσεως ἐλπίδας τῶν Κρητῶν, καὶ τοὺς ἀναγκάζει διὰ ψηφισμάτων τῆς Συνελεύσεως εἰς Ἀρχάνες καὶ ὕστερον εἰς Μελιδόνι νὰ δεχθῶσι τὴν ὑπὸ τῶν Δυνάμεων προτεινομένην Ἄυτονομίαν ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς πλήρους ἀπομακρύνσεως τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἐκ Κρήτης.

Ἡ Ἐπαναστατικὴ Συνέλευσις συνεδριάζουσα εἰς Ἀκρωτήρι ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ κ. Σφακιανᾶκη παραδέχεται τὰς προτάσεις τῶν Δυνάμεων περὶ τοῦ προσωρινοῦ πολιτεύματος τῆς

νήσου καὶ καταρτίζει τὸ Ἐκτελεστικὸν κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1898, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβῃ τὴν διοίκησιν τῆς νήσου, ἕως ὅτου κανονισθῶσιν ὀριστικῶς τὰ τοῦ πολιτεύματος.

21. Σφαγαὶ Ἡρακλείου.— Ἀπελευθέρωσις.

Κατὰ τὸν Αὐγούστον τοῦ 1898 εἶχεν ἀρχίσει τὸ Ἐκτελεστικὸν νὰ προβαίῃ ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τῶν τεσσάρων Ναυάρχων εἰς τὰς πρώτας πράξεις πρὸς ὀργάνωσιν τοῦ νέου πολιτεύματος, ὅτε οἱ Τοῦρκοι τοῦ Ἡρακλείου ἔδωκαν αἰφνιδίως ἄλλην τροπὴν εἰς τὰ πράγματα καὶ ἐπέσπευσαν τὴν λύσιν. Εἶχεν ἀποφασισθῆ ὑπὸ τῶν Ναυάρχων νὰ καταληφθῶσι τὰ ἐν ταῖς πόλεσι φορολογικὰ γραφεῖα ὑπὸ ὑπαλλήλων τοῦ Ἐκτελεστικοῦ. Κατὰ τὴν 25 Αὐγούστου ἀπόσπασμα Ἀγγλικῶν στρατοῦ ἔκαμνεν ἐν τῷ λιμένι τοῦ Ἡρακλείου τὴν ἐγκατάστασιν αὐτὴν, ὅτε οἱ Τοῦρκοι ἠθέλησαν διὰ τῆς βίας νὰ τὸ ἐμποδίσωσιν, οἱ Ἀγγλοὶ ἀντέστησαν καὶ ἐπῆλθε σύγκρουσις, καθ' ἣν ἐφονεύθησαν ἢ ἐπληγώθησάν τινες. Ἀμέσως χιλιάδες ἐνόπλων Τούρκων παρουσιάζονται καὶ θέτοντες πῦρ εἰς τὰ καταστήματα καὶ τὰς οἰκίας τῆς μεγάλης ὁδοῦ πρὸς τὸν λιμένα, ὅπου διέμενον αἱ ὀλίγαι ἑκατοντάδες τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι πρὸ μηνῶν εἶχον κατέλθει δι' ὑποθέσεις των. σφάζουσι καὶ καίουσιν αὐτοὺς καὶ διαρπάζουσιν ὅ,τι εὐρίσκουσιν. Οἱ Ἀγγλοὶ στρατιῶται προσβάλλονται καὶ φονεύονται, ἡ δὲ ὀλιγάριθμος Ἀγγλικὴ φρουρὰ πυροβολεῖται διαρκῶς ἐντὸς τῶν παραπηγμάτων της. Τὸ Ἀγγλικὸν Προξενεῖον λεηλατεῖται καὶ πυρπολεῖται σφάσσεται δὲ ὁ ὑποπρόξενος Καλοκαιρινὸς καὶ ὅσοι εὐρέθησαν ἐκεῖ. Τριακόσιοι περίπου Χριστιανοὶ ἐφονεύθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ σώζονται καταφυγόντες εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Δυτικῶν, τὸ Γαλλοῖταλικὸν Προξενεῖον καὶ τὸ Ἀγγλικὸν τηλεγραφεῖον. Ὁ πολυάριθμος Τουρκικὸς στρατὸς τοῦ Ἡρακλείου ὄχι μόνον δὲν ἠμπόδισε τὴν σφαγὴν αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος.

Ἡ τραγωδία αὕτη ἔπεισε πλέον τὰς Δυνάμεις ὅτι ἔπρεπε νὰ προβῶσιν εἰς μέτρα γενναιότερα καὶ ῥιζικώτερα. Ἰσχυρὸς Ἀγγλικὸς στόλος καταπλέει ὑπὸ τὸν ναύαρχον Νόελ, στρατὸς δὲ Ἀγγλικὸς ἀποβιβάζεται καὶ καταλαμβάνει τὰ τεῖχη τῆς

πόλεως. Ἀναζητοῦνται οἱ πρωταίτιοι τῆς σφαγῆς καὶ δικάζονται ὑπὸ στρατοδικείου. Δεκαεπτὰ Τουρκοκρῆτες ἀπαγχονίζονται, ἰσάριθμοι δηλ. πρὸς τοὺς φονευθέντας Ἀγγλοὺς στρατιώτας, πολλοὶ δὲ ἄλλοι καταδικάζονται εἰς πολυετὴ εἰρκτὴν ἢ ἐξορίζονται, δίδεται δὲ βραχεῖα προθεσμία εἰς τὸν Τουρκικὸν στρατὸν νὰ ἀναχωρήσῃ καὶ ταύτης παρελθούσης ἐκδιώκονται διὰ τῆς βίας ὑπὸ τῶν Ἀγγλων. Τὸ παράδειγμα τούτων ἀκολουθοῦσι καὶ οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τῆς Κρήτης, καὶ οὕτως ὁ Τουρκικὸς στρατὸς καταλείπει τὴν νήσον τὸν Νοέμβριον τοῦ 1898. Ἡ ἀπέλασις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ συμπληροῖ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Κρήτης ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ ζυγοῦ.

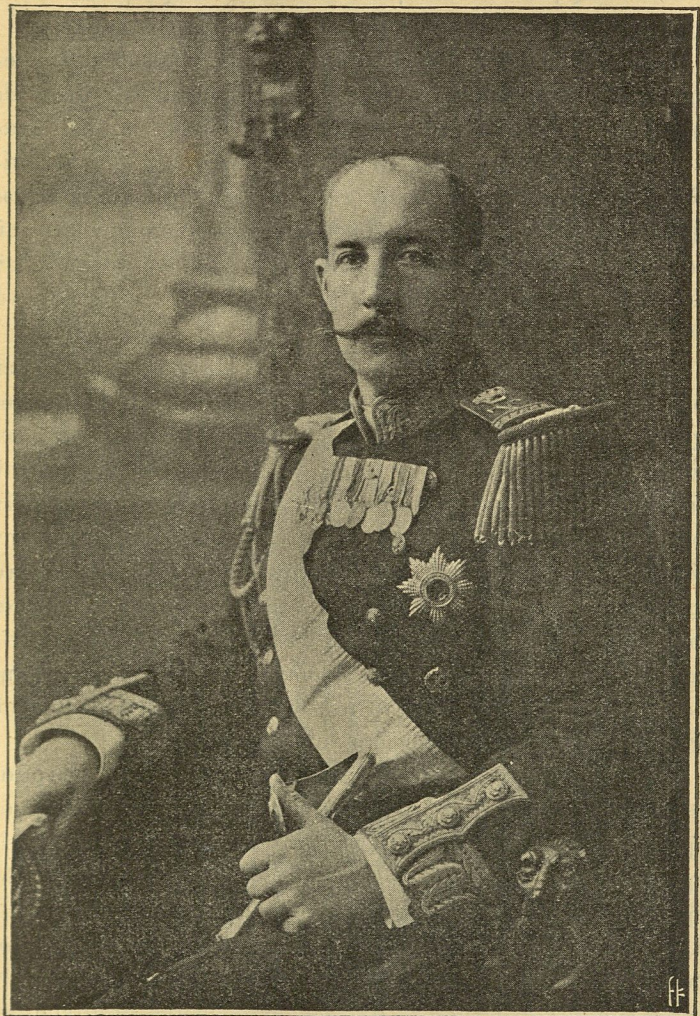
ΤΜΗΜΑ ΣΤ'

ΑΙ ΔΥΟ ΑΡΜΟΣΤΕΙΑΙ ΚΑΙ Η ΕΝΩΣΙΣ

Αἱ τέσσαρες προστάτιδες τῆς Κρήτης Δυνάμεις τῇ συναινέσει καὶ τῶν δύο ἄλλων διορίζουσι τὸν πρίγκιπα Γεώργιον τῆς Ἑλλάδος Ὑπάτον Ἀρμοστὴν ἐν Κρήτῃ καὶ τὴν 9 Δεκεμβρίου τοῦ 1898 ἐν μέσῳ τοῦ ἀκρατήτου ἐνθουσιασμοῦ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὁ Πρίγκιψ ἀποβιβάζεται εἰς Σοῦδαν, καὶ οἱ τέσσαρες Ναύαρχοι παραδίδουσιν εἰς αὐτὸν τὴν διοίκησιν τῆς νήσου.

Ἡ ἀπέλασις τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἡ ἀφίξις τοῦ Ἑλληνος Βασιλόπαιδος δίδουσι τὸ σύνθημα τῆς μεταναστεύσεως τῶν Τούρκων τῆς Κρήτης. Μολονότι καὶ αἱ Δυνάμεις καὶ ὁ Πρίγκιψ προσεπάθησαν νὰ τοὺς ἀποτρέψωσιν ἔφυγεν ἐκ Κρήτης τὸ ἥμισυ τοῦ Τουρκικοῦ πληθυσμοῦ. Αἱ τέσσαρες Δυνάμεις ἐξηκολούθησαν νὰ κατέχωσι τὰς πόλεις διὰ τῶν στρατευμάτων των, καὶ ἡ Τουρκικὴ σημαία διετηρήθη εἰς τὸ φρούριον τῆς Σοῦδας ὡς σημεῖον τῆς ἐπικυριαρχίας τοῦ Σουλτάνου.

Συντακτικὴ Συνέλευσις συνελθοῦσα ἐν Χανίοις καταρτίζει τὸ Συνταγματικὸν πολίτευμα κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀρμοστής θὰ ἐκυβέρνηα τὴν νήσον καὶ σχηματίζεται ἡ πρώτη Κρητικὴ Κυβέρνησις. Μετ' ὀλίγον ἐκλέγεται καὶ ἡ πρώτη Κρητικὴ Βουλὴ καὶ ψηφίζει τὰ ἀναγκαῖα νομοθετήματα. Ἴταλοὶ ἀξιοματικοὶ καὶ ὑπαξιωματικοὶ τοῦ σώματος τῶν Καραβινιέρων προσκληθέντες καταρτίζουν ἐξαιρετὸν σῶμα ἐντοπίου χωροφυλακῆς. Οἱ Κρήτες παρέδωκαν τὰ ὄπλα των, αἱ διάφοροι ὑπηρεσίαι διοργανοῦνται κατὰ μικρὸν καὶ παραδειγματικὴ καὶ πρωτοφανὴς διὰ τὴν Κρήτην τάξις ἐπικρατεῖ καθ' ὅλην τὴν νήσον, ὀφειλομένη κατὰ μέγα μέρος εἰς τὸ μέγα γόητρον, τὸ ὁποῖον ἀσχεῖ

Εἰκ. 26. — Πρίγκιψ Γεώργιος.

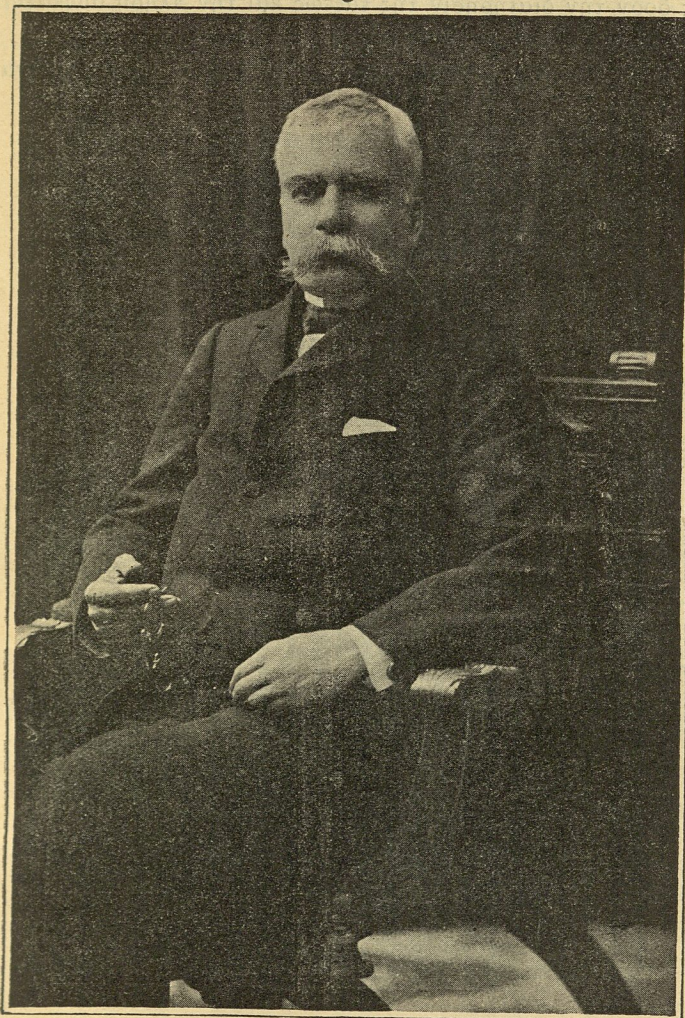
ἐπὶ τῶν Κρητῶν ὁ Ἑλλην Βασιλόπαις θεωρούμενος ὡς ὁ ἀρραβὼν καὶ ὁ πρόδρομος τῆς προσεχοῦς Ἐνώσεως.

Οὕτω παρήλθεν ἡ πρώτη τριετία. Ὁ Πρίγκιψ δὲν ἐλησμόνησε τὸν σκοπὸν, δι' ὃν ἦλθεν εἰς Κρήτην, καὶ τὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν τὸν εἶχε τάξει ἡ συνείδησις τοῦ ἔθνους, καὶ καθ' ἕκαστον ἔτος μεταβαίνων εἰς Εὐρώπην ἐτόνιζεν εἰς τὰς προστάτιδας Δυνάμεις τὴν ἀνάγκην τῆς ὀριστικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς νήσου, πρὶν ἢ ἀρξαμένη δυσφορία καὶ ἀνυπομονησία τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ εἶχε φθάσῃ εἰς ὄξυ σημεῖον. Αἱ Δυνάμεις ἔδιδον μὲν ἐλπίδας, ἀλλὰ δὲν εὔρισκον κατάλληλον τὴν περίστασιν νὰ ἀνακινήσωσι τὸ Κρητικὸν ζήτημα.

Ἡ ἀποτυχία τῶν διαβημάτων τοῦ Πρίγκιπος καὶ ἡ ἐκ τούτου γεννηθεῖσα ψυχρότης, ἔπειτα ἡ κατὰ τοῦ Πρίγκιπος σχηματισθεῖσα ἀντιπολίτευσις ἢ αἰτιωμένη αὐτὸν ἐπὶ ἀπολυταρχία, ἐγέννησαν κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1905 τὸ κίνημα τοῦ Θεορίσου ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ε. Βενιζέλου. Ἡ γεννηθεῖσα ἐκ τούτου ἀναρχία καὶ ὁ ἀπειλούμενος ἐμφύλιος πόλεμος ἔκαμαν τὰς Δυνάμεις νὰ ἐπέμβωσιν ἐνεργότερον καὶ νὰ φέρωσι τὰ πράγματα εἰς τὴν ἡσυχίαν. Αἱ ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ληφθεῖσαι ἀποφάσεις ἀπήρθεσκον εἰς τὸν Πρίγκιπα, καὶ οὗτος παραιτεῖται τῆς ἐντολῆς του, ἀφ' οὗ ὁ Βασιλεὺς καὶ ἡ Ἑλλ. Κυβέρνησις εἶχον ἐξασφαλίσει διὰ τὸ μέλλον τὴν ἐκλογὴν Ἀρμοστοῦ Ἑλληνοσ ὑποδεικνυομένου ὑπὸ τοῦ Βασιλέως.

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1906 κατέρχεται εἰς Κρήτην ὡς Ἀρμοστής ὁ διαπρεπὴς πολιτευόμενος καὶ πρόφην πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος Ἀλέξ. Ζαΐμης. Αἱ Δυνάμεις συγκατατίθενται εἰς τὴν ἀνάκλησιν τῶν Ἰταλῶν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν τῆς χωροφυλακῆς καὶ χορηγοῦσι τὸ δικαίωμα νὰ κατέλθωσιν εἰς Κρήτην Ἑλληνες ἀξιωματικοὶ πρὸς διοργάνωσιν τῆς χωροφυλακῆς καὶ καταρτισμὸν τῆς Κρητικῆς Πολιτοφυλακῆς, ἡ ὁποία θὰ ἀντικαταστήσῃ τὰ ἀποχωροῦντα διεθνή στρατεύματα.

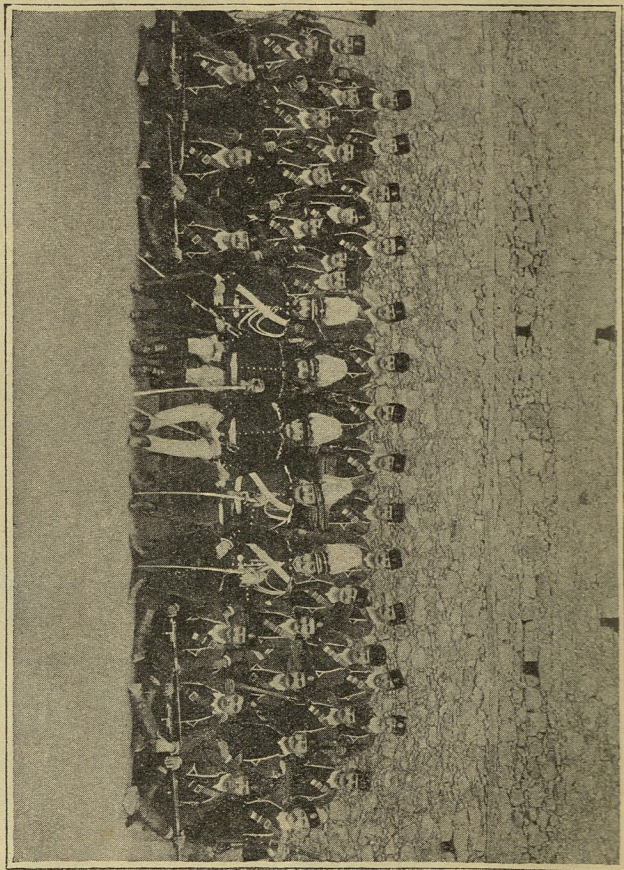
Συντακτικῆ Συνέλευσις ψηφίζει Σύνταγμα μᾶλλον φιλελεύθερον κατὰ τὸ ὁποῖον διοικεῖται ἡ νῆσος. Τὸν Ἰούλιον τοῦ 1907 αἱ Δυνάμεις ἀποσύρουσι τὸ πρῶτον τμήμα τῶν Εὐρωπαϊκῶν στρατευμάτων καὶ ὀρίζουσι προθεσμίαν ἑνὸς ἔτους

Εἰκ. 27. — Ἀλέξανδρος Ζαΐμης

ἀπὸ τότε διὰ τὴν παντελῆ ἐκκένωσιν τῆς νήσου, τάξαντες μόνον ὡς ὄρον τὴν διατήρησιν τῆς τάξεως καὶ τὴν πλήρη ἀσφάλειαν τῶν Μουσουλμάνων τῆς Κρήτης.

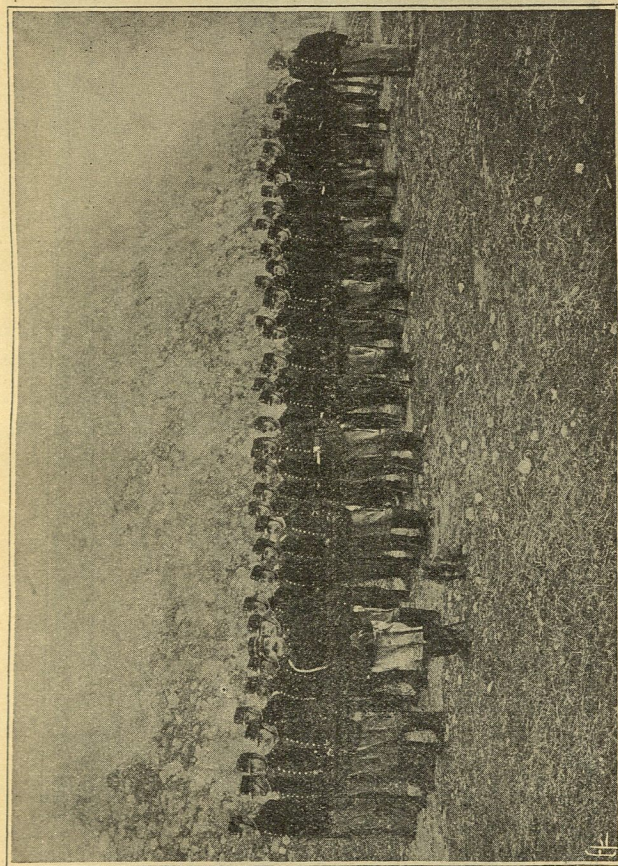
Ἡ ἐν Τουρκίᾳ γενομένη κατὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1907 ἀνα-

Εἰκ. 28. — Χωροφυλακὴ Κρήτης.

κήρυξις τοῦ Συντάγματος οὐδεμίαν φέρει ροπὴν εἰς τὴν Κρητικὴν ὑπόθεσιν, ἀλλ' ὅτε κατὰ τὸν παρελθόντα Σεπτέμβριον ἡ μὲν Βουλγαρία ἀνακηρύσσεται ἀνεξάρτητον Βασίλειον, ἡ δὲ Αὐστρία προσαρτᾷ τὴν Βοσνίαν καὶ τὴν Ἑρζεγοβίην, ἡ

Κρήτη δρᾷττεται τῆς εὐκαιρίας, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τόσα ἔτη συνεβούλευον αἱ Δυνάμεις νὰ περιμένῃ. Ἀπὸ τοῦ ἑνὸς μέχρι τοῦ ἄλλου ἄκρου διὰ λαοψηφισμάτων κηρύσσεται ἡ Ἑνωσις, καὶ ἡ Κρητικὴ Βουλὴ συνελθοῦσα ἀμέσως ἐπικυρώνει τὴν θέλη-

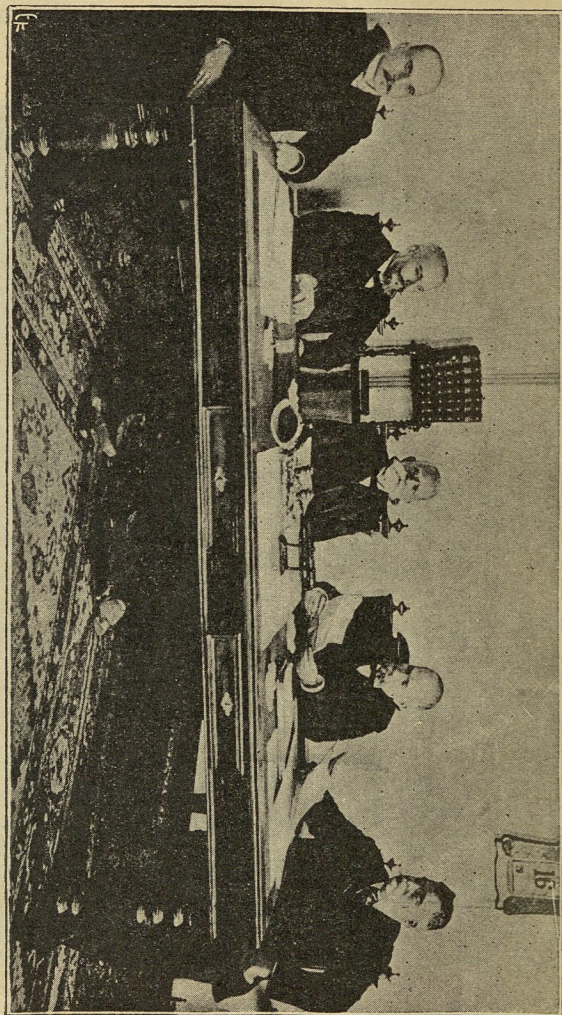

Εἰκ. 29. — Πολιτοφυλακὴ Κρήτης.

σιν τοῦ λαοῦ καὶ καταρτίζει ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐν τῇ Βουλῇ κομμάτων καὶ τὴν προεδρείαν τοῦ Α. Μιχελιδάκη τὴν Ἐκτελεστικὴν Ἐπιτροπὴν, ἡ ὁποία ἐξ ὀνόματος τοῦ Βασιλέως Γεωργίου διοικεῖ τὴν νῆσον.

Αἱ Δυνάμεις σιωπηρῶς ἀναγνωρίζουσι τὴν νέαν τῶν πραγμάτων κατάστασιν. Οἱ ὅροι τῆς ἀποχωρήσεως τῶν Εὐρωπαϊκῶν στρατευμάτων ἐκπληροῦνται κατὰ γράμμα, καὶ μετὰ τινὰς ἡμέρας καὶ ὁ τελευταῖος Εὐρωπαῖος στρατιώτης θὰ καταλίπη τὸ ἔδαφος τῆς Κρήτης.

Ὑπολείπεται μόνον ἡ ἐπίσημος ἀναγνώρισις ὑπὸ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Διπλωματίας τοῦ τετελεσμένου γεγονότος, διὰ νὰ ἀποτελέσῃ ἡ μαρτυρικὴ νῆσος μέρος πολύτιμον τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἡ Κρήτη προσδοκᾶται νὰ δώσῃ νέαν ζωὴν εἰς τὸ ἔθνος καὶ νὰ εἰσηγηθῇ τὴν ἀνασύνταξιν τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων. Οἱ δὲ Κρήτες μαχηταὶ ἀνυπομόνως περιμένουσι τὴν ἡμέραν, καθ' ἣν οὐχὶ πλέον ὡς ἀντάρται, ὡς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ἀλλ' ἐλεύθεροὶ στρατιῶται ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ἔθνους θὰ βαδίσωσιν ὑπὸ τὸ ἐθνικὸν λάβαρον ἀνεπτυγμένον εἰς τὰ πεδία τῆς Μακεδονίας καὶ τὰ βουνὰ καὶ τὰς κοιλάδας τῆς Ἠπείρου, καὶ νικηφόροι καὶ θριαμβεύοντες θὰ φέρωσιν τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν σωτηρίαν εἰς τοὺς κινδυνεύοντας ἀλυτρώτους ἀδελφούς.

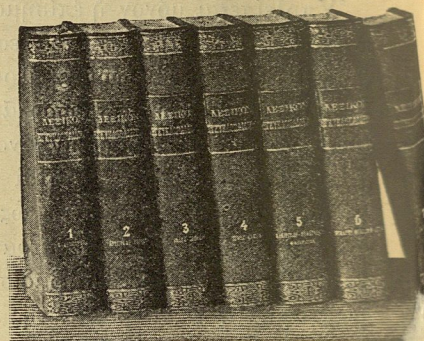
Εἰκ. 30. — Ἐκτελεστικὸν Κρήτης.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΤΟ
**ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ
ΛΕΞΙΚΟΝ**

ΜΕΤΑ ΤΟΥ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΟΣ ΑΥΤΟΥ

*αποτελεῖ πλήρη και τελείαν βιβλιοθήκην
διὰ πάντα φιλαναγνώστην*

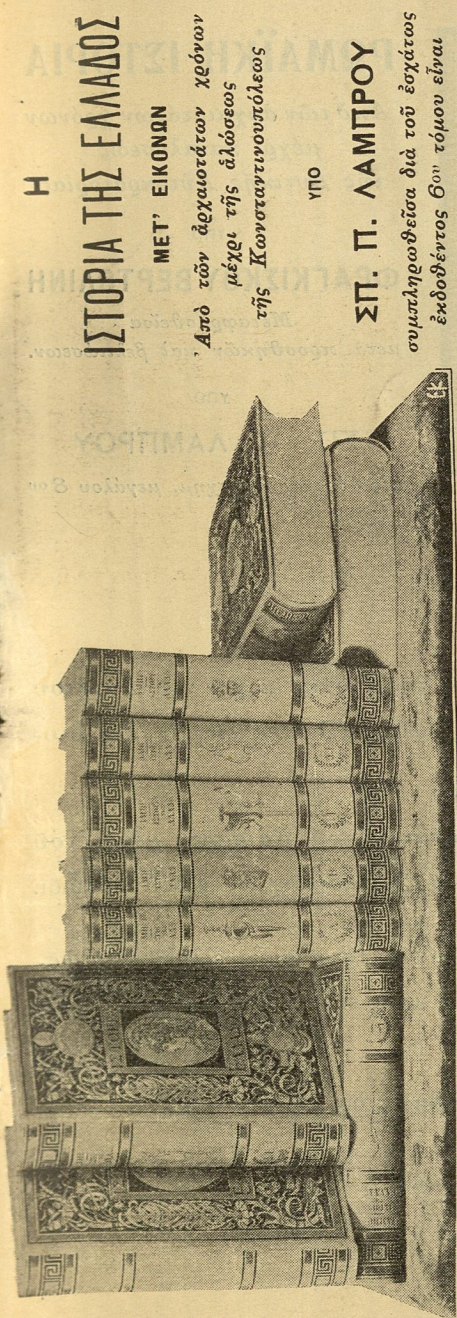
Τὸ **ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ** περιέχει περίπου 60,000 ἄρθρα ἐξ ὅλων τῶν κλάδων τῆς ἐπιστήμης συντεταγμένα παρὰ τῶν δοκιμωτέρων τῶν παρ' ἡμῖν λογίων.

Τὸ **ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ** ὡς ἐκ τοῦ μεγάλου πλούτου τῆς ὕλης του κατέστη ἀπαραίτητον βοήθημα εἰς τοὺς περὶ τὰ γράμματα και τὰς ἐπιστήμας ἀσχολουμένους.

Τὸ **ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ** περιλαμβάνει 7 τόμους σχήματος μεγάλου 8^{ου} και κοσμεῖται διὰ πλείστων λαμπρῶν εἰκόνων, σχημάτων και πινάκων.

Τιμᾶται δεδεμένον διὰ στερεοῦ δεσίματος Δρ. 150

Εἰς τοὺς μὴ δυναμένους νὰ καταβάλωσι τὸ τίμημα ἐφ' ἅπαρ παρέχεται τὸ **ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ** μὲ ἀποπληρωμὴν εἰς μηνιαίας δόσεις.

Η
ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΜΕΤ' ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἀπὸ τῶν ἀρχαιωτάτων χρόνων
μέχρι τῆς ἀλώσεως
τῆς Κωνσταντινουπόλεως

ΥΠΟ

ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

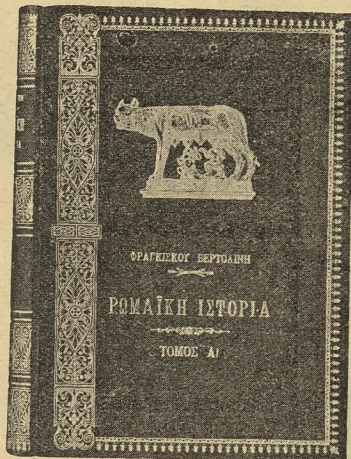
συμπληρωθεῖσα διὰ τοῦ ἑσχάτως
ἐκδοθέντος 6^{ου} τόμου εἶναι

τὸ πολυτιμότερον ἱστορικὸν ἔργον εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν!

Η **ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ** περιλαμβάνει εἰς ἑξ ἑτάμιους σχήματος 8^{ου} 4,163 σελίδας, 786 εἰκόνας ἐν τῷ κείμενῳ, και 126 λαμπρὰς δλοσελίδους εἰκόνας, χάρτας, πίνακας κτλ.

Η **ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΛΑΜΠΡΟΥ** ἐξετυπώθη μετὰ μοναδικῆς φιλοκαλίας ἐπὶ ἀρίστου χάρτου, τιμᾶται δὲ δλόκληρος δρ. 100 και κομψῶς δεδεμένη δρ. 125.

Παρέχεται και μὲ ἀποπληρωμὴν εἰς μηνιαίας δόσεις!

ΡΩΜΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων
μέχρι καταλύσεως
τῆς Δυτικῆς Αὐτοκρατορίας*

ΥΠΟ

ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΒΕΡΤΟΛΙΝΗ

*Μεταφρασθεῖσα
μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων.*

ΥΠΟ

ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ

Εἰς δύο τόμους σχημ. μεγάλου 8ου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ Α΄. Ἀπὸ κτίσεως τῆς Ρώμης μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Καίσαρος. — 671 σελ. μετὰ 119 εἰκόνων, ὧν 48 ὀλοσέλιδοι.

ΤΟΜΟΣ Β΄. Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Καίσαρος μέχρι τοῦ 476 μ. Χ. 550 σελ. μετὰ 112 εἰκόνων, ὧν 45 ὀλοσέλιδοι.

Ἡ μόνη πλήρης αὕτη Ρωμαϊκὴ Ἱστορία εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν βραβευθεῖσα ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἔκδοσιν, τιμᾶται δρ. 21.

Κομπῶς δεδεμένη εἰς δύο τόμους δρ. 28.

